

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**Kirke
historiske
samlinger
1981**

Kirkehistoriske Samlinger

som Selskabet for Danmarks Kirkehistorie har udgivet siden 1849, udkommer med et bind årligt, der sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1981 er fastsat til kr. 80,00 + forsendelsesomkostninger, ialt kr. 85,00 og for studerende kr. 55,00 + forsendelsesomkostninger, ialt kr. 60,00. Et studenterabonnement kan løbe maksimalt 6 år. Betaling for abonnement dækker samtidig medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, og andre udgivere, således at medlemmerne med mellemrum kan få tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Kirkehistoriske Samlinger sendes direkte til medlemmerne. Adresseændringer bedes derfor venligst meddelt redaktionen på ovennævnte adresse, hvortil også eventuelle manuskripter kan sendes.

Salg til andre end medlemmer sker gennem den almindelige boghandel, og prisen andrager kr. 105,00. Ekspedition: Akademisk Forlag.

STYRELSEN

I

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, formand
Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen, næstformand
Stud. teol. Alice Pontoppidan, kasserer
Stud. teol. Christian de Fine Licht, sekretær.
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. Bugge
Adjunkt, cand. mag. Knud B. Christoffersen
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj
Professor, dr. theol. Leif Grane
Lektor, dr. theol. Martin Schwarz Lausten
Professor, dr. phil. Otto Norn
Landsarkivar, dr. phil. Anne Riising
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Docent, dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen
Provst Carl Trock

Kirke historiske samlinger 1981

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG

KØBENHAVN

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-500-1972-4

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og J.
Oskar Andersens legat.

Indhold

Det verdslige øvrighedsbegreb, som det fremtræder i Malmøliteraturen 1530-1536 af <i>Ole Grell</i>	7
Niels Stensen und die katholische Gemeinde in Kopenhagen. Von <i>Helmut Holzapfel</i>	29
Ebenezer Hendersons doktorpromotion ved Københavns Universitet i 1840. Af <i>Felix Olafsson</i>	63
J. C. H. Fischers kirkepolitik (II). Af <i>Carl Trock</i>	81
Godtiana. Aktstykker til belysning af generalsuperintendent Berthel Petersen Gods liv indtil 1864 (I). Af <i>Asger Nyholm</i>	105
Kritiske bemærkninger i kirkebogen. Sognepræst Emil Christianis redegørelse for Bjerregravernes feje holdning under krigen 1864. Af <i>Erik Nørr</i>	137
Fru kammerherreinde Steemann og Ålborgmødet 1898. Af <i>Harald Nielsen</i>	149
1980 – en oversigt. Af <i>Carl Trock</i>	171
Forfatternes adresser	212
Register. Ved <i>Pia Schwarz Lausten</i>	213

Det verdslige øvrighedsbegreb, som det fremtræder i Malmølitteraturen 1530-1536

af *Ole Grell*

Indledningsvis skal det bemærkes, at denne artikel ikke har til hensigt at behandle det verdslige øvrighedsbegreb ud fra et dogmatisk/ideologisk synspunkt. Dette skyldes dels, at Niels Knud Andersen allerede i 1954 i sin disputats *Confessio Hafniensis* fuldt ud har behandlet dette aspekt af den danske reformationens historie, og dels at jeg, ikke i den her opstillede problemstilling finder en sådan tilgangsvinkel givtig.

Årsagen hertil er først og fremmest at finde deri, at jeg har den grundopfattelse, at et egentligt øvrighedsbegreb på det verdslige område først udvikledes blandt reformationstidens teologer, når de politisk/socialt forhold nødvendiggjorde en sådan udbygning af deres teologi. Til eksempel kan anføres, at Luthers øvrighedsopfattelse først for alvor blev formuleret i hans opgør med reformationens venstrefløj repræsenteret ved blandt andre Andreas Karlstadt og Thomas Müntzer¹.

Et af de nye resultater, som Niels Knud Andersen fremførte i *Confessio Hafniensis*, var påvisningen af at inspirationskilderne til en i særlig grad i Malmø dominerende reformationsoptagelse skulle søges i den social-radikale bibelhumanisme i de syd- og nordtyske byer².

Netop den påvisning, at Malmølitteraturens teologi for den væsentligste del er hentet udefra og ikke udviklet på stedet, må imidlertid give anledning til et par overvejelser af tolkningsmæssig karakter. Særligt hvad angår etableringen af det verdslige øvrighedsbegreb forekommer nedennævnte to muligheder mig relevante:

For det første kan man tænke sig, at vi i Malmøteologernes arbejder har at gøre med et øvrighedssyn, som man ureflekteret har taget til sig

sammen med de andre reformatoriske ideer, der via de hanseatiske Østersøstæder kom til byen. Et sådant øvrighedsbegreb, udviklet under andre sociale og politiske omstændigheder, kan derfor udmærket have et tilsnit som den social-radikale bibelhumanisme, vi kender fra Sydtykland, uden at dette har en tilsvarende baggrund i det sociale/politiske fundament, der var Malmø. Dette bliver så meget mere forståeligt, som der næppe har været noget i den aktuelle sociale og politiske situation i Malmø i reformationens første år, der kan have tvunget de derværende teologer til at overveje et sådant synspunkts mulige konsekvenser. På baggrund af disse betragtninger, vel at mærke hvis de har været tilfældet, må man forvente en sporadisk og stærkt begrænset behandling af det verdslige øvrighedsbegreb i Malmølitteraturen fra reformationens første år. Et yderligere indicium for ovennævnte teoris sandsynlighed vil det være, hvis man fra den danske reformations sidste urolige år kan påvise, at prædikanterne i Malmø af de ydre sociale og politiske omstændigheder blev tvunget til at nå til en ændret, bevidst og afklaret holdning til verdslig øvrighed i deres teologi.

For det andet kan det tænkes, at Malmøprædikanterne ud fra grundige overvejelser har overtaget deres syn på den verdslige øvrighed fra den social-radikale, sydtyske bibelhumanisme. For at en bevidst overtagelse af dette øvrighedssyn har været tilfældet, må man imidlertid forvente at finde denne opfattelse af det verdslige øvrighedsbegreb detaljeret fremstillet allerede i de første af Malmølitteraturens værker. Også her gælder det, at en sådan opfattelse bedst vil lade sig demonstrere, såfremt periodens materielle/politiske grundlag ikke er af alt for stabil en karakter. Sådan at forstå at de udviklingsmæssige ændringer, der eventuelt kan påvises i periodens almindelige politisk/social historie, ikke lader sig påvise i dertil ændrede forestillinger om verdslig øvrighed i den religiøse litteratur, der udgik fra Malmø.

Det skal for god ordens skyld bemærkes, at de to ovenfor opstillede hypoteser repræsenterer ekstremkategorier og derfor ikke opererer med de forskellige grader af pragmatisme, misforståelse og mangel på logik, som enhver epoke vil kunne opvise utallige eksempler på.

Rækkevidden og værdien af den her skitserede udogmatiske problemstilling belyses blandt andet derigennem, at den af Niels Knud Andersen påviste forskel imellem een vstdansk, Luther-inspireret, reformationsopfattelse og en østdansk, social-radikal, bibelhumanistisk opfattelse i praksis ingen konsekvens synes at have haft for de i forbindelse med herredagen 1530 fremmødte prædikanter til trods for,

at de kom fra begge retninger. Alle 21 indkaldte prædikanter satte deres navn under svaret på prælaternes 27 klagepunkter, ligesom de alle prædikede over de 43 københavnske artikler, selvom den deri indeholdte opfattelse netop var typisk for den østdanske reformationstype³.

Grundet den omstændighed, at så godt som alle de religiøse skrifter, der blev til i Malmø, og som har interesse i forbindelse med en kortlægning af det verdslige øvrighedsbegreb, udkom i årene 1530-33, vil disse år naturligvis blive de for det følgende centrale. Når årene frem til 1536 også er taget med skyldes det ønsket om, at forsøge at konstatere, hvorvidt nogle af prædikanterne i Malmø aktivt, via deres skribentvirksomhed (subsidiært via oversættelser), forsvarede Malmømagistratens oprør sidst i maj 1534. Der vil i den forbindelse blive set bort fra mester Chr. Pedersens aktiviteter, dels grundet hans sene ankomsttidspunkt til Malmø og dels på grund af hans tidligere nære tilknytning til Chr. II⁴. Det skal påpeges, at der kun kan blive tale om en bestemmelse af dette problem med alle de forbehold et så spinkelt kildemateriale som det eksisterende må kræve. Der kan for eksempel næppe være tvivl om, at antallet af religiøse skrifter, der i oprørsårene udgik fra de to trykkerier i malmø, var stærkt dalende i forhold til tiden umiddelbart inden⁵.

Gösta Johannesson var den første, der tog den i Malmølitteraturen iboende forkyndelse op til en kritisk analyse⁶. Der var for ham ingen tvivl om, at inspirationskilderne til den i byen producerede litteratur fra disse år var flere⁷. I første række mente Gösta Johannesson at kunne spore en påvirkning fra Andreas Karlstadts social-radikale agitation, men også om en egentlig inspiration fra luthersk hold var der efter hans mening tale, især i Malmøbogen fra 1530⁸. Som det fremgår, pegede Gösta Johannesson ikke på nogen entydig inspirationskilde til denne teologi; men om dens i hovedsagen fremherskende social-radikale indhold, var han ikke i tvivl. Han afrunder sit forholdsvis korte afsnit om den religiøse litteratur, der i disse år udgik fra Malmø, med følgende slutbemærkninger: »Aggressiviteten torde også ha ökats därigenom, att inrikespolitisk splittning snart följde och sammenföll med den religiösa, så att den kyrkliga söndring och den sociala oron betingade och befordrade varandra⁹«. Med andre ord var reformationsteologien i Malmø ikke et statisk fænomen. Frem mod byens oprør i 1534 skulle forkyndelsen altså ifølge Gösta Johannesson være blevet voldsommere og af mere social-radikal observans, end den havde været tidligere.

Niels Knud Andersens disputats, *Confessio Hafniensis*, er det værk, der til dato grundigst har behandlet den i Malmø forkyndte teologi. Til trods for at behandlingen af netop Malmølitteraturen fra disse år ikke har været disputatsens hovedsigte, er det for alvor lykkedes for Niels Knud Andersen at få fastslået de dogmatiske inspirationskilder til Malmølitteraturen¹⁰. I lighed med J. Oskar Andersen finder Niels Knud Andersen i den hjemlige reformkatholicisme grundlaget for reformationen, men i modsætning til denne mener han ikke, at inspirationskilderne udelukkende skal søges der¹¹. I mindst lige så høj grad ser han en radikal bibelhumanisme, delvist Zwingli-inspireret, som den virkelige drivkraft, særligt i den form, hvori den fremtrådte i Sydtykland¹².

På linie med Gösta Johannesson opfatter han denne radikale teologi med de dertil hørende sociale undertoner som en idé, der via de gode handelsforbindelser med de nordtyske Østersøstæder, Hansestæderne, er blevet introduceret i Malmø.¹³) Da Niels Knud Andersens tilgang til Malmølitteraturen er ønsket om dogmatisk at rubricere den i forbindelse med en vurdering af den københavnske bekendelses indhold, kommer han ikke som Gösta Johannesson ind på spørgsmålet om, hvorvidt de synspunkter, der findes deri, til alle tider er de samme, eller om der skulle være tale om en udvikling henimod for eksempel en øget radikalitet.

Det skal dog i denne forbindelse nævnes, at der hos Niels Knud Andersen er en tendens til af og til at slutte fra et tanke- og idé-sammenfald til en tilsvarende realpolitisk og social identitet de hanseatiske Østersøbyer og Malmø imellem¹⁴.

Herman Schlyter følger sig som den sidste i rækken af dem, der har bidraget til forskningen omkring Malmølitteraturen, med en artikel i *Lutherjahrbuch* fra 1973¹⁵. Schlyters indfaldsvinkel er som Niels Knud Andersens dogmehistorisk betinget.

I princippet er Schlyter enig med Niels Knud Andersen i forbillederne for reformationen i Malmø¹⁶. Dog mener han, at det i særlig grad var fra Rostock, at de forskellige reformatoriske strømninger nåede dertil¹⁷. »Alles, was in Rostock und Norddeutschland geschah, wurde bald in Malmö und Schonen, ja in ganz Ostdänemark bekannt. Ich meine, dass die Art und Weise, in der die Reformation in Rostock durchgeführt wurde, ein Muster für die Reformation in Malmö wurde¹⁸«. Grundlaget for denne betragtning henter Schlyter dels ud fra den kendsgerning, at en del af reformationslitteraturen fra Malmø blev trykt i Rostock, dels ud fra en parallelisering af de for de to byer

givne forhold¹⁹. Men det centrale i Schlyters argumentation for en sammenknytning af de to byers reformatoriske udvikling bliver hans påvisning af et nært slægtskab mellem Claus Mortensens salmebog og Rostock-reformatoren Joachim Slüters »Gesangbuch«²⁰. Ovenpå dette kortfattede referat af forskningstendenserne indenfor Malmølitte-raturen er det af afgørende betydning af slå endnu et par grundlæggende ting fast.

For det første er det på ingen måde rimeligt at betvivle, at de religiøse strømninger skulle have fulgt de faste handelsruter²¹. Såvel Poul Helgesen som Reimar Kock beretter da også uafhængigt af hinanden og i vidt forskellig sammenhæng om betydningen af forbindelserne med de hanseatiske Østersøbyer. Reimar Kock fortæller følgende i en almindelig beskrivelse af den reformatoriske bevægelses fremgang i Skåne: »des quemen ock jahrlickes vp Schone vann Sunde (Stralsund) vnnd Stettinn mith den Copluden Predigker, die Ghadesz Worth predighenn, dath also de gemehne Man den Schmack hedde²²«. Tyske missionærer for den evangeliske tro kom altså af og til med de forskellige hanseatiske skibe til Malmø og de øvrige skånske byer. Men at de danske købmænd og søfolk også sugede den nye lære til sig, når de besøgte de tyske Østersøbyer, får man indtryk af hos Poul Helgesen i hans svar fra 1527 til Malmøs tidligere borgmester Hans Mikkelsen. »Tw giffuer nw merckellge till kende, hwad thet er een farlig ting, ath bliffwe mester eller doctor paa een maanitz tid. Thet hender teg fordi, som een part aff wore læremestere, wij daglige faa hiem aff Tydscke land, ther strax the haffwe wærid med ath dricke i Dantscken eller Kønningssbergh een thønne prytsing, eller oc i Straalsund en thønne øl, tha ere the saa wijse, ath the kwnne spotte og bande Pauer, Bisper, Prester, Mwncke, fortale himmel oc iord och disputhere paa all then lerdøm som wærid haffuer wdi then hellige kircke ij fiorthenhwdret aar²³«.

Disse meddelelser kan kun tjene til at underbygge Niels Knud Andersens påvisning af, at reformationsteologien i blandt andet Malmø blev i overensstemmelse med henholdsvis den nord og sydtyske byreformationstype²⁴.

Dermed bliver det som det andet punkt på programmet nødvendigt at få klarlagt, hvorvidt det skulle være muligt at finde en tilsvarende parallelitet imellem Malmø på den ene side og de hanseatiske Østersøstæder på den anden, på det sociale/politiske felt²⁵.

Byen Malmø voksede langsomt til gennem det 15. årh. og havde i de forskellige danske konger gode beskyttere, hvis bevågenhed gav sig

udtryk i en betydelig privilegiebrevsudstedelse, hvilket yderligere styrkede den igangværende udvikling²⁶. Men alligevel var det først ved indgangen til det 16. årh., at byen og dens styrende organer antog et omfang, der gjorde den til en efter den tids forhold betydelig by²⁷. Ifølge Sonnenstein-Wendts beregninger ud fra skattelisterne fra 1517-19 havde Malmø på dette tidspunkt omkring seks tusinde indbyggere²⁸.

Da reformationen slog igennem i Malmø var flere af byens administrative organer først for ganske nyligt blevet fuldt udviklet, således de fire borgmesterembeder med privilegiet af 29. november 1526²⁹. Borgmesterstillingen som sådan havde kun cirka hundrede år på bagen på daværende tidspunkt og magistraten kun det dobbelte³⁰.

Utvivlsomt var magistratsembederne forbeholdt de mest holdne mænd alene på grund af disse offentlige hvervs hæmmende effekt på mulighederne for fuldtids at kunne beskæftige sig med private forretninger³¹. At håndværkere skulle have været udelukket fra deltagelse i byrådet kendes kun fra Erik af Pommerens forordning fra 1422³². Intet tyder dog på at forholdet imellem magistrat og håndværkere, samt menige borgere iøvrigt, ikke skulle have været det bedste³³, og en social stratifikation i stil med den, der kendes fra de hanseatiske byer, har der på ingen måde været tale om.

Udviklingsstrukturen i de hanseatiske Østersøbyer er af en helt anden karakter. Allerede fra midten af det 13. årh. var disse byer af en betydelig størrelse og dominerede helt handelen på akse Novgorod-Lübeck-Hamburg-Brügge-London³⁴. Disse byers storhedsperiode lå i det fjortende og femtende århundrede, i modsætning til Malmø, som for alvor først voksede mod slutningen af det 15. årh. og begyndelsen af det 16. årh. Netop i den periode, hvor Malmø for alvor voksede, fik disse stæder de første påmindelser om at deres handelsdominans var for nedadgående³⁵.

Grundet på de betydeligt ældre institutioner i de hanseatiske Østersøbyer var det efterhånden blevet coutume at borgmestre og rådsmedlemmer blev valgt fra en gruppe særligt velhavende købmandsfamilier – de såkaldte patricierfamilier³⁶. Det var da også typisk, at da de reformatoriske bevægelser nåede disse hanseatiske stæder, holdt disse gamle patricierfamilier for den overvejende dels vedkommende fast ved den katolske tro.

Dette sammenholdt med den handelsmæssige stagnation førte til voldsomme indre spændinger og et pres fra den udenråds købmands/håndværkergruppe for at få del i den udøvende magt, og uvilkårligt

forenedes kravet om en reformation med de sociale og politiske reformkrav³⁷. Med andre ord var der tale om, at politiske ønsker forenede sig med religiøse, hvilket kun kan siges at være en naturlig udvikling, da modstanderne i begge tilfælde var de samme, nemlig de forskellige byers magistrater.

De politisk/socialt udviklingsforløb for de to områder fremstår hermed som diametralt modsatte. I den periode, hvor Malmø for alvor udviklede sig, gik disse hanseatiske stæder tilbage, og hvor magistraten i malmø var en ledende kraft i reformationens indførelse i byen, der var borgmestre og råd i de nordtyske Østersøstæder den nye læres modstandere.³⁸

Man kan dermed konkludere, at den identitet, der kan findes på det ideologisk/dogmatiske plan, ikke lader sig påvise på det materielle plan.

Den religiøse litteratur 1530-1533

Det forekommer umiddelbart troligt, at prædikanterne i Malmø ikke i begyndelsen af deres virksomhed som skribenter har gjort sig deres holdning klar i spørgsmålet om den verdslige øvrigheds indplacering i deres teologiske system. Den af Malmøprædikanterne, der forfattede borgmester Jep Nielsens svar til kantoren i Lund, Adser Pedersen, berører løseligt problemet i slutningen af svaret: »Thersom I ville æske oss vdi rette for wor keriste Naadige Herre oc hans Naadis elskelige Raad, ville wi gerne mode, thi oss nest Guds Hielp forhobis, at the thenne Sag saa skulle ouerveye, grandske, ransage, oc som christne Herrer plictige ere, dome, icke effter eders uchristelige oc kietterske Tycke, men efter bode theris oc alle voris Herris Dom oc hellige Ord³⁹«. Han har med andre ord forsøgt at tilpasse konge og råd som dømmende myndighed med Skriften som det bærende princip, ud fra hvilket iøvrigt ethvert, godt kristent menneske burde dømme i den aktuelle sag.

Til trods for den stærke agitation i Malmøbogen med dens mange angreb på sociale uretfærdigheder, findes der ej heller der en entydigt formuleret udtalelse om, hvordan lydighedspligten mod verdslig øvrighed er indplaceret i den nye teologi. Dog synes Skriften også her at være den norm, hvorefter den verdslige øvrighed har at rette sig. Således betones det også flere gange, at øvrigheden er det igangsættende element i reformationens indførelse. »Saa haffue wi i thett hellige Trefoldighets naffn mett wor Kiereste Naadige Herris Kongelige

Maiestatis tilladelse, villie oc samtycke anammet thet altere gots ...⁴⁰«. På samme måde hedder det længere nede: »Oc paa thet wi kunde thess bedre komme til then rette christne gudts dyrckelse neffnde Erlige mend Borgemester oc Raad her i Malmø skicked hwer søgn dag III predicker ...⁴¹«.

Enkelte steder kan der også dukke sentenser op, der uvilkårligt leder tanken hen på Luther, som eksempelvis det følgende citat, der sondrer imellem gejstligt og verdsligt regimente. Det er dog her, som så mange andre steder i Malmølitteraturen, tvivlsomt om der kan lægges vægt på sådanne enkeltstående og ikke alt for gennemskuelige formuleringer. »Men then thyende som nw er skicket oc haffwer wæret, then haffwer werdsens herrer oc førster paalagdt oc indseet, met theris egen lowff oc willie oc forthi maa han holdis och bliffwe, ind til the legge hannam af igen ...⁴²«.

Malmøteologerne synes altså på tiendens område at have lagt kiemen til en luthersk øvrighedsopfattelse, idet det ovenfor citerede må forudsætte en adskillelse imellem ånd og materie – de to regimenter – og dermed en bevægelse bort fra princippet om Skriften som eneste norm.

Det skal yderligere bemærkes, at de her meddelte steder er blandt de få, der i disse værker kan tjene til at illustrere Malmøprædikanternes øvrighedssyn. Noget klart fremsat program findes ikke fra dette tidsrum. Det drejer sig om en meget sporadisk behandling af emnet, så godt som udelukkende i forbindelse med konkrete problemer; og man fornemmer at aktualiteten af en veldefineret holdning i øvrighedsspørgsmålet ikke har været et påtrængende problem⁴³. Først med tilblivelsen af den københavnske bekendelses 43 artikler i løbet af sommeren 1530 synes et egentligt teoretisk fundament for den verdslige øvrighed og dens virke at være blevet etableret. Artikel 37 behandler spørgsmålet: »Item tro wi oc lære att alle menniske, geystelige (som wi kalle) eller werdtzlige, ehwadt staat the ere vdy, bør att wære werdtzenss førster oc offrichhedt y low, skick oc hwadt som icke er emodt gwdt, oc menighedt til bestand kand wære, oc geystlig Decreter oc preuilegier, the ther emod ere, the er vchristelige⁴⁴«. Her bliver de i de forrige skrifter antydede synspunkter klarere formuleret. Spørgsmålet er imidlertid stadigvæk ikke totalt afklaret, da der ikke direkte i paragraffen siges at Skriften er norm, men kun anvendes den mere flydende betegnelse »imod Gud«.

Alligevel må man vel sige om den københavnske bekendelse, at den ligger meget tæt på at fastslå Skriften som norm, men det er i samme

forbindelse også væsentligt at fastslå, at spørgsmålet om verdslig øvrigheds indplacering ikke kan have været et af de betydende spørgsmål i forbindelse med udformningen af den københavnske bekendelse. I alle de fra dette møde bevarede skrifter fører dette spørgsmål en både omfangsmæssigt og placeringsmæssigt tilbagetrukken position⁴⁵.

På den baggrund kan man vel tillade sig at konkludere, at der ikke i den daværende politisk/socialt situation i Danmark har været træk, der kunne nødvendiggøre en mere udførlig og markant behandling af det evangeliske partis øvrighedsopfattelse⁴⁶.

Men i 1533 med »En stacket vnderuisning ...« er der i hvert tilfælde i Peder Laurentsens opfattelse af verdslig øvrighed sket en ændring. Peder Laurentsen synes her på vej over i et luthersk standpunkt, idet han her kan siges at opfatte den verdslige øvrighed som værende en af Gud skabt orden og dermed ikke en institution, der kan afledes af den af Gud åbenbarede lov. To eksempler på denne ændrede anskuelse skal her anføres: »Men fordi ath huer vill icke være saa god och saa erlig, redelig och retwiss, som hannem bør ath være, oc vill icke gøre sin neste det han ville haffue aff hannem burde, baade effter naturens och Gudz low. Der fore er verdzens offuerhed, Konger, Herrer och Førster, Borgmestere och Fogeder skickede aff Gud till ath holde Gudz low ved mact, ...⁴⁷«.

På samme måde hedder det længere nede: »Lige som verdens Herer haffue mact oc befalning offuer det legemmelige vduertis regimente och suerd, baade til at holde i vduertis tingest Gudz low oc desligest deris egen low ved mact met, saa haffue oc kirckens Prelater, tienere oc forstandere stor mact til ath Gudz low induertis ved lige, i siel och samuittighed, icke met legemmelig hand eller swerd, huilcket dem icke burde ath haffue, Men met Gudz ord oc saligheds lærdom, och met aandens swerd som er samme Gudz ord, ...⁴⁸«.

Det skal her slås fast, at behandlingen af spørgsmålet om verdslig øvrigheds indplacering, først med dette skrift af Peder Laurentsen får en central placering og omfangsmæssigt en betydning. I begge citater spiller skriftprincippet stadig en vis rolle i den fra de tidligere skrifter kendte, vage formulering, men dog i en langt mere tilbagetrukken position. Hvad der imidlertid forekommer langt væsentligere er, at Peder Laurentsen her på luthersk vis synes at tillægge verdslig øvrighed en selvstændig betydning – den er her en skabelsesorden, der udøver sin magt under hensyn til den almindelige fornuft og indsigt (efter naturens lov). På tilsvarende måde synes Peder Laurentsen i det andet citat fra »En stacket vnderuisning ...«, at skelne imellem den

indre og ydre verden – ånd og materie – og imellem gejstligt og verdsligt regimente som to af hinanden uafhængige områder⁴⁹.

Lader man derfor Peder Laurentsen fremstå som eksponent for den blandt Malmøprædikanterne herskende opfattelse, bliver der, hvad angår deres syn på verdslig øvrighed tale om en udvikling henimod en afradikalisering og understregning af ethvert kristent menneskes pligt til at være øvrigheden lydige. Eller man kan i overensstemmelse med de indledende teoretiske overvejelser betragte denne udvikling som en bevægelse fra det ureflekterede, importerede øvrighedssyn over i det overvejede og reflekterede.

Udviklingen går da fra Peder Laurentsens første skrift, Malmøbogen, med dens antydninger af Skriften som eneste norm over det muligvis af ham udformede skriftprincip i den københavnske bekendelses artikel 37, for så endelig i 1533 i »En stacket vnderuisning ...« at nå til en helt anderledes afklaret og moderat position. I dette skrift trækkes lydighedspligten mod verdslig øvrighed for alvor frem uden den fra tidligere kendte mere eller mindre direkte indordning under Skriften⁵⁰.

Til yderligere belæg for denne opfattelse af 1533 som det epokegørende år, når det drejer sig om en bevidstgørelse af det verdslige øvrighedsbegreb blandt Malmøprædikanterne tjener i høj grad også Peder Laurentsens på latin affattede skrift mod kannikkerne i Lund, »Expostulatio«, der udkom hen på efteråret 1533⁵¹. Dette skrift betoner helt i overensstemmelse med »En stacket vnderuisning ...« prædikanternes anerkendelse af den verdslige øvrigheds magt og kald.

»Expostulatio«, der består af en brevveksling imellem Peder Laurentsen og Lundekapitlet, viser os at domkapitlet har beskyldt prædikanterne i Malmø for at prædike oprør og have samme hensigter som de radikale, tyske reformatorer. Disse beskyldninger rejses i domkapitlets svar på Peder Laurentsens skrivelse til dem dateret 26. sep. 1533. Laurentsen tilbageviser disse påstande i sit svar fra den 30. september 1533 og betoner, at prædikanterne kun prædiker fred og enighed og ubetinget lydighed mod den verdslige øvrighed⁵².

Da Peder Laurentsens svar er af den største betydning for forståelsen af Malmøteologernes syn på verdslig øvrighed, skal jeg her meddele en central del deraf i oversættelse fra det latinske skrift:

»Og vores lære gør intet andet end at afsløre jeres og andres i sandhed bedrageriske ufromhed og hykleri for at Guds kirkes sandhed og den sande fromhed kan genoprettes, og det blive tillagt Gud alene, som ufromheden og det hykleriske bedrag har sat sig på, især i spørgs-

målet om den menneskelige frelse. Den underbygger og gavner også den meget skønne og sande orden, idet den på ordentlig måde lærer, hvad man skylder Gud, og hvad man skylder mennesker iflg. Skriften, hvad man skylder øvrigheden og fyrsterne, hvad man ligeledes skylder andre, for at kærligheden, evigheden og freden må bevares hos alle. At Guds ords sandhed må foretrækkes frem for løgn og menneskelige traditioner. At man skal adlyde Gud mere end mennesker, for at den orden kan bevares uantastet, som Kristus, apostlene og den gamle kirke indrettede og overholdt og ikke ubesindigt krænkes af nogen, hvor stor, klog, hellig han end er. Og da vores lære gælder evangeliets fred, lærer den det modsatte af oprør, røverier, krige og kirkeran blandt de sande kristne og lærer, at det ikke er sande kristne, der gør den slags ting. Hvilken relevans har hertil eksemplet med krigene i Tyskland, Danmark og Norge? Mon ikke der fra verdens begyndelse – også før evangeliet blev forkyndt – er blevet ført krig overalt i verden af gridske, overmodige og ufromme herskertyper – og man vil ikke kunne håbe på en ende på denne plage før verdens ende.

Hvis der er forøvet noget uklogt, hovedløst og ufromt gennem de sorte bønders parti og ved den ukyndige hobs sammenstimlen og frækhed, så spørger jeg, hvilken skyld I opfinder hos evangeliet. Dette lærer tværtimod, at man i borgerlige sager skal adlyde øvrigheden, og at (vi) er den underdanige, ja endog, at man tålmodigt skal bære uretfærdighed pga. ydre ting, og at man skal overlade også kjortilen til den der tager kappen, så langt er det fra, at det tillader at forgribe sig på andres sager. Således lærer vi, af denne art er vores lære, selvom nogle vender sig fra denne læres ånd til kødet og fordrejer åndens frihed til kødets tøjlesløshed. Og fordi vi underviser sådan, nærer I en voldsom ,religiøs begrundet frygt for, at større ulykker truer de menneskelige forhold, hvis vi ikke undertrykkes og der bliver sat en stopper for vores anliggende (egl.: at vors ånd bliver opsnapet)«⁵³.

Der synes her at være tale om yderligere en tydeliggørelse af en ændret og bevidst øvrighedsopfattelse selv i forhold til »En stacket vnderuisning ...« Der tales nu ikke længere om at »holde Guds lov ved magt«, ligesom det biblicistiske element er gledet ud. Peder Laurentsen fortæller os nu, at det er evangeliet der lærer os, at vi har pligt til at adlyde øvrigheden, selv i de tilfælde, hvor der skulle være tale om en uretfærdig øvrighed.

Også Frants Vormordsens til rigsrådet stiledede skrift fra oktober 1533, »Francisci Vormordi Amstelredami apologia adversus Lunden-ses canonicos«, betoner at prædikanterne i Malmø kun prædiker lydige

hed mod verdslig øvrighed og ikke på nogen måde ønsker at anstifte oprør i landet. Fra dette skrift kan følgende oversættelse fra den latinske tekst eksemplificere det ovennævnte:

»Og aldrig nogensinde har vi til hensigt at give anledning til oprør eller den mindste uenighed, men hvis nogle, der ikke kan tåle sandheden rejser opstand mod os eller vækker nogensomhelst tumult eller ønsker at gøre det, forbitrede af deres had til sandheden – hvad de vidt og bredt plejer, når de har ledt efter en lejlighed dertil, så er de ufromme og det skal tilregnes dem, ikke os ... Det er nemlig ikke korrekt, af os af frygt for de ufromme, der går deres egne veje, at opgive sandheden, når vi én gang har erkendt den. *Men I kan meget nemt – i betragtning af jeres embede og den af Gud givne magt sørge for, at de ufromme ikke fremkalder den slags ulykker*«⁵⁴.

Man kan naturligvis tiltrods for den grundige og moderede behandling af det verdslige øvrighedsbegreb i Malmølitteraturen fra 1533 eller måske netop på baggrund af den hævde, at der ikke her, som i Luthers tilfælde i forbindelse med opgøret med reformationens venstrefløj, er tale om en bevidstgørelse og skriftlig formulering af en allerede eksisterende holdning, men derimod om en af de politiske omstændigheder begrundet pragmatisme. At jeg ikke mener, at det kan have været tilfældet vil fremgå af det følgende afsnit, skønt man naturligvis aldrig helt kan afvise muligheden af en grad af opportunisme. Det er imidlertid væsentligt at erindre sig, at de samme prædikanter, der var med til at udforme den københavnske bekendelses artikel 37 også kan udtrykke sig som i de to ovenfor refererede stykker.

At netop året 1533 blev af afgørende betydning for udformningen af Malmøteologernes øvrighedsbegreb turde også fremgå af nedennævnte årsager:

For det første havde den evangeliske sag sejret i Malmø flere år før, ja vel faktisk ved indgangen til 1530. Denne udvikling var takket være solid opbakning fra Frederik den Førstes side og under både tilskyndelse og til tider direkte ledelse af byens magistrat forløbet stort set gnidningsløst. Ligesom det er væsentligt at minde om, at uden Frederik den Førstes store bevågenhed kunne reformationen næppe have konsolideret sig så hurtigt som tilfældet blev⁵⁵. Med andre ord havde reformatorerne i Malmø noget at forsvare, hvilket i sig selv kan have givet dem stof til eftertanke og besindighed.

For det andet var Frederik den Første afgået ved døden på Gottorp Slot den 10. april 1533, hvorved den reformatoriske bevægelse i Mal-

mø havde mistet den beskytter, som fra centralt hold havde støttet den. Den lakune kongens død skabte i centraladministrationen gav som bekendt anledning til de magtstridigheder, der førte til Grevens Fejde, og må med nødvendighed have klargjort det for reformatorerne i Malmø, at en afklaring og dermed indirekte en modificering af deres forestillinger om lydighedspligten mod den verdslige øvrighed nu var blevet en tvingende nødvendighed⁵⁶.

Prædikanternes engagement i Malmøs oprør 1534-1536

Spørgsmålet bliver her, hvorvidt en eller flere af de evangeliske prædikanter gik med i den politiske agitation, der i disse år blev udsendt fra Malmø. Et ikke ubetydeligt problem med den ovenfor skitserede opfattelse af udviklingen indenfor det verdslige øvrighedsbegreb i Malmølitteraturen in mente.

Dette accentueres yderligere gennem de vidnesbyrd vi får fra fire breve, som magistraten i Malmø udfærdigede i løbet af 1534. Det første af disse breve stammer fra januar 1534 – altså før byen gjorde oprør imod rigsrådet – og er foranlediget af en henvendelse fra marsken Tyge Krabbe, om at sende de evangeliske prædikanter bort og indordne sig under ærkebisperstolen i Lund⁵⁷.

Naturligvis afviste byens magistrat Tyge Krabbes forlangende, idet den henviste til sine privilegier⁵⁸. Skulle nogen forandringer gøres i de gældende kirkelige forhold, måtte det være op til et almindeligt koncilium at tage bestemmelsen om det⁵⁹. Til trods for afvisningen er tonen i brevet ikke fjendtlig – snarere forsonende. På luthersk vis gøres det i brevet gældende:

»Sonst mag sich Ewer Strengikeyt vestiglich darauff verlassen, wo mit wir E. Strengicheit vnd dem Reichs Rathe in Denmarcken dienen können, zu wasser und lande, mit leib vnd gut, dem Reych Denmarck, zum besten, darin soll man vns, als getrewe vnterthane, vinden vnd spuren«. Man ville med andre ord i de materielle og borgerlige sager indordne sig under rigsrådet, men i de åndelige måtte enhver stå til ansvar overfor Gud. »Aber vnsere Herten vnd Conscientz, müssen ir vns frey lassen zu Got dem Allmechtigen allein, das bitten wir vmb Gottis willen⁶⁰«.

De tre øvrige breve er alle rettede til magistraten i København, efter at oprøret i Malmø har været en kendsgerning, og har primært haft den hensigt at få københavnerne med over på oprørernes side⁶¹. I

den her foreliggende problemstilling er det af vigtighed at konstatere, at det var magtpåliggende for magistraten i Malmø at betone, at oprøret var iværksat for at forsvare evangeliets sag:

»Kiere Naboer oc gode wenner, saa fortrøste och forhobbe wij oss først till Gudt oc saa till ether, at thersom nogre woldzmentd wilde offuerfalde oss met woldt oc magt at nødhe och twinge oss fran Guds oerd toc thet hellig euangelium, atj tha giøre oss hielp, trøst oc bijstandt, huilketh wij ether gantske slytteligen igen giøre wille, om i os wdj sodan eller andre maadhe behoff haffue⁶²«. På lignende vis hedder det i magistratens andet brev, dateret 4. juni 1534: »Kiere wenner oc naboer, wor fæderne righe wille wij altiitd gantske gierne giøre alt huess wij thet plictuge ere. Men at ladhe twinge oc trenge oss fran wore predicanter oc Guds oerd, før wille wij misthe bodhe liiff oc gods met Guds naade oc hielp⁶³«. At disse argumenter ikke har været uden virkning fremgår af det sidste brev, hvori magistraten i Malmø takker københavnerne for deres tilslutning til oprørsbevægelsen. »Kere Venner, som i scriffue oss tiill att i wille were oss bistandighe i thendhe euangeliske Sagh, forre huilcked wy tacke ether kerligen och gerne och wille thet gerne met etther fforskuldhe, saa longtt och bredt som oss mweliigkt er⁶⁴«.

Det har åbenbart været af væsentlighed for magistraten i Malmø at slå fast, at man fra rigsrådets side – imod lov og ret – ønskede at bekæmpe det evangeliske parti. Når netop denne sag blev oprørets bannermærke, må en eventuelt manglende tilkendegivelse fra Malmøprædikanternes side til fordel for oprøret være bemærkelsesværdig. Hvis det var den rene og skære pragmatisme, der havde fået prædikanterne til at forfatte de mange skrivelser i løbet af 1533, hvori de betoner lydighedspligten imod verdslig øvrighed, må man forvente at finde udtryk for deres egentlige og oprindelige holdning i forbindelse med magistratens oprør. Såfremt Skriften som norm – i en social-radikal udformning – lå til grund for Malmøprædikanternes øvrighedssyn, må det have været oplagt for mindst én af dem at forsøge at legitimere oprøret. Kan man derimod ikke finde noget fra oprørsperioden, der kan tolkes i en sådan retning, må et sådant *e silentio* bevis få en særlig vægt i sammenhæng med de ovenfor citerede passus fra 1533. I et tilfælde af den sidste art må Malmøprædikanternes øvrighedssyn have været mere moderat og luthersk inspireret end hidtil antaget og langt fra den social-radikale biblicisme, man kan finde eksempler på i det tyske område.

Bortset fra de skrifter, bag hvilke mester Chr. Pedersen stod⁶⁵,

findes der kun et overleveret skrift, der kan tydes i retning af, at en af reformatorerne i byen skulle have taget del i den politiske propaganda. Skriftet, der er en dansk oversættelse af det af Chr. II's kansler, Poul Kempe, på latin forfattede brev fra 1526 til borgmesteren i Danzig, Johannes Wentlandt, mangler desværre både indledning og slutning⁶⁶. Brevets oversættelse er blevet tillagt Peder Laurentsen. Årsagen hertil er den gengivelse af dette skrifs danske titel, som skyldes historikeren J. Langebek »Høyborne oc mechtige Førstis Kong Christierns Sende Breff til Her Johan Vetelant Burgmester til Danmarken, som siden bleff ihielslagen for Jesu Christi Ord skyld, met nogle Artikle oc christelige Vilkaar, huilcke Hans Naade forplikter sig til, om han met Siøstedernis Hielp kan komme igien til sit Rige. I huilcket han hiertelige bekenner sin fordums Vildfarelse, oc Gudz Gunst oc Naade, som nu i hans Elendighed haffuer hannem upluist met sit hellige Ord oc Evangelium, oc giffuet hannem it bedre Sind end han tilforn havde; Skreffuit i Loe vdi Flanderen 5 December 1525. Fordansket aff Peder Laurentsøn. Trykt 1534 in 8vo.⁶⁷«. Langebeks oplysning har bortset fra en enkelt undtagelse fået lov til at stå uimodsagt i dansk historieskrivning⁶⁸.

Imidlertid har C.F. Allen påvist, at Chr. II's kansler Poul Kempe selv sørgede for en oversættelse af sit latinske brev. Han mener derfor, at det ufuldstændige, bevarede eksemplar på dansk bør tillægges denne⁶⁹.

Den, der sidst har ytret sig i spørgsmålet om, hvem brevets oversættelse kan tillægges, er Lauritz Nielsen⁷⁰. Han ligger på linie med Bruun i den betragtning, at de i det trykte brevfragment anvendte typer indicerer, at brevet må være trykt i Malmø i Johan Hochstratens trykkeri (Chr. Pedersens)⁷¹. Af samme årsag mener Lauritz Nielsen, at skriftets fordanskning bør tillægges Peder Laurentsen. Lauritz Nielsen er af den mening, at der blev lavet to oversættelser af Chr. II's brev til Johannes Wendtlandt, en af Poul Kempe og en af Peder Laurentsen. Men da både brevets indledning og slutning som anført mangler, mener han i første omgang ikke, at det er muligt at afgøre, hvilken af de to oversættelser, der har ligget til grund for det bevarede eksemplar. Men herefter synes logikken dog at slippe op. Via den ovenfor anførte påvisning af Malmø som skriftets trykkested lykkes det alligevel for Lauritz Nielsen at gøre Peder Laurentsen til oversætteren⁷².

Det kan dog langt fra siges at være givet, at skriftet fordi det er trykt i Malmø, dermed skulle have været Peder Laurentsens oversættelse. I princippet kan mester Chr. Pedersen udmærket have medbragt Poul

Kempes oversættelse fra Antwerpen sammen med sit øvrige habengut. Endelig har vi, når alt kommer til alt, kun Langebeks ovenfor refererede notits som bevis for, at Peder Laurentsen overhovedet har foretaget en oversættelse, hvorimod Poul Kempe med egne ord fortæller os, at han selv har oversat sit latinske skrift til dansk⁷³.

Ligeledes vil det være urimeligt at forestille sig, at Chr. Pedersen ikke skulle have kendt Poul Kempes oversættelse, hvorved en fornyet oversættelse fra netop Peder Laurentsens hånd bliver så meget mere uforståelig, som dette skrift er det eneste oprørspolitiske dokument, hvortil Peder Laurentsens navn har været knyttet.

Disse ovennævnte vurderinger bestyrkes af yderligere to kilder. Den første af disse er et brev fra Frants Vormordsen, en af de ledende reformatorer i Malmø, til lensmanden på Bergenshus, Eske Bille, dateret den 22. november 1534. Foruden det tillidsforhold imellem den evangeliske prædikant og den katolske højadelmand, som brevet også er udtryk for, kan nedenstående passus belyse de her fremsatte betragtninger: »Gudt almectigste for syn ewig godhed wnde oss paa thenne feyde een god ende, sandrecht oc kærlighed eblandt edell oc w(e)del, oc att hwer effter syn tilbørlighedt (maa) tiene Gudt oc leffue effter syne willkaar effter Gudtz williæ⁷⁴«.

Den anden er et privilegiebrev fra 1536. »Den 1. aug. 1536 fik lektor Peder Laurentsen, læsemester i Malmø, præsentats på Oxie kirke efter den nye almindelige formular ad vitam⁷⁵«. Peder Laurentsen blev dermed belønnet med præsentatsretten til en af de mere betydende kirker i Malmøs omegn umiddelbart efter byens overgivelse⁷⁶. Det forekommer ikke rimeligt, at Chr. III skulle have indledt sin virksomhed på det kirkepolitiske felt med at uddele privilegier til de prædikanter, der aktivt havde bidraget til kampen imod ham.

Disse betragtninger må føre til den konklusion, at der næppe kan have eksisteret mere end én oversættelse af Chr. II's brev til borgmesteren i Danzig, og at denne oversættelse må skyldes Poul Kempe. Chr. Pedersen har så bragt skriftet med sig til Malmø, hvor det har passet fortrinligt ind i det politiske billede, der var opstået ved byens oprør i maj 1534⁷⁷. At prædikanterne tværtimod har valgt at føre en lav profil under Grevens Fejde viser Frants Vormordsens brev os. Vi kan dermed afsluttende konkludere, at den i det indledende afsnit opstillede første hypotese passer udmærket på udviklingsmønstrer i Malmøprædikanternes forestillinger om verdslig øvrigheds indplaceing i deres teologi; og at det fra 1533 modererede og reflekterede

øvrighedssyn sandsynligvis også blev efterlevet af prædikanterne i praksis igennem oprørsperioden fra 1534-1536.

Noter

1. »Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.« 1523. Luthers Werke in Auswahl, II, herausg. von Otto Clemen. Berlin 1966. p. 360-94. Se også Leif Grane: Protest og konsekvens. Faser i Martin Luthers Tænkning indtil 1525. Kbh. 1968. p. 165f.
2. Niels Knud Andersen: Confessio Hafniensis. Kbh. 1954. p. 423-37 og p. 82f. Niels Knud Andersen finder at inspirationskilderne til en sådan socialradikal bibelhumanisme, skal søges dels hos Erasmus fra Rotterdam og de bibelhumanistiske katolikker, der ønskede at reformere den katolske kirke indefra med biblen i hånden, dels hos den kirkelige opposition fra det 15. årh., særligt repræsenteret ved henholdsvis Wycliff og Huss, og endelig i det af Zwingli forfægtede skriftprincip. »Zwingli hævder som Luther Statsmagts Selvstændighed overfor Gejstligheden. Dennes paastaaede Magt har ikke grund i Kristi Lære. Men samtidig binder han øvrigheden til Guds lov. Luthers Lære om Øvrighedens selvstændige Kald mangler. Zwinglis Ideal er den kristne Stat. Skriften er Kilde og Norm for alle kirkelige og statslige Ordninger.« Og længere nede: »Afviger Øvrigheden fra sit religiøse Grundlag indrømmer Zwingli Folket Ret til Revolution.« Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 367.

Bemærk også i denne forbindelse følgende fra p. 366: »De Skriftkyndige skal vejlede Øvrigheden, men da Skriftens Tale jo er enkel og klar, ligger afgørelsen i Virkeligheden hos Folket og den enkelte, der herved bliver sin egen Øvrighed. Reformationens Venstrefløj drog denne konsekvens«. Malmøreformationen omtales på følgende måde på p. 379: »Ogsaa Reformationen i Malmø gennemføres ud fra den Betragtning at alle, ogsaa Øvrigheden, har Ret og Pligt til at følge Guds Lov. Det er Menigheden, der skal reformere, eller rettere, de som hører Gud til og følger hans lov:«

3. Skrifter fra Reformationstiden, udg. ved H. Fr. Rørdam nr. 1 og 4. Kbh. 1885-90. Nr. 1: Danmarks christelige Prædikanters Gjensvar paa Prælaternes Klagemaal førte over dem paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. (Viborgberetningen). Nr. 4: Malmøberetningen om Religionsartikler og Forhandlinger paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. (Malmøberetningen). Se særligt Malmøberetningen, p. 33 og Viborgberetningen, p. 26f.

Der kan hos Niels Knud Andersen spores en tendens til en meningsglidning i dette spørgsmål. Således udtrykker han sig på følgende måde på p. 84: »Det bør ogsaa noteres, at det næsten kun er jyske Prædikanter, der har været i Wittenberg. Ingen af Pionererne for Bevægelsen i Øst-Danmark (Skaane), der har et mere radikalt Præg end den jyske, har haft direkte Forbindelse med Lutherdommens Arnested.« På p. 388 udtrykker Niels Knud Andersen sig således: »Tausens friere, mere »folkelige« Syn paa Øvrighedsmagten minder om Olaus Petris og adskiller sig i nogen grad fra Luthers og navnlig de lutherske Landsfyrsters«. Endelig konkluderer han følgende på p. 389: »De danske Reformatorens Syn paa Øvrigheden afviger fra Luthers. Deres Ideal er det gammeltestamentlige Teokrati.«

4. Lauritz Nielsen: Christian Pedersen og Bogtrykkerkunsten. Nordisk Tidsskr. för bok och biblioteksväsen, V, 1918 p. 45-60. Se også C.J. Brandt: Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter. Kbh. 1882.
5. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482-1550. Kbh. 1919. p. 150-51. Under Grevens Fejde udkom der kun to værker fra Oluf Ulriksens trykkeri. Fra Johan Hochstratens trykkeri (Chr. Pedersen) udgik der ni værker, hvoraf tre var oversættelser og fire optryk af rent politiske indlæg til fordel for Chr. II. Se også C. Sonnenstein-Wendt: Om reformatorerna i Malmö och de första lutherska prestarna derstädes. Nye Kirkehist. Saml. II. 1860-62. p. 201 f.
6. G. Johannesson: Den skånska kyrkan och reformationen. Lund 1947. p. 172 ff. Jeg ser her bort fra C.T. Engelstofts artikel i Theol. Tidsskr. 1. bd. 2. hf. p. 1-114 og det af Sonnenstein-Wendt anførte arbejde, der for begges vedkommende udelukkende holder sig til en ukommenteret gennemgang af den religiøse litteratur.
7. G. Johannesson: Anf. arb. p. 172ff. Om den anselige mængde litteratur af religiøst indhold, der udgik fra Malmø i årene 1530-33, se Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi, p. 150f.
8. G. Johannesson: Anf. arb. p. 173ff.
9. G. Johannesson: Anf. arb. p. 177.
10. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 24-42 og 83-128.
11. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 82ff. Om den tidlige danske reformkatholicisme og Poul Helgesen, se J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. Kbh. 1917 og samme: Paulus Helie. I. Kbh. 1936.
12. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 84ff.
13. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 84f., G. Johannesson: Anf. arb. p. 105ff. og Aksel E. Christensen: Danmarks Handel i Middelalderen. Nordisk Kultur 16. Kbh. 1933.
14. Særligt på siderne 378-79 fremtræder dette forhold hos Niels Knud Andersen. »Luthers kirkelige, politiske og sociale Konservatisme i Forbindelse med Feudalismens Fremtrængen blandt Fyrsterne førte til den typiske lutherske Landskirke ... Herved adskiller den lutherske Fyrstekirke sig fra den første Reformationstids demokratiske, borgerlige Menigheder, hvor en aktiv, puritansk farvet Lægmandsreligiøsitet gør sig gældende. Man sonderer ikke strengt mellem kirkelige og politisk-socialt Reformkrav ... Vi har ovenfor set, hvorledes Reformationen i de store nordtyske Byer netop er en saadan aktiv religiøs og politisk Borgerbevægelse. I denne Forbindelse maa især nævnes det vigtige Artikelbrev fra Danzigs Reformation, en interessant Parallel til Bøndernes 12 Artikler. Afgørende overalt »Guds Lovs« forpligtende Karakter; man bør adlyde Gud mere end Mennesker. Ogsaa Reformationen i Danmark, i hvert Fald i Øst-Danmark, bæres af en aktiv Aand, vidt forskellig fra Luthers tale om »Hr. Omnes«. Se også Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 84-93. Imidlertid er synet på den nordtyske byreformation ændret en del, siden Niels Knud Andersen i 1954 skrev sin disputats. I særlig grad Franz Lau har medvirket hertil gennem en artikel i Lutherjahrbuch, 26, 1959, p. 109-134, med titlen: »Der Bauernkrieg und das angebliche Ende der lutherischen Reformation als spontaner Volksbewegung. Laus grundopfattelse er den, at den lutherske bevægelse fortsat bevarer sin dominans i de nordtyske byer også efter 1525. Følgende vil yderligere illustrere hans synspunkt: »Man soll nüchtern genug sein, um die politische Motive bei der Reformation in den Städten genauso deutlich zu sehen wie die Nebenabsichten der

- Territorialherren bei einer obrigkeitlichen Reformation. Aber keinesfalls sollte gesagt oder auch nur der Anschein erweckt werden, als ob der Ruf nach dem Wort Gottes nur ideologische Verbrämung des politischen Wollens der fortschrittlichen Stadtbevölkerung gewesen sei. Die eigentliche Kraft hat die norddeutsche, städtische Reformation immer aus der Predigt der lutherischen Prädikanten genommen.
3. Die Reformation in den norddeutschen Städten hat wie selbstverständlich einen lutherischen Charakter getragen. Von Misstrauen der städtischen Bevölkerung gegenüber dem Namen Luthers war keine Rede.« F. Lau: Anf. arb. p. 96-97.
15. Herman Schlyter: Die Bedeutung der Rostocker Reformation für die Reformation in Malmö. Lutherjahrbuch, 40. 1973. p. 89-106.
  16. H. Schlyter: Anf. arb. p. 89f.
  17. H. Schlyter: Anf. arb. p. 92f.
  18. H. Schlyter: Anf. arb. p. 97.
  19. »Erstens gab es schon im Äusseren Berührungspunkte. Malmö und Rostock waren beide rege Handelstädte ohne Bischofssitz, so dass sie ein wenig ausserhalb der emsigen Aufsicht eines Bischofs und eines Domkapitels lagen. Das erleichterte es sicherlich, die Reformation in beiden Städten durchzuführen.« H. Schlyter: Anf. arb. p. 100.
  20. H. Schlyter: Anf. arb. p. 106. Schlyter ser her et sammenfald imellem den af Claus Mortensen i Malmø prædikede teologi og Joachim Slüters i Rostock udelukkende på basis af den påviste indflydelse fra Slüters skrifter på Claus Mortensens salmebog.
  21. Aksel E. Christensen: Anf. arb. p. 108ff. og G. Johannesson: Anf. arb. p. 107ff.
  22. L. Weibull: Ett blad ur Reimar Kocks krönika. Skånska Saml. utg. af M. Weibull. 1894-95. 4,2. 1897.
  23. Skrifter af Paulus Helie, udg. ved P. Severinsen, M. Kristensen og R. Ræder, 1-6. Kbh. 1932-37. bd. 2, p. 91.
  24. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 85f.
  25. Vedrørende den tyske byreformation og dækkende både ånds- og material-historien, se Steven E. Ozment: The Reformation in the Cities. New Haven/London: Yale University Press 1975, i særlig grad bogens sidste kapitel, p. 181-166. »The Pattern of Reformation.«
  26. O. Bjurling: Malmø Stads Historia, I. Malmø 1971. p. 195-200 og Sonnenstein-Wendt: Anf. arb. p. 130.
  27. G. Hårleman: Malmø, bd. 1. Malmø 1914. p. 31 og O. Bjurling: Anf. arb. p. 291.
  28. Sonnenstein-Wendt: Anf. arb. p. 130, note 4 og O. Bjurling: Malmø Stads Historia, II. Malmø 1977. p. 87. Her anføres at kilderne er alt for vage til at sige noget om byens befolkningsmæssige størrelse på dette tidspunkt.
  29. Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. bd. 2, p. 422. utg. av E. Nygren. Sthm. 1932.
  30. O. Bjurling: Anf. arb. I, p. 207ff.
  31. O. Bjurling: Anf. arb. I, p. 207f.
  32. O. Bjurling: Anf. arb. I. p. 209.
  33. G. Hårleman: Anf. arb. p. 30 og O. Bjurling: Anf. arb. II. p. 16,51 og 66ff. »Det förefaller, som om mishälligheter mellan överheten och borgerskapet har varit sällsyntare än i många andra danska städer.« p. 68.
  34. Ph. Dollinger: Die Hanse. Stuttgart 1966. p. 11. For en dybtgående redegørelse for

- den hanseatiske handelsdominans i det 14. og 15. årh., se E. Daenell: *Die Blütezeit der deutschen Hanse*, II. Band. p. 1-285. Berlin 1973.
35. Ph. Dollinger: *Die Hanse*. Stuttgart 1966. p. 401ff.
  36. Ph. Dollinger: *Anf. arb.* p. 415. J. Schildhauer: *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädten Stralsund, Rostock und Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*. Weimar 1959. p. 26-41. og p. 111. G. Waitz: *Lubeck unter Jürgen Wullenwever und die europäische Politik*, bd. 1. Berlin 1855, p. 70ff. W. Berend: *Zwei Ostseestädte Rostock und Wismar*. Leipzig 1909. p. 33f.
  37. C. Paludan-Müller: *Grevens Fejde*, bd. 1. Kbh. 1853. p. 8ff.
  38. Se note 36.
  39. *Danske Magazin*, bd. 2, p. 125.
  40. *Malmøbogen*, på ny udg. ved H. Fr. Rørdam. Kbh. 1868. folio 18. Se også Niels Knud Andersen: *Anf. arb.* p. 379.
  41. *Malmøbogen*, folio 18.
  42. *Malmøbogen*, folio 28.
  43. Således synes et af de oftest debatterede emner i den danske reformationslitteratur at have været præsteægteskabet. Se Sonnenstein-Wendt: *Anf. arb.* p. 183f.
  44. *Malmøberetningen*, p. 29. Hvad angår synet på f.eks. det almindelige præstedømme, så er prædikanterne i deres svar på prælaternes klagepunkter langt fra radikale: »... Menn dog maa ingen wden nødtørlighed indføre seg selffuer, ukallet oc ukeyst aff then hellige kirke, obenbarlige oc almyndelige att tiende andre Christen mennsker medt saadanne preste embede, Thy sancta Paweld, j Corint. xiiij wil att all ting skall gaa skickelige oc beqwemmelige til y then Christelige forsamling,« *Malmøberetningen*, p. 48.
  45. *Malmøberetningen*, se især p. 29. og *Viborgberetningen*, se. især p. 10-11.
  46. Se den af A. Heise i 1883 publicerede artikel om herredagen 1530 i *Danske Magazin* 4. Rk. 6. bd. p. 1-43. For Heise var der ingen tvivl om, at de økonomiske spørgsmål vedrørende rigets forsvar imod Chr. II blev herredagens vigtigste emne. »Under denne stemning var det ikke tiden til at foretage »en reformats«. Forhandlingerne med Rigsrådet kom ogsaa væsentlig til at dreje sig om penge og landsknægte.« A. Heise: *Anf. arb.* p. 12. Se også O. Bjurling: *Anf. arb.* II. p. 21.
  47. *Skrifter fra Reformationstiden*, udg. ved H. Fr. Rørdam, nr. 5. Kbh. 1890. Nr. 5: Peder Laurentsen: *En stakket Undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser*. p. 10. Sammenlign f.eks. med følgende citat fra »Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.« p. 362, bd. 2. Otto Clemen *ausg.*: »Auffs erst müssen wyr das weltlich recht vn schwerd wol gründen, das nicht yemand dran zweyffel, es sey von Gottis willen vnd ordnung yn der welt,«.
  48. *En stakket vnderuisning*, p. 12.
  49. Sammenlign til illustration af Luther-påvirkningen i dette skrift med »An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung«. 1520: »Drum sag ich, die weil weltlich gewalt von got geordnet ist, die boszen zustrafen und die frumen zuschutzen, szo sol man yhr ampt frey gehn vnuorhyndret durch den gantzen Körper der christenheit, niemants angesehen, sie trefft Papst, Bischoff, pfaffen, munch, Nonnen oder was es ist.« p. 368 bd. 1. Otto Clemen *ausg.*
  50. Niels Knud Andersen synes at se Peder Laurentsens opfattelse af verdslig øvrighed som en fast og uforanderlig størrelse, se Niels Knud Andersen: *Anf. arb.* p. 382. Den af G. Johannesson omtalte vækst i Malmøreformatorernes aggressivitet kan,

når det drejer sig om forholdet til verdslig øvrighed, ikke være korrekt, se G. Johannesson: Anf. arb. p. 177.

51. »Expostulatio Petri Laurentii Malmogiensis, Ad Canonicos Lundenses adversus temerarie latam exilii sententiam et condemnationem in quosdam verbi Dei precones, contra manifestum Dei verbum veterum conciliorum canones, Et sanctorum patrum et ecclesiae doctrinam.« Danske Afd. L.N. 125. Det kgl. Bibl. Kbh. Se også G. Johannesson: Anf. arb. p. 193ff.
52. »Expostulatio Petri Laurentii Malmogiensis ...«, Danske Afd. L.N. 125, C 2v f.
53. »Expostulatio Petri Laurentii Malmogiensis ...«, Danske Afd. L. N. 125, C 8v f. (Fremhævet af forfatteren) (Oversat af Henning Galmar, rektor ved Fjerritslev Gymnasium).
54. »Francisci Vormordi Amstelredami apologia adversus Lundenses canonicos.« Danske Afd. L. N. 293, B 4r f., Det kgl. Bibl. Kbh. (Fremhævet af forfatteren) (Oversat af Henning Galmar, rektor ved Fjerritslev Gymnasium.)
55. G. Johannesson: Anf. arb. p. 158-170.
56. Se i denne forbindelse G. Johannessons vurdering af de skånske rigsrådernes religiøse tilhørsforhold, G. Johannesson: Anf. arb. p. 78-88 og C. Paludan-Müller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt. Kbh. 1874. p. 570-71.
57. Karakteren af Tyge Krabbes henvendelse fremgår af magistratens brev af 6. jan. 1534. »Lieber her Tüke Kraba, wie ewer Strengikeyt vns lest zu erkennen geben, durch vnsern mitbrudern her Jorgen Kock, vmb vnser Statt Prediger zuerlassen, vnd solche Priester widerum an zunemen, als wir zu vorn gehabt haben, Nach laut des Recesz (des ir vns ein Copia sendet) im letsten Herrntag zu Copenhagen.« Brevet findes optrykt i Danske Saml. 1. bd. p. 382-83. I brevet til Kbh. i forbindelse med byens oprør dateret 4. juli 1534, omtaler byens magistrat det samme forhold, se indledning til Malmøbogen, p. VI. At det har drejet sig om 3. juli-recessen fra 1533, der blev oversendt borgerne fra Tyge Krabbe, fremgår tydeligt af dette brev, der næsten ordret citerer passagen om den biskoppelige jurisdiktion fra recessen. Se indledningen til Malmøbogen, p. LVI og Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love, bd. 4. Kbh. 1824. p. 146.
58. Danske Saml. bd. 1. p. 382.
59. Danske Saml. bd. 1. p. 383.
60. Danske Saml. bd. 1. p. 383. H. Fr. Rørדם er af den opfattelse at en af prædikanterne i Malmø har bistået magistraten i udformningen af brevet. Se Kirkehist. Saml. 5. Rk. bd. 2. p. 433.
61. Se Malmøbogen, p. LIV-LIX.
62. Se Malmøbogen, p. LIV.
63. Malmøbogen, p. LVII.
64. Malmøbogen, p. LVIII.
65. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi, p. 150f. Der tænkes i denne forbindelse i særlig grad på de tre vidisser fra 1534.
66. Skriftet, hvoraf der i dag kun er seks sider tilbage, er forsynet med en indledning af Hans Mikkelsen. Danske Afdeling, L.N. 112. Det kgl. Bibl. Kbh.
67. Således Sonnenstein-Wendt: Anf. arb. p. 202, note 113. Sonnenstein-Wendt er ikke i tvivl om, at Langebeks oplysning er korrekt, og mener, at Langebek i skrivende stund må have haft et komplet eksemplar foran sig. A. Heise slutter sig til denne opfattelse, se Skibykrøniken, paa dansk ved A. Heise. Kbh. 1967 p. 177, note 1. Ud

- fra Langebeks meddelelse konkluderer han, at Peder Laurentsen »i politisk henseende hørte til Jørgen Kocks og Kristiern II's tilhængere.«
68. Videnskabernes Societet Hist. Almanak 1764.
  69. Breve og Aktstykker til oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie, udg. af C.F. Allen, bd. 1. Kbh. 1854, p. 458, note 3.
  70. Nordisk Tidsskrift för bok och biblioteksväsen, V. 1918, p. 58.
  71. Bruuns undersøgelse findes i Aarsberetninger og meddelelser fra Det kgl. Bibl. II, p. 126ff. Se iøvrigt Nordisk Tidsskrift för bok och biblioteksväsen, V. p. 58.
  72. Som note 70.
  73. I sit brev af 2. januar 1527 skriver Poul Kempe til Chr. II: »Naar gwd will ieg sendher ether myn bog, saa skall ieg oc sendhe ether myn epitell (then i weed well) omweend paa danske vt af latin.« Allen: Breve og Aktstykker, bd. 1, p. 458, se også Allens kommentar i note 3 samme side.
  74. Brevet findes gengivet i sin helhed i H. Fr. Rørdams artikel: »Lektor Frants Vormordsen, Skaanes evangeliske Reformator. Kirkehist. Saml. 5. Rk. bd. 2. p. 435-436.
  75. Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879. p. 19. Også Hans Olufsen Spandemager blev belønnet, idet han fik præsentatsret på Høygby Kirke den 25. november 1536, se Danske Magasin, 3. Rk. bd. 6. p. 101.
  76. Se Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. 2. utg. av E. Nygren. Sthm. 1932. p. 479-484 samt Malmø Rådstueprotokol 1503-1548, udg. E. Kroman. Kbh. 1965. p. 120-123.
  77. Chr. Pedersen fungerede under Grevens Fejde som borgmester Jørgen Kocks sekretær, se A. Huitfeldt: Danmarckis Riginis Krønike, 2. tom. Kbh. 1652. p. 1548 og C. J. Brandt: Anf. arb. p. 372f. Som påvist ovenfor er dette ene tilfælde, hvor en af Malmøreformatorernes navne har været nævnt i forbindelse med den politiske agitation, der udgik fra byen, næppe holdbart. Herved kommer følgende passus fra S.E. Stybe: Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde. Den danske Reformations Idehistorie. Kbh. 1975. p. 63, til udelukkende at hvile på Poul Helgesens bemærkninger i Skibykrøniken: »Den anden retning, som man kan betegne som den østdanske, fordi den især havde sit udgangspunkt i byer som København og Malmø, havde en helt anden karakter og målsætning. Den var i langt højere grad en borgerlig og demokratisk bevægelse, der politisk gik ind for Chr. II's tilbagevenden.« Til sammenligning skal her anføres følgende linier fra A. Heises udgave af Skibykrøniken, p. 176: »Desuden var Evangeliets Forkyndelse, som da under falsk Titel prædikedes af domfældte Kættere, saa vel hos Malmøboerne som ogsaa hos Københavnerne er Gerning, ikke i Kristi, men i den berygtede Tyran Kong Kristierns Tjeneste.«

Niels Stensen und die katholische Gemeinde in Kopenhagen

von *Helmut Holzapfel*

Mit knapp 22 Jahren hatte Niels Stensen im Herbst 1659 seine Vaterstadt Kopenhagen verlassen, um in Holland seine Studien fortzusetzen. Nur kurz war er nach dem Tod seines Stiefvaters, wohl anfangs 1664, in seine Geburtsstadt zurückgekehrt. Doch noch im selben Jahr hatte er sie wieder verlassen, nachdem auch seine Mutter gestorben war und ihm eine akademische Laufbahn vorerst verschlossen schien¹. Über Holland und Paris begab er sich nach Italien, wo er im Großfürsten von Toskana, Ferdinand II. von Medici, einen hochherzigen Gönner fand. An seinem Hof in Florenz gewann der junge dänische Naturforscher internationalen Ruhm – und fand zum katholischen Glauben. Am 7. November 1667 wurde er in die katholische Kirche aufgenommen und am 8. Dezember vom Apostolischen Nuntius in Florenz, Trotti, gefirmt².

Am selben Tag erhielt Stensen ein Schreiben des dänischen Königs Friedrich III., der ihn zur Rückkehr nach Kopenhagen aufforderte und ihm ein Jahresgehalt von 400 Reichstalern anbot. Doch Stensen lehnte ab, offenbar weil er fürchtete, in seinem lutherischen Vaterland keine Glaubensfreiheit zu erhalten. Vier Jahre später erging erneut der Ruf aus Kopenhagen an ihn. Inzwischen waren Großherzog Ferdinand von Toskana am 24. Mai 1670 und König Friedrich III. von Dänemark am 9. Februar 1670 gestorben. Der neue, erst 24 jährige Herrscher Christian V. hatte, wie Stensen schreibt, am 16. November 1671 für jeden, der in der Stadt (Kopenhagen) zu wohnen beabsichtigt, Gewissensfreiheit proklamiert. Schon am 26. September war dem französischen Gesandten der Bau einer katholischen Kirche in Kopenhagen gestattet worden; allerdings kam das Projekt wegen Geldmangels nicht zur Ausführung. Die Regierung lag damals in den Händen

von Peder Schumacher, geadelt als Griffenfeld, der aus handelspolitischen Gründen die strengen Bestimmungen gegen Nichtlutheraner gelockert hatte³. Als daher am 25. April 1672 ein erneutes, vom König am 23. Februar unterzeichnetes Angebot eintraf, entschloß sich Stensen zur Heimkehr. Er verließ am 19. Mai Florenz und traf am 3. Juni in Kopenhagen ein.

Stensen war damals 34 Jahre alt und stand auf der Höhe seines Ruhmes. Er nahm bei seiner mit einem Goldschmied verheirateten Schwester Anne Wohnung, in seinem Geburtshaus an der Ecke Köbmagergade/Klareboderne. Rasch sammelte er einen Kreis gelehrter Freunde um sich und erregte durch seine Dissektionen im »Theatrum anatomicum« weithin Aufsehen. Doch als Katholik konnte er keinen ordentlichen Lehrstuhl an der Universität erhalten; nicht einmal der Titel »Kgl. Anatom« war offiziell. Die Forschungsmöglichkeiten für einen Privatmann waren aber beschränkt. So entschloß er sich im Frühjahr 1674, nach Italien zurückzukehren. Großherzog Cosimo III. hatte ihm angeboten, die Stelle als Erzieher des Erbprinzen zu übernehmen und im übrigen freie Hand bei seinen Forschungen zu haben. So reichte Stensen am 5. Juni 1674 sein Entlassungsgesuch beim Reichskanzler Griffenfeld ein. Sein Reisepaß ist unter dem Datum vom 14. Juli 1674 ausgestellt. Wenige Tage später verließ Stensen seine Vaterstadt, die er niemals wiedersehen sollte. Über Hamburg, Hannover, Köln und Amsterdam ging die Reise nach Italien⁴.

Stensens Seelsorger

Während seines Aufenthaltes in Kopenhagen suchte und fand Niels Stensen schon bald Anschluß an die katholische Gemeinde. Man war sicher stolz darauf, den »clarissimus Doctor Stenonius« als Glaubensbruder bei sich zu haben.

Vorab mit den Geistlichen, die damals die Katholiken in der dänischen Hauptstadt betreuten, kam der junge Konvertit in Kontakt. Die Seelsorge lag zu jener Zeit ausschließlich in der Hand von Jesuiten, da die Gesellschaft Jesu als Hauptziel des Ordens neben den überseeischen Missionen die Rückgewinnung der in der Reformation verlorengegangenen Gebiete ansah und zugleich die besten Beziehungen zu den katholischen Fürstenhöfen besaß, die die Gesandtschaftskapläne in den nordischen Hauptstädten bestellten und bezahlten.

Seit 1660 hatte P. Hieronymus Mülman, der aus einer lutherischen Familie in Leipzig stammte, als Kaplan der kaiserlichen Gesandtschaft

in Kopenhagen gewirkt⁵. Als er am 22. Oktober 1666 mit 60 Jahren starb, blieb die katholische Gemeinde acht Monate lang ohne offiziellen Seelsorger. Erst im Juli 1667 langte P. Heinrich Kircher in Kopenhagen an und übernahm, obwohl er Deutscher war, die Seelsorge an der französischen Gesandtschaft. Kircher war 1608 in Neuß geboren, wo seit 1615 eine Jesuitenniederlassung mit Gymnasium bestand. Durch seine Lehrer bewogen, trat er 1629 ins Noviziat der Gesellschaft Jesu in Trier ein und wurde 1640 in Köln zum Priester geweiht. Auf seinen sehnlichen Wunsch hin sandten ihn die Oberen 1647 in die Mission nach Chile. Er war schon über Gent und Ostende nach Spanien gekommen, da verhinderte das Verbot des »katholischen« Königs für alle Ausländer die Weiterreise nach Südamerika. Kircher blieb zwei Jahre im Kolleg von San Sebastian, wo er Rhetorik lehrte. Dann kehrte er in die Heimat zurück und wurde in die nordischen Missionen geschickt: nach Glückstadt, Bremen (1655 – 60) und – nach fünf ruhigen Jahren in St. Goar, wo er Superior der Jesuitenniederlassung und Beichtvater des konvertierten Landgrafen Ernst von Hessen-Braunfels war – nach Kopenhagen. Hier wirkte er mit apostolischem Eifer und unter größten Schwierigkeiten. Im Jahr 1671 gab er unter dem Titel »L'Etoile du Nord, qui conduit au salut par trois operations: prier, chanter, lire« ein Buch heraus, in dem er u. a. den protestantischen Geistlichen die priesterliche Vollmacht absprach, da sie nicht in der Nachfolge der Apostel gültig geweiht seien. Das Werk erregte großes Aufsehen und erlebte schon 1673 in Köln eine lateinische und 1674 in Amsterdam unter dem Titel »Nordstern – Führer zur Seligkeit« eine deutsche Ausgabe. Aber es erregte begreiflicherweise einen Sturm der Entrüstung im lutherischen Dänemark und wurde beschlagnahmt; der lutherische Bischof von Seeland, Johann Vandal, verfaßte sogar eine eigene Gegenschrift⁶.

Unter diesen Umständen konnte Kircher sich nicht in Kopenhagen halten. Nach Angabe der Jahresberichte der Jesuiten wurde er im Sommer 1672 vorübergehend in die Provinz abberufen und verließ dann 1673 endgültig die dänische Hauptstadt⁷ wegen Krankheit, wie es heißt⁷. In der Tat litt Kircher an Gicht und Wassersucht. Er verbrachte die letzten drei Jahre seines Lebens im Kolleg seiner Vaterstadt Neuß, wo er am 29. Januar 1676 starb⁸. Der letzte Eintrag von seiner Hand findet sich im Taufbuch unterm 28. Januar 1672⁹. Schon am 5. März 1671 hatte Ferdinand Bernarts, der frühere Kaplan des spanischen Gesandten in Schweden, Graf Hernandez, der gerade durch Kopenhagen kam, auf Bitten Kirchers bei einem notgetauften

Kind die Zeremonien nachgeholt¹⁰. Kurz darauf, am 21. März und 13. April, amtierte P. Winemar Sivert von Glückstadt, in Kopenhagen¹¹. Wenige Tage später, am 18. April 1671, nahm P. Johannes Sterck, der, wie P. Kircher schreibt, »am 10. April als Bekenner (Confessor) aus Stockholm hierher gekommen war«, seine erste Taufe vor¹².

Johannes Sterck war im Mai 1630 in Aachen geboren. Mit 19 Jahren trat er am 11. April 1649 in die Gesellschaft Jesu ein und legte am 13. April 1651 die einfachen Gelübde ab. Im Jahr 1657 empfing er aus der Hand des Münsteraner Fürstbischofs Bernhard von Galen die niederen Weihen und 1661 die Priesterweihe. Inzwischen hatte er den Magistergrad in Theologie erworben und lehrte von 1662 bis 1665 als Professor am Kolleg in Münster. An Mariä Himmelfahrt 1664 legte er in Aachen die feierlichen Gelübde ab. Im Jahr 1667 reiste er nach Stockholm, wo er als Legationspriester in den Dienst des kaiserlichen Gesandten Hermann von Basserode trat. Als der Gesandte am 29. Oktober 1670 starb, setzte Sterck unter dem kaiserlichen Geschäftsträger Johann Eberhard Hövel seine Tätigkeit fort. Weil er indes Schwierigkeiten befürchtete, wollte er schon in das Haus des neuen spanischen Gesandten Graf Fernan-Hunez übersiedeln. Da wurde er am 9. Februar 1671 trotz der Proteste Hövels verhaftet und nach mehreren Verhören, in denen er sich sehr mutig und schlagfertig verteidigte, am 8. März, dem Aschermittwoch, zum Tod verurteilt. Nur der energischen Fürsprache des spanischen Gesandten, der sich bereit erklärte, mit dem Pater in den Tod zu gehen, verdankte er, daß er begnadigt wurde. Allerdings mußte er Schweden binnen drei Wochen verlassen¹³.

Dieser Priester also, der dem Martyrium schon ins Auge geschaut hatte, wirkte nun volle acht Jahre, von 1671 bis 1679, als französischer Gesandtschaftskaplan in Kopenhagen und dürfte den stärksten Einfluß auf den acht Jahre jüngeren Niels Stensen ausgeübt haben. Der Gottesdienst fand im Hause des französischen Gesandten in der Östergade statt, das dieser vom katholischen Künstler Karl von Mander übernommen hatte.

In jener Zeit waren stets zwei Priester in der dänischen Hauptstadt, zunächst neben P. Sterck noch P. Kircher, und als dieser 1673 Kopenhagen verließ, P. Jacobus des Hayes, der erstmals unterm 16. Juni 1673 im Taufbuch erscheint¹⁴. So konnten jeden Sonntag zwei Gottesdienste gefeiert werden, mit französischer und deutscher Predigt. Vorübergehend weilte noch der Luxemburger Jesuit Martin Chierfomont in Kopenhagen, wo er am 23. Juli 1673 eine Taufe spendete, ehe er als

Missionar nach Fredericia ging¹⁵. Ende 1674 kam noch ein dritter Jesuit, P. Francois Bayart, als Kaplan zum französischen Gesandten Terlon. Schon im August waren im Gefolge des neuen spanischen Gesandten Don Baltazar Fuenmayor drei weitere Geistliche nach Kopenhagen gekommen, zwei Weltpriester und der Jesuit Johann Kindt von der flandro-belgischen Ordensprovinz¹⁶. So konnte man an Weihnachten 1674 in der spanischen Gesandtschaftskapelle ein levitiertes Amt feiern, dem auch viele Andersgläubige beiwohnten. Auch wurde eine Weihnachtskrippe aufgestellt, die große Bewunderung fand¹⁷. Doch Niels Stensen erlebte dies nicht mehr, da er schon im Juli Kopenhagen verlassen hatte.

Stensen als Taufpate

Genau zwei Jahre, von Juli 1672 bis Juli 1674, war Niels Stensen Mitglied der katholischen Gemeinde in seiner Vaterstadt. In dieser verhältnismäßig kurzen Zeit übernahm er nicht weniger als viermal Patenstelle bei einer Taufe¹⁸. Am 25. Dezember 1672, also gerade am Weihnachtsfest, wurde ein Kind des Chirurgen Georg Urstet und seiner Frau Catharina getauft, das den Namen des Vaters erhielt. Pate war »clarissimus D. Doctor Stenonius«, Patin die Frau des Chirurgen Philipp Hacquart, Christina. Am 14. April 1673 wurden dann Zwillinge des Spaniers Antonio Madran, der aus La Colonna stammte, und seiner Frau Josinet getauft. Beim einen Kind, das den Namen Nicolaus erhielt, waren »D. Doctor Nicolaus Stenonius« und Catharina, die Frau Urstets, Paten, beim anderen der Sekretär des französischen Gesandten Terlon, Jacques Des Arcis, und die Gattin Philipp Hacquarts. Beide Male nahm P. Johannes Sterck die Taufe vor. Daraus geht hervor, daß Stensen schon bald Kontakt zu den beiden Chirurgen Urstet und Hacquart gefunden hatte, die gläubige und treue Katholiken waren. Neben der gemeinsamen Glaubensüberzeugung dürfte wohl das gleiche Interesse für die Medizin die drei Männer zusammengeführt haben.

Philipp Hacquart war um 1616 in Lothringen, vielleicht in Dieuze, geboren und Ende des dreißigjährigen Krieges, nachdem er in der Heimat alles verloren hatte, vermutlich als Feldscher nach Dänemark gekommen. König Friedrich III. ermöglichte ihm 1651 eine Reise nach Italien, und anderen Ländern, um, wie Hacquart schreibt, »meine Kunst ferner zu experimentieren«. Am 1. Juli 1655 erhielt er Anstellung als »Bartscherer« im Zuchthaus und Provianthaus auf Bre-

merholm und am 15. Januar 1658 erfolgte seine Bestallung als königlicher Leibchirurg. Bei Hof stand er in hohem Ansehen, so daß er den Reichsmarschall v. Körbitz, den Herzog Johann Friedrich von Hannover und sogar König Friedrich III. zu Taufpaten für seine Kinder gewann. In den »Acta medica Hafniensia«, der ältesten medizinischen Zeitschrift Europas, die der berühmte Universitätsprofessor Thomas Bartholin, der Lehrer Stensens, in Kopenhagen herausgab, findet sich kein Name eines Arztes so häufig wie der Hacquarts. Nach dem Tod seiner ersten Frau fand er 1657/58 in Kopenhagen wieder eine katholische Lebensgefährtin, die damals 28jährige Christine Vogts, die Kammerzofe bei der Prinzessin Wilhelmine, einer Tochter Friedrich III., gewesen war¹⁹. Die vielen Kinder, die sie ihm schenkte, erzog er im katholischen Glauben. Zwei Söhne sandte Hacquart auf drei Jahre zu den Jesuiten nach Glückstadt, die dort ein kleines Gymnasium unterhielten²⁰. Tragisch verlief eine Geburt im April 1671. Marie Cernau, verwitwete de Rose, die vermutlich als Hebamme fungierte, taufte in ihren Armen das Töchterlein, das schon im Mutterleib erschlaffte und dann starb, nachdem es noch ein Lebenszeichen gegeben hatte; der berühmte Arzt konnte seinem Kind nicht helfen²¹.

Sophia Amalia, die zwischen September 1671 und Januar 1675 fünfmal als Taufpatin erscheint²², war wohl eine Tochter Hacquarts aus erster Ehe, aber schon – den Taufnamen nach zu schließen, die die Vornamen der damaligen dänischen Königin war – in Kopenhagen geboren. Sie heiratete am 27. Mai 1675 Heinrich Ulken, der aus Wildenhausen in Westfalen stammte. Die Trauung wurde im Hause Hacquarts von P. Jacobus des Hayes in Gegenwart seiner Ordensgenossen Franz Bayart und Johann Kindt vorgenommen, wobei Georg Urstet und seine Frau Trauzeugen waren; das Brautpaar mußte sich dann noch lutherisch trauen lassen, da Hacquart im königlichen Dienst stand²³.

Auch Hacquarts Kollege Georg Urstet (auch Örstät) gehörte zu den treuen Mitgliedern der katholischen Gemeinde. Er stammte aus Hadersleben in Holstein und war wohl ursprünglich Lutheraner. Sein Vater hieß Peter; vielleicht ist er identisch mit dem »Petrus chyrurgus«, der am 22. Oktober 1679 in Kopenhagen starb²⁴. Seine Frau war eine Französin namens Catharina Formentreaux (auch Formentre), die in jenen Jahren wiederholt als Taufpatin erscheint²⁵ und am 24. April 1661, am 5. März 1671 wie am 15. Dezember 1672 selbst einem Kind das Leben schenkte²⁶. Eine ältere Tochter Anna Catharina, die am 14. Juli 1672 Taufpatin war²⁷, verheiratete sich später mit dem

Kaufmann Peter Spanagel aus Königsberg; am 5. Dezember 1677 wurde ihnen ein Mädchen Gertrud getauft, das am 10. März 1678 wieder starb²⁸.

Die beiden Arztfamilien waren, was bei Berufskollegen nicht immer der Fall ist, miteinander eng befreundet und halfen gegenseitig als Taufpaten oder Trauzeugen aus. Beide Chirurgen nahmen z. B. auch gemeinsam am 8. April 1669 an einer Taufe teil²⁹. Ihre Frauen übernahmen, wie wir sahen, zusammen mit Stensen vier Jahre später die Patenschaft bei den spanischen Zwillingen.

Auch die dritte Taufe, bei der Stensen Gevatter stand, war bemerkenswert. Die Eltern des Täuflings waren Gerard Canter, ein Schwede aus Göteborg (Gottoburgensis), und Catharina, geborene Morell, aus Paris. Die Taufe erfolgte am 20. Juni 1673. Pate war »Dominus Nicolaus Stenonis, Doctor Anatomicus Haffniensis«, Patin war eine Dorothea Mars. Das Kind erhielt nach seinem Paten den Namen Nicolaus. Gerard Canter war wohl als gebürtiger Schwede Lutheraner und später zum Katholizismus konvertiert, da beide Eheleute als Mitglieder der katholischen Gemeinde bezeichnet werden. Da offenbar der Mann den Mann zum Paten bat, war vielleicht Stensen nicht unschuldig an seiner Konversion. Das Ehepaar hatte bereits am 13. September 1671 eine Tochter Sophia Amalia taufen lassen, wobei der Neffe des französischen Gesandten Terlon, Blasius, und die Tochter des Chirurgen Hacquart Taufpaten waren; beim Eintrag findet sich noch kein Hinweis auf die Konfession Canters³⁰.

Schließlich wurde Stensen am 5. Februar 1674 nochmals zu einer Taufe gebeten. Die Eltern waren Franzosen, René Burcan und Marie Barbot, die im Dienst der Königin-Mutter standen. Auch Marie Nicolae La Rose, die neben »Nicolaus Stenonius« die Patenschaft übernommen hatte, war Hofdame der Königin-Mutter. Beide Taufen spendete P. Jacques des Hayes, der seit kurzem neben Sterck als französischer Gesandtschaftskaplan in Kopenhagen war.

Die Diplomaten und ihr Personal

Das also waren die Katholiken, mit denen Niels Stensen während seines zweijährigen Aufenthaltes in Kopenhagen auf jeden Fall in nähere Beziehung trat. Wer aber waren die übrigen? Wir haben leider kein Verzeichnis der Mitglieder der katholischen Gemeinde von Kopenhagen. Wir wissen nur, daß z. B. im Jahr 1672 340 Gläubige die Osterkommunion empfangen; im Jahr 1674 waren es 436³¹. Man darf

annehmen, daß Niels Stensen, der selbstverständlich regelmäßig und eifrig die Gottesdienste besuchte, die meisten, wenn nicht alle Glaubensgenossen persönlich kannte. Denn die Diasporagemeinde war ja klein und überschaubar.

Die Hauptquelle für die Namen der Katholiken ist das Pfarrbuch, das seit 1660 geführt wurde und sich heute im Archiv der Ansgarkirche in Kopenhagen befindet³². Doch ist es noch nicht wissenschaftlich erforscht. Zu Zeiten häufen sich die Eintragungen, dann scheinen wieder mehr oder minder große Lücken zu klaffen. Auch ist nicht ersichtlich, ob immer auch alle Taufen, Trauungen und Beerdigungen, die von anderen Geistlichen vorgenommen wurden, eingetragen sind und auch die außerhalb der Hauptstadt lebenden Katholiken erfaßt wurden. Jedenfalls aber sind die Matrikel in der für uns entscheidenden Zeit von 1672 bis 1674 regelmäßig geführt. Wir wollen nun alle Namen dieser Jahre im einzelnen aufführen und dabei gelegentlich auch einige Jahre zurück- oder vorausgreifen.

An der gesellschaftlichen Spitze der Gemeinde standen zweifellos die Diplomaten der katholischen Mächte, also der kaiserliche, französische und spanische Gesandte. Sie genoßen ja für sich und ihr Personal offiziell das Privileg der freien Ausübung ihrer Religion. Sie hielten auch nach Möglichkeit ihre schützende Hand über ihre anderen Glaubensbrüder in Kopenhagen und gewährten ihnen bereitwillig Zutritt zu ihrer Gesandtschaftskapelle. In den ersten Jahrzehnten der katholischen Gemeinde von Kopenhagen haben sich vor allem drei Männer verdient gemacht: zunächst der spanische Gesandte Bernardino de Rebolledo, der von 1647 bzw. 1648 bis zu seinem Weggang 1659 die »Katholische Majestät« in Kopenhagen vertrat und gleichsam als Gründer der Gemeinde gelten muß³³, dann der kaiserliche Gesandte Johann de Goes, der 1657 nach Dänemark kam, aber schon 1662 wieder schied, in Wien Priester wurde und als Bischof von Gurk und Kardinal 1696 starb³⁴, schließlich der französische Gesandte Hugo de Terlon, der von 1656 bis 1676 an den nordischen Höfen, vorab in Kopenhagen, tätig war, eben in der Zeit, als auch Stensen dort weilte.

Hugues de Terlon, Chevalier de l'ordre de S. Jean de Hierusalem, Abbé de Cannes et de Pitsans, Conseiller du Roy de France en ses Conseils et son Ambassadeur extraordinaire, wie sein voller Titel lautete³⁵, war um 1620 in Toulouse geboren. Im Oktober 1656 kam er als Gesandter, zunächst ohne diplomatischen Charakter, nach Schweden und wechselte wiederholt nach Dänemark hinüber, wo er ebenfalls akkreditiert war. Vom 11. September 1666 bis zum 13. April 1676

war er dann – mit einer zweijährigen Abwesenheit vom 15. August 1668 bis zum 21. Oktober 1670 – ständiger Botschafter Frankreichs in Kopenhagen³⁶. Er fühlte sich als Schutzherr der katholischen Kirche im Norden, wie er es 1670 gegenüber Papst Klemens X. kundtat, und hatte tatsächlich, wie wir bereits sahen, einigen Erfolg in seinem Bemühen, mehr Toleranz für seine Glaubensbrüder in Dänemark zu erwirken³⁷.

Terlon beteiligte sich rege am religiösen Leben und stellte sich wiederholt als Taufpate und auch als Trauzeuge zur Verfügung³⁸. Öfters begleitete er auch verstorbene Katholiken auf ihrem letzten Weg³⁹. Dabei handelte es sich nicht immer um vornehme Glaubensbrüder, oder um Landsleute, denen er solche Ehre erwies.

Längere Zeit weilte auch sein Neffe Blaise (Blasius) de Terlon an seinem Hof in Kopenhagen. Durch seine wiederholte Mitwirkung bei Taufen und Trauungen ist sein Aufenthalt jedenfalls für die Zeit vom 30. August 1670 bis zum 14. April 1673 gesichert, also in eine Zeit hinein, da auch Stensen in Kopenhagen weilte⁴⁰. Auch die Schwester des Gesandten, Francisca de Terlon, wurde einmal, am 28. Februar 1674, zur Übernahme einer Patenschaft gebeten; an ihrer Stelle hielt die schwedische Amme Margareta Hauerer das Kind über den Taufbrunnen, sodaß ungewiß bleibt, ob Terlons Schwester damals überhaupt in Kopenhagen weilte⁴¹.

Aus den Pfarrmatrikeln kennen wir noch eine Reihe von Personen, die damals im Dienste des Gesandten standen. Da ist vor allem sein Sekretär Jacques (Jacobus) Des Arcis zu nennen, der während Terlons Abwesenheit vom 1. August 1668 bis zum Dezember 1670 sogar französischer Geschäftsträger war⁴². Auch er findet sich in den Jahren 1668 bis 1675 nicht weniger denn neunmal als Taufpate und zehnmal als Trauzeuge⁴³. Hofmeister (praefectus aulae) war Jean Hugon, der ebenfalls in den Jahren 1672 bis 1675 wiederholt als Taufpate bzw. Trauzeuge genannt wird⁴⁴. Jacques Nay oder Naye, auch La Paille genannt, der aus Tournai gebürtig war, stand in diesen Jahren als Verwalter (oconomus oder dispensator) im Dienst Terlons. Er vermählte sich am 23. September 1672 mit seiner Landsmännin Marie Tourmente, die aus Orléans stammte und ihm am 18. Jule 1673 ihr erstes Kind schenkte⁴⁵.

Als Pagen (ephebi) standen die jungen Franzosen François Beaufort und Jean François de Proin, die 1668 und 1669 wiederholt als Trauzugegen genannt wurden, im Dienste des Gesandten⁴⁶. Ein früherer Page Terlons war Geoffroy Michael de Pitron (Bidron), der als Pole be-

zeichnet wird, aber offenbar französischer Abstammung war. Er hob am 10. Februar 1674 in Kopenhagen ein Kind aus der Taufe und fiel als Leutnant einer Infanteriekompanie am 21. November 1675 vor Wismar⁴⁷.

Ein anderer Soldat, Christian Mayer, der aus Mähren stammte und »beim Hof des Gesandten die Wache zu halten pflegt«, mußte am 17. April 1675 ein Kind begraben⁴⁸ und fiel selbst im Dezember 1675 vor Wismar. Er ist wohl identisch mit dem Christian Mayer, der in der Kompanie des Herrn von Ahlefeldt im »roten Regiment« diente und sich am 6. April 1675, wohl in zweiter Ehe, mit Aldegundis Andreas-tochter vermählte⁴⁹. Der aus der Picardie stammende Louis Frogé (Froget) war Diener, näherhin Mundschenk (pincerna) Terlons und ist sowohl am 4. Dezember 1671 wie am 7. Januar 1676 als Taufpate bezeugt. Marin Grenu, der sich am 28. April 1672 mit Sebastiana Crepy vermählte, stand als Koch im Dienste Terlons; er wird im Jahr darauf als Wirt (cauponarius) bezeichnet⁵⁰. So lernen wir aus den Matrikeln eine ganze Anzahl von Personen kennen, die am Hof des französischen Gesandten lebten.

Wohl erst nach Stensens Abreise, im August 1674, kam ein neuer spanischer Gesandte, Don Baltazar Fuenmayor, zusammen mit seiner Gattin Donna Teresa Gomez Dávila noch Kopenhagen⁵¹. Dort erhielten sie ein Kind, das am 12. Dezember 1674 getauft wurde⁵². Der Gesandte hatte aber auch schon einen älteren Sohn, Joachim de Fuenmayor, der am 17. Januar 1676 bei der Taufe eines jungen 20jährigen holländischen Mennoniten als Pate fungierte und damals als »Perillustris adolescens« bezeichnet wird. Ein Aegidius Theys aus Brabant wird bei einer Taufe am 23. Oktober 1674 als Koch des spanischen Gesandten genannt. Im Jahr 1675 finden sich dann noch in der Taufmatrikel der Hofmeister Antonio de Canion, und der Kutscher Nicolaus Busteau des spanischen Gesandten⁵³.

Die anderen katholischen Gesandten traten in Stensens Zeit überhaupt nicht in Erscheinung, weder der kaiserliche Gesandte Graf Gottlieb Windischgrätz, der vom 9. September 1673 bis zum 31. Januar 1674 in Kopenhagen weilte, noch der Pole Wojciech Breza, der im September 1673 in der dänischen Hauptstadt war⁵⁴.

Katholiken am kgl. Hof

Trotzdem die Regierung offiziell die »Papisten« unterdrückte, stand doch eine Reihe von Katholiken im Dienst des Königs. Wir haben schon von den beiden königlichen Chirurgen Philipp Hacquart und Georg Urstet gesprochen. Ein dritter Naturwissenschaftler am Hof, der mit den beiden Ärzten befreundet war, war der Tiroler Kaspar Raag (auch Ragg). Er war Chemiker oder Alchimist des Königs (chymicus oder distillator regius), eine Tätigkeit, die in der damaligen Zeit auch Versuche in sich schloß, aus Chemikalien Gold zu gewinnen. Er war mit Maria Magaretha Grana verheiratet, die aus Holstein stammte und ursprünglich wohl lutherisch war, aber konvertiert sein durfte; ihre unverheiratete Schwester Cäcilia hob am 19. Februar 1668 ein Kind aus der Taufe. Fast jedes Jahr konnte das Ehepaar die Geburt eines Kindes verzeichnen: am 29. Oktober 1671, am 2. März 1673, am 1. Mai 1674 und am 17. November 1675; der am 1. Mai geborene Sohn erhielt die Namen der Tagesheiligen Philipp und Jakob, Patin war Sophia Amalia Hacquardt⁵⁵.

Kaspar Raag starb schon bald darauf, am 30. August 1676, wohl noch in den besten Jahren. Man verweigerte die kostenlose Ausstellung einer Bescheinigung für die übliche Beerdigung am Abend. Daher wurde er um ½ 2 Uhr nachmittags im Friedhof der Holmenkirche beigesetzt; trotzdem gaben ihm zahlreiche Katholiken und Lutheraner das letzte Geleite, darunter auch der spanische Gesandte de Fuenmayor. Es läuteten sogar die Glocken, eine Ehre, die bisher keinem Katholiken widerfahren war. Den Sarg und das Totenkleid stellten die Katholiken. Die Kosten für das Geläute, die Schüler, die zwar angeboten, aber aus bestimmten Gründen von den Patres nicht bemöhrt wurden, die Erde, das Leichentuch, den Prädikanten und das Trinkgeld der Träger in Höhe von insgesamt 7 Reichstalern trug die Kasse der katholischen Kapelle⁵⁶.

Sehr stark waren katholische Ausländer in der königlichen Musikkapelle vertreten. Da finden wir den Trompeter (tubicen regius) Georg Vetter, der aus Preußen, näherhin aus Liebstadt (Ermland) stammte. Er hatte am 2. Oktober 1668 Elisabeth Juliana geheiratet, die aus Sonderburg stammte und lutherisch war; am 29. März 1673 wurde ein Kind von ihm getauft, dem noch weitere folgten⁵⁷. Trompeter war auch Christian Hirsch, offenbar ebenfalls ein Deutscher, der mit Anna Babara verheiratet war. Sie schenkte ihrem Mann mehrere Kinder, die am 21. Oktober 1673 – wobei Georg Vetter Pate war –

und am 12. August 1675 getauft wurden: ein anderes Kind war am 19. Juli 1672 gestorben und im deutschen Friedhof begraben worden. Auch Georg Huber war Deutscher, der als »musicus regius« wiederholt Taufpate und Trauzeugen war und 1678 als »poeta laureatus« bezeichnet wird⁵⁸.

Eine Reihe von Katholiken in der Hofkapelle waren Franzosen. Der kgl. Musiker Claude Clement, der aus Châtillon stammte und ein Sohn des Ferrer Clement und seiner Frau Françoise Soudebert war, verheiratete sich am 14. April 1673 in Kopenhagen mit Françoise (Francisca) de Honley aus Dorbec(?). Sie schenkte ihrem Mann am 10. Februar 1674 ein Kind, das noch im selben Jahr vom Tod dahingerafft wurde; sie selbst starb anfangs September 1674 in Hamburg, wohin sie gereist war. Am 28. Juni 1678 verheiratete sich Clement wieder mit Margareta Chatelet, der Tochter des Pierre Chatelet aus Hamburg. Ein Franzose Jean Pierre Chatelet und seine Frau Margaretha Piccard brachten übrigens am 23. Oktober 1674 in Kopenhagen ein Kind zur Taufe. Pierre Gravelle, der aus der Champagne stammte, erscheint 1673 wie 1675 als Taufpate und starb am 22. April 1677; er wird auch als »fidicen regius« oder »chelysta« bezeichnet⁵⁹. Cellist war auch Herr Berton, der 1678 als Trauzeugen genannt wird. Der Geiger (fidicen regius) Edmund Moulier »vulgo Edme« und seine Frau Ludovica Gobert brachten am 21. September 1671, am 31. August 1672 und am 27. September 1675 ein Kind zur Taufe. Der Vater der Frau, Jacques Gobert aus Paris, starb am 10. November 1676 in Kopenhagen. Schließlich ist noch der »regius musicus« Pierre Bocquet ebenfalls ein Franzose, zu nennen, der am 19. Mai 1677 starb⁶⁰.

Auch der kgl. Tanzmeister (saltus praefectus Regius) war Katholik und Franzose, Daniel Pillois. Er erscheint erstmals schon am 3. Oktober 1672 als Taufpate und starb im November 1679. Seine Frau hieß Nicolaa des Huyes. Zwei Töchter, Elisabeth, die Frau des Kaufmanns Samuel Choquet, und Helene, werden mehrmals in den Jahren 1674 und 1675 als Taufpatinnen und Trauzeuginnen genannt; der 1673 und 1674 genannte Fridericus Pillois war vielleicht ihr Bruder⁶¹. Eine dritte Tochter war vermutlich Anna Sophia Pillois, die am 29. Oktober 1673 mit dem Calvinisten Johann Jakob Stapffer aus Zürich getraut wurde, dem Sohn des Ratsherrn Johann Jakob Stapffer und der Margareta Kellerin; er versprach dabei, die Kinder katholisch zu erziehen.

Auch andere katholische Künstler wirkten damals am dänischen Hof. Der Italiener Giovanni Francesco Bruno war Baumeister und zwar, wie eigens betont wird, »civilis architectonicae magister apud

regem Daniae«. Er war in einem Abruzzendorf, in Palmoli nell' Abrucio im Königreich Neapel als Sohn des Andreas Bruno und der Catharina Menilla geboren und hatte am 6. Oktober 1668 Jeanne Angélique, die Tochter des François Chastelet aus der Pfarrei S. Nicolas in Paris geheiratet. Ein anderer Katholik, Gerhard Gilmers oder Gelmers, war kgl. Bildhauer (Sculptor oder statuarius). Seine Frau Anna Aldegundis, geb. Schlabs, schenkte ihm mehrere Kinder, die am 10. Februar 1671, am 14. Juli 1672 und am 30. August 1674 getauft wurden. Die Taufe des letztgenannten wurde vom spanischen Legationskaplan in der spanischen Kapelle und in Gegenwart des spanischen Gesandten Don Fuenmayor und seiner Gemahlin vollzogen. Der französische Gesandtschaftskaplan, P. Johann Sterck, war darüber offensichtlich ungehalten und bemerkte in der Matrikel, die Vorname der Taufe in der spanischen Kapelle sei zwar erlaubt, aber nicht geziemend gewesen, wie die Eltern selbst eingesehen hätten, nachdem sie besser unterrichtet wurden⁶². Francois de Bray stand als Stukkateur im königlichen Dienst (magister in arte marmor fingendi, pictor regius instar marmoris oder Regis Daniae operarius in fingendo marmore). Er war ein Sohn des Haarlemer Anwalts und Notars Simon de Bray und seiner Frau Josefine. Als seine Frau Agnes, die am 29. April 1666 als Taufpatin bezeugt ist, am 2. Januar 1670 in Kopenhagen starb, heiratete er am 19. April 1670 Anna Christenstochter, die Tochter des Christen Christenssen Kleinschmidt und der Katharina Steffens, die aus Nastad (Naestved?) stammte und wohl lutherisch war; ein Kind aus dieser Ehe wurde am 25. August 1672 getauft.

Der Konditor Pierre Trouillet de la Brière nannte sich stolz »Confiturier de son Altesse Royale«. Er stammte aus Le Mans und war der Sohn des Parfuhändlers Pierre Trouillet von Paris und seiner Frau Marie Potier. Am 14. Februar 1669 verheiratete er sich mit Cornelia Anna van der Mast aus 's Gravenhage. Ihr Vater Jacob van der Mast wird als Belgier bezeichnet und war Kapitän im Dienst des dänischen Königs; er starb am 16. April 1668. Eine andere Tochter, Adelgundis, erscheint kurz darauf, am 13. Januar 1669 als Taufpatin wie ihre Schwester Cornelia am 4. Februar 1673. Ihre Mutter hieß Maria van Strey. Ein anderer Franzose, Henri Soudé vulgo Le Laurier war Koch des Königs (coquus Regius Principis Daniae) und in Vendôme (Vendesme) geboren. Seine Eltern, der Gastwirt Cassian Soudé und Philippa Sibia, stammten aus der Stadt Montrésor. Henri vermählte sich am 4. Oktober 1669 mit der lutherischen Anna Elisabeth, der Tochter des Thomas Dierichson, des Kapitäns der Kriegsschiffe des dänischen Kö-

nigs, und der verstorbenen Katharina Michaelstochter. Sie versprach bei der Trauung vor den Gemeindemitgliedern Mouson und Helene Pillois, ihre Kinder katholisch zu erziehen. In der Tat wurden alle Kinder, die in der Matrikel unterm 18. April 1671, 10. Dezember 1672 und 14. Oktober 1674 verzeichnet sind, katholisch getauft. Am 24. Februar 1675 starb ihr sechsjähriger Sohn Christian Laurier, bei dessen Begräbnis sogar der französische Gesandte Terlon mitging. Sie selbst scheint konvertiert zu haben und ist wohl identisch mit der Frau des Delaurier, die im Oktober 1677 in Landscrona starb, ohne daß sie versehen werden konnte. Bei ihrer Beerdigung, die in Kopenhagen stattfand, machte der lutherische Prädikant Schwierigkeiten⁶³.

Jean Michel, der in Saint-Just⁶⁴ geboren war, war königlicher Buchbinder (bibliopegus). Er vermählte sich am 3. August 1671 mit Magdalena Danbeutz (auch Deutz) aus Dünkirchen, die am 12. Mai 1672, am 16. August 1673 und am 6. August 1674 Kinder taufen ließ. Im Dienst des Königs standen ferner der Kammerdiener (cubicularius) Denys (Dionysius) Lepetit, genannt La Vallée, der in den Jahren 1672 und 1673 dreimal als Pate erscheint, und seine Frau, die Kammerzofe war⁶⁵, sowie ein Herr Steve als kgl. Schneider, dessen Tochter Elisabeth am 29. Mai 1668 Patin war.

Die königliche Falknerei scheint damals geradezu eine katholische Domäne gewesen zu sein. Am 27. Oktober 1667 war der »Falconier« des Königs namens Johannes »in Schweden jenseits des Sundes, beim Dorf Rack, eine Meile von Stadt und Burg Helsingborg entfernt«, gestorben; P. Heinrich Kircher stand ihm im Tode bei, hörte seine Beichte und spendete ihm mit Zustimmung seiner nichtkatholischen Frau Wegzeherung und hl. Ölung⁶⁶. Zwei Jahre später, am 30. März 1669, starb der kgl. Falknermeister (praefectus falconum) Joachim Henrichs, der aus Wirz (Weert) in Brabant stammte. Der kgl. Falkner Heinrich Geisbrecht oder Geisbrechts und seine Frau Angelica Adriani ließen am 4. Februar 1673 ein Kind taufen; ein Wilhelm Geisbrecht, vermutlich der Bruder, stand dabei als Pate. Heinrich, hier als »famulus Falconarii Regii« bezeichnet, starb am 3. Juni 1676, Wilhelm, hier »Falconariae domus praefectus«, am Ostermontag 1680. Schon im Herbst 1679 waren die Frau und zwei Kinder im Falknerhaus gestorben und wurden, wie dann der Mann, in Amager begraben, wo vermutlich die kgl. Falknerei war⁶⁷. Sie alle waren wohl katholische Holländer, zudem damals die Insel Amager von Holländern besiedelt wurde. Schließlich waren auch die königlichen Maultiere Katholiken

anvertraut. Ende 1677 starb der »Capitaneus mulorum regionum« und am 19. Januar 1679 ein »Antonius mulo regius«.

Die Königin-Mutter Sophia Amalie, die Witwe des 1670 verstorbenen Königs Friedrich III., hatte ebenfalls ihren eigenen Hofstaat. Sie war eine religiös interessierte und auch gegenüber den Katholiken tolerante Dame; zudem war ihr Bruder der konvertierte Herzog Johann Friedrich von Hannover. Im Jahr 1671/72, also kurz vor Stensens Ankunft in Kopenhagen, weilte der Apostol. Vikar des Nordens, Weihbischof Valerio Maccioni, über ein Jahr an ihrem Hof in Nyköbing F.. Maccioni gab ihr auch einen katholischen Katechismus und verschiedene Kontroversschriften⁶⁸.

Auch an ihrem Hof fand sich eine Reihe von Katholiken, zum Teil in verantwortungsvollen und vertrauenswürdigen Stellungen. Marin Gadart, der aus Neufve de Roy, drei Meilen von Paris entfernt, stammte, auch Godart oder Gedar geschrieben, war Aufseher der künstlichen Brunnen der Königin-Mutter (praefectus fontium artificialium). Er wie vor allem seine Frau Martha Gabriella Personne waren wiederholt in den Jahren 1671 bis 1675 Taufpaten⁶⁹. Jacobus Fumeris, der mit Maria Peters verheiratet war und 1675 genannt wird, war Gärtner der Königin, wohl der Königin-Mutter (Hortularius Reginae). Leutnant Christian Ernst Baltzarn war Kommandant der Garde der Königin-Mutter. Er war ein Sohn des Ernst Baltzarn, des Rates von Herzog Ernst Günther, und seiner Frau Maria Janson und verheiratete sich im Jahr 1678 mit Maria Deserois, der ersten Hofdame der Prinzessin Ulrike Eleonore und Tochter des adeligen Piemontesen und Kavallerieleutnants Peter Deserois und seiner Frau Maria Hullié aus Lothringen⁷⁰. Jean Estienne aus Bar in Lothringen war in den Jahren 1674 und 1675 Aufseher der Bildhauerwerkstätten der Königin (praefectus sculptorum Reginae) und wird auch als Schreiner (arcularius) der Königin-Mutter genannt⁷¹. Auch der Pfortner beim Eingang zum Hof der Königin-Mutter, in dem die Arbeiter wohnen und arbeiten, war katholisch; seine Frau Anna Catharina hob am 12. Oktober 1672 ein Kind aus der Taufe⁷².

Maria Nicolae Cervaux (auch Serva), genannt La Rose, erscheint in den Jahren 1672 bis 1675 als erste Kammerzofe (cubicularia primaria) der Königin-Mutter; auch ihr Mann Benedikt stand als Intendant im Dienst der Königin-Mutter⁷³. Sie wird nicht nur wiederholt als Taufpatin genannt⁷⁴, sondern gebar am 19. Juni 1674 selbst ein Kind, dem die Frau des Chirurgen Philipp Hacquart die Nottaufe spendete.

Maria La Rose bzw. Cernaux wird 1669 und 1671 als Witwe bezeichnet, sodaß also Benedikt ihr zweiter Mann war⁷⁵. Im Februar 1675 starben kurz nacheinander zwei Kinder von ihr und Benedikt; sie wurden lutherisch beerdigt. Ein Fräulein Maria La Rose findet sich 1674/76 dreimal als Taufpatin, übrigens immer bei polnischen Kindern⁷⁶. Schließlich wird noch eine Charlotte als »Fräulein der Königin-Mutter« genannt⁷⁷.

Auch ein Portugiese, Emmanuel de Susa Emello aus Visen war Hofbeamter der Königin-Mutter und starb am 26. März 1670⁷⁸. René Burcan – wohl richtiger Bureau zu lesen –, der Sohn des André Burcan aus dem Gebiet von Poitiers, näherhin der Stadt Mortagne, war Schneider der Königin-Mutter. Er vermählte sich am 19. November 1671 mit Marie Barbot, der Tochter des Guillaume Barbot aus Paris, die Kammerzofe der Herzogin von Holstein war⁷⁹. Bei ihrem Kind machte, wie wir sahen, Niels Stensen Taufpate. Burcan starb im Jahr 1677; durch die Intervention der Königin wurde er nach anfänglichem Widerspruch des Prädikanten am 14. Oktober begraben⁸⁰. Zwei Katholiken standen auch als Köche im Dienst der Königin-Mutter: Jean Baptist, genannt Le Grand, dessen Frau Susanna Cooken (?) am 10. Mai 1676 Taufpatin war⁸¹, und der Belgier Jan Falcon, der aus Beloeil im Hennegau stammte und am 3. September 1675 starb. Noch als Königin hatte Sophie Amalie Nicolaus Steve als Schneider, der am 17. März 1662 als Pate bezeugt ist: seine Tochter Elisabeth war am 29. Mai 1668 Patin.

Auch bei anderen hohen Persönlichkeiten standen Katholiken im Dienst. Der Franzose Turenus, dessen Witwe Johanna Danteutz am 27. Dezember 1675 Taufpatin war, war Schneider der Prinzessin von Sachsen⁸². Der Lothringer Balthasar Martini »vulgo Koch« aus Garnisy, der in den Jahren 1672 bis 1676 vier Kinder zur Taufe brachte, war Koch beim Grafen von Ahlefeldt; seine Frau Johanna van Dorn stammte aus Oorschottanel im Majorat's Hertogenbosch⁸³.

Französische Katholiken

Wie am Königshof, so waren auch sonst die Mitglieder der katholischen Gemeinde in Kopenhagen nach Herkunft und Beruf stark gemischt. Doch waren die Franzosen damals wohl die stärkste nationale Gruppe. Wir finden sie aus allen Gegenden Frankreichs. Zum Teil waren sie mit einheimischen protestantischen Mädchen verheiratet. Der Perückenmacher M. Philibert Pigeon aus Burgund war zuerst

mit Margaretha Watrin (Vatring) vermählt, die ihm mehrere Kinder schenkte und bei der Geburt im Dezember 1675 starb⁸⁴. Am 9. Mai 1676 heiratete er dann die Schwedin Elisabeth Coccius aus Norrköping. Sie war die Tochter des Vinzenz Coccius und seiner Frau Maria Cossoie, der Witwe des Jacques Cercuel, genannt Dampierre⁸⁵. Der Lothringer Nikolaus Frantzen, ein Schneider, hatte eine lutherische Dänin, Catharina Christians aus Nystad, zur Frau, die am 14. April 1672 ein Kind taufen ließen; als ihr kleiner Sohn Hugo Ende November 1675 starb, war sie offenbar inzwischen konvertiert⁸⁶. Michael Le Page aus Paris war mit der lutherischen Maria Wrangel aus Malmö verheiratet; ihr Kind Marinus ließen sie am 20. September 1673 katholisch taufen. Am 15. Mai 1674 heiratete der Luxemburger François Doutre de Peril Anna Magdalena van Ridt aus Norrköping, sie liessen anfangs Februar 1674 ein Kind taufen⁸⁷. Am 20. September 1674 heiratete der Schuster Nicolaus Lignié oder Ligné aus Ramburc in der Picardie, der Sohn des Charles Lignié und der Philippa Le Coeur, die Flensburgerin Anna Michaelis, die Tochter des Obermeisters der Schusterinnung in Christiansport vor Kopenhagen, Mag. Jakob Michaelis, und seiner Ehefrau Ursula Boonenstengel. Der lutherische Geistliche hatte sich der katholischen Trauung zunächst widersetzt; als aber der Bräutigam erklärte, der Gesandte Terlon wolle es so, gab er nach. Sie ließen auch ihr erstes Kind Johann Karl am 15. August 1675 katholisch taufen⁸⁸.

Auch zwei Savoyarden heirateten einheimische Mädchen. Am 24. Mai 1669 heiratete Claude Chastillon vom Mont Saint Cenis in Savoyen, Sohn des Bauern Claude Chastillon und seiner Frau Anna Francisca, die Norwegerin Elisabeth Möllers aus Christiania, die Tochter des verstorbenen Johann Müller und der Helena Grey⁸⁹. Am 1. November 1674 heiratete dann Pierre de Frène aus Savoyen die Tochter des Erasmus Jürgensen aus Skåne, Margareta. Am 30. Mai 1675 heiratete Jacques Jumery aus Montataire in der Picardie die wohl lutherische Dänin Maria Peter aus Nyköping-Falster. Am 1. August 1670 hatte Pierre Feurt aus Bordeaux, der Sohn des Schneiders Bernard Feurt in Bordeaux und seiner Frau Jeanne Isabelle, die Norwegerin Margarita Fecht aus Christiania, die Tochter des Schmieds Johannes Hanß Fecht und der Christina Elenstochter, geheiratet. Auch Catharina Andres-tochter, die am 2. Juni 1678 François de Lattre aus der Picardie, den Sohn des Bertrand de Lattre und seiner Frau Helene Poret, heiratete, scheint eine einheimische Lutheranerin gewesen zu sein. Der Calvinist Isaak Mari aus Angoulême, Sohn des Philipp Mari und seiner

Ehefrau Maria Aveline, heiratete am 5. Februar 1678 Marie D'Elie Saint-Sevère aus Caen, die Tochter des Thoras D'Elie und seiner Frau Margaretha Gagneur. Der Bräutigam versprach dabei, alle Kinder katholisch zu erziehen. Er starb am 28. Dezember 1678 aber schon, wie auch der Eintrag in der Traumatrikel hinzufügt, als Katholik⁹⁰. Ein anderer Calvinist, Denys Pingat aus Paris, heiratete am 22. Juni 1675 in der katholischen Kapelle in Kopenhagen Anna Maria Soret, die ebenfalls aus Paris stammte.

Doch haben wir auch eine Reihe von rein katholischen Ehen französischer Gemeindemitglieder. So traute P. Heinrich Kircher am 30. August 1670 nach nur einer Proklamation (»aus legitimer Ursache«) den Franzosen Charles Vergnon aus Tuvaine, Sohn des François Vergnon, Bürgers der genannten Stadt, und der Jeanne Girandou, mit Johanna Le Duc aus Dünkirchen, Tochter des im Dienst des »katholischen« Königs stehenden Kapitäns Johann Le Duc und der Johanna Le Febrve. Am 7. Juni 1677 heiratete Charles Duversis, der als Sohn des Jean Duversis in der Nähe von Lyon geboren war und als Reiter im Regiment des Generals Baudier und in der Kompanie des »vicecolonellus« Rouvenet – offenbar auch zwei Franzosen in der dänischen Armee – diente, die Maria Walpot aus Utrecht. Sein Landsmann Claude Moulin, der in derselben Abteilung diente, machte dabei Trauzeuge⁹¹. Marcelle Juvelle, ein Anwalt aus Paris, war mit der Lothringerin Maria Anna de Septchamps verheiratet; ein am 2. Juli 1675 geborenes Kind starb genau zwei Monate später, am 2. September 1675.

Der französische Sprachlehrer (Magister de lingua Gallica) Jacques Dampierre und seine Frau Elisabeth brachten am 25. August 1665 ein Kind zur Taufe. Der Vater starb am 25. Juni 1673. Seine Witwe wird am 7. Dezember 1673 als Patin und am 20. Mai 1675 als Trauzeugin genannt. Dampierre war verwandt mit Johanna Coccia, einer Schwedin aus Nyköping, die mit einem französischen Schneider aus Angoulême, Petrus Christophori, verheiratet war. Sie gebar im Mai 1669 ein Kind, dem Jacques Dampierre zu Hause die Nottaufe spendete, da es in Lebensgefahr schwebte. Drei katholische Frauen, die zugegen waren, bezeugten die Gültigkeit der Taufe. Am 26. Mai holte P. Kircher in der Kapelle die Zeremonien und Gebete nach⁹².

Kaufmann war Samuel Choquet, der mit Elisabeth Pillois, der Tochter des kgl. Tanzmeisters, verheiratet war. Sie hatten mehrere Kinder, die am 15. Oktober 1665, am 3. Oktober 1672, am 3. August 1674 und am 10. November 1675 getauft wurden. Ein Sohn von 13½

Jahren, der sein ganzes Leben lang gelähmt und geisteskrank war, starb am 8. Dezember 1677⁹³. Ein anderer Kaufmann, Pierre La Roque, starb als Junggeselle am 1. Dezember 1672. Kaufleute waren weiterhin Jean Dumont, der am 30. August 1673 starb, Jean Mahon, der in den Jahren 1671 bis 1675 wiederholt als Taufpate und Trauzeuge genannt wird⁹⁴, sowie Jacques Fassemont, dessen Frau Jeanne Efusses aus Burgund am 23. Oktober 1674 als Taufpatin bezeugt ist. Gastwirt (cauponarius) bzw. Koch war Guillaume Crépy (auch Creppy, Kreppi). Er brachte am 10. September 1665 ein Kind zur Taufe, das – offenbar nach dem berühmten dänischen Staatsmann Hannibal Sehested, der 1666 starb – den Namen Annibal erhielt. Ein anderes Kind Dionysius wurde von P. Mülman getauft, ein weiteres Kind Ludwig starb am 7. April 1669⁹⁵. Die mit Marin Grenu verheiratete Sebastiana Creppy war wohl eine ältere Tochter. Er selbst war mit Anna Segadt vermählt und starb am 23. Juli 1673. Seine Witwe verheiratete sich am 2. Mai 1675 mit Pierre Deg aus Paris⁹⁶.

Claude de Coffre und seine Frau Maria Trouillet, die beide aus der Stadt Le Mans stammten, ließen am 5. Februar 1671, am 28. Mai 1672 und am 16. Juni 1673 Kinder taufen, von denen eines im April 1674 wieder starb. Ein Stephanus Le Coffre oder Coffre junior, wohl ein älterer Sohn, wird 1674/75 genannt⁹⁷.

Eine Reihe katholischer Franzosen diente im Heer des dänischen Königs. Ein Soldat Martin starb am 9. Januar 1673 und ein Soldat Lamboy am 25. Februar 1673; beide wurden im Friedhof am Nörreport beigesetzt und in beiden Fällen erhielten ihre Angehörigen von den Patres ein Almosen. Ein weiterer Soldat Jacques starb im Oktober 1675. Ein Pierre Legrand von Helsingör war Schiffsleutnant des Königs; er war mit Catharina de Brun van Vort verheiratet. Ein Kind aus dieser Ehe erhielt in der Taufe am 4. Dezember 1671 die Namen Ludovicus Henricus. Ein Soldat Sebastian Caillé und seine Frau Maria Huberlan ließen am 12. Januar 1669 ein Kind Jakob taufen; beide werden ausdrücklich als Schweden bezeichnet, obwohl Caillé sicher Franzose und Katholik war. Eine Françoise Caillé, vermutlich seine Schwester, war mit Jacques Benoit verheiratet und hatte ein Kind, das am 5. Oktober 1673 getauft wurde⁹⁸.

Weitere Franzosen dieser Jahre sind Le Chevalier und seine Frau Margareta Boisrobert, die am 5. Januar 1673 ein Kind taufen ließen, der Wirt Johann Petrus, genannt Hanßpeter, und seine Frau Margareta Picard, die am 30. Januar 1672 einen Sohn Jodocus zur Taufe brachten, Herr de Bordes⁹⁹, Fräulein Jeanne De Gramont¹⁰⁰ und Mar-

gareta La Fleur¹⁰¹. Als Trauzeugen finden sich noch eine Reihe Franzosen ohne nähere Angaben: Herr und Frau Mouson am 1. August 1670, Guillaume Bleau am 20. September 1674, Catharina La Sage am 1. November 1674 und Joseph de Saintcantin am 30. Mai 1676. Ein Bartholomäus de Charon war am 3. November 1672 Pate.

Am 3. September 1673 starb François La Vigne, am 20. Februar 1674 Pierre Bourgogne und am 15. Mai 1675 Nicolaa Priot. Sie hatte viele Jahre in Schweden ein lutherisches Leben geführt. Ein Jahr vor ihrem Tod kehrte sie nach Kopenhagen und zum katholischen Glauben zurück. Am 17. Mai wurde sie auf Kosten der katholischen Gemeinde bestattet, die 4 Taler bzw. 8 Lübsche Mark für den Sarg und das Totenhaus zahlen mußte, während dies sonst außerhalb der Stadt, wie die Sterbematrikel bemerkt, von den lutherischen Leichenträgern umsonst getan wird¹⁰².

Polen

Die zweitstärkste nationale Gruppe in der katholischen Gemeinde von Kopenhagen waren vielleicht die Polen. Sie waren fast durchwegs Soldaten und sind wohl zumeist im Gefolge des dänisch-schwedischen Krieges von 1657/60, bei dem der Kaiser und Polen mit dem König von Dänemark verbündet waren, ins Land gekommen. Vielfach waren es junge Kerle, die dann in der Diaspora eine Frau suchten und natürlich eine Protestantin heirateten. Es bedeutete da schon viel, wenn diese Ehen katholisch geschlossen wurden. So heiratete Valentin Cidskoffski am 26. Oktober 1673 die Witwe Anna Rasmussen, die Tochter des Erasmus Jürgens, eine Jütländerin (cymbria). Der Soldat Hanß Nikolaus war mit der lutherischen Dänin Katharina Oelstochter verheiratet, die ihm einen Sohn Friedrich gebar, der am 7. März 1675 getauft wurde. Der Kutscher (rhediarius) Martin Tomaschewitz (wohl Tomaszewicz) war mit der lutherischen Anna Hanstochter verheiratet; ihr Sohn Johannes Matthias wurde am 10. März 1675 getauft. Der Soldat Mathias Podonoly war mit der lutherischen Anna Maria Höcht verheiratet, deren Kind am 28. März 1676 getauft wurde. Valentin Bortschik (wohl Borczyk) aus Miskowitz heiratete am 29. Juni 1671 die lutherische Christina Petersen, die aus Jütland stammte. Der Kapitänleutnant Christoph Artschieffki, der Sohn von Georg Artschieffki und seiner Frau Susanna Subieffki, der in der Nähe von Lublin zu Hause war, vermählte sich am 29. Mai 1677 mit der Norwegerin Christina Hoffman, der Tochter des Olav Hoffman und der

Martina Christenstochter und Witwe des Kapitäns Tilmans. Martin Sogots (Sogocz), der nicht weit von Warschau entfernt zu Hause war, heiratete am 14. April 1678 Catharina Rouven aus der Nähe von Glückstadt, die vermutlich ebenfalls protestantisch war. Auch Anna Hanstochter, verwitwete Wustoffski, die am 15. März 1674 erneut einen Polen, Martin Schewitz, heiratete, stammte aus Holstein und war wohl lutherisch.

Nur in einigen Fällen waren beide Eheleute Polen und Katholiken, so Peter Cosack und Sophia Radechowski, die am 3. April 1673 und am 18. September 1674 Kinder taufen ließen¹⁰³, Albert Ratkowsky und Elisabeth Volsky, deren Sohn Paulus am 7. März 1675 getauft wurde, der Soldat Albert und seine Frau Regina, die am 17. März 1674 ein Kind zur Taufe brachten, das am 17. August 1675 wieder starb, sowie der Soldat Lukas Vosezki (wohl Wosecki) aus Krakau und seine ebenfalls polnische Frau Maria Maorosenta, die am 28. Februar 1669 ein Kind taufen ließen, bei dem der katholische Generalleutnant Hans von Ahlefeldt Pate war, Johannes Tengnaritz und seine Frau Maria, die am 29. September 1675 einen Sohn taufen ließen, vielleicht auch der Soldat Ambrosius und seine Frau Catharina, die am 24. Juni 1674 ein Kind zur Taufe brachten.

Polnische Soldaten waren auch Hanß Korisko, der am 6. April 1672 ein Kind taufen ließ, der Reiter Hanß Polack, der am 10. September 1673 starb, Ananias, der am 6. Januar 1674 starb, und Martin aus Kamieniec, der lange krank lag und am 4. September 1674 starb. Korisko war auch Taufpate am 5. Februar 1671, als ein anderer Pole Rubrenska und seine Frau Sophie ein Kind taufen ließen¹⁰⁴.

Deutsche und Niederländer

Selbstverständlich gab es in der dänischen Hauptstadt viele Deutsche, auch aus den katholischen Gebieten. Der Weinhändler (oenopola) Johann Wilhelm Gerken aus Dorsten in Westfalen heiratete am 30. April 1673 die Jütländerin Mechtild Larsen, die Konvertitin war; sie ließen am 17. August 1673 und am 11. Januar 1675 Kinder taufen. Ein Wilhelm, der aus Warendorf stammte und als Textilhändler (mercator in lino) bezeichnet wird, starb am 27. Dezember 1676¹⁰⁵. Ein anderer Westfale war Johann Brawlewen, der am 17. November 1672 Vater wurde, aber am 31. August 1674 eine 13-jährige Tochter Maria Elisabeth durch den Tod verlor¹⁰⁶. Melchior Spacaeus aus der Diözese Münster, ein Reiter unter Rittmeister Axel Uhr, heiratete am 19.

Februar 1671 die vermutlich lutherische Witwe Anna Deltzen, die Tochter des Daniel Deltzen aus Leipzig. Ein Landsmann und Kamerad, Hans Schoman aus Hamm, Reiter unter Oberstleutnant Arnstorff, fungierte dabei als Trauzeuge, ebenso Johann Crusius aus Hannover; der letztere ist vielleicht identisch mit dem Soldaten Johann Georg Krusen aus Halberstadt, der am 27. Februar 1677 die Witwe Maria von Warenburg auf Seeland (Vordingborg?) heiratete. Der Soldat Georg Cötteler aus Köln war mit Magdalena van den Felde verheiratet, die als »Fuchsensis« bezeichnet wird; sie brachten am 3. Februar 1672 wie am 6. November 1674 ein Kind zur Taufe¹⁰⁷. Aus Haltern stammte Everhard Suthon, der am 1. Mai 1674 Taufpate war. Ein Fähnrich Johannes Fridericus, der unter dem Münsteraner Fürstbischof Bernhard v. Galen diente, starb am 13. November 1677, ein Bildhauer Waltens aus Köln am 20. Mai 1678. Der Maurer Andreas Wentzler aus Erfurt ließ am 5. Dezember 1675 ein Kind taufen. Seine Frau Giseka starb schon am 19. November 1676, worauf er anfangs 1679 Anna Hanstochter aus Kopenhagen, wohl eine protestantische Dänin, heiratete; dabei machte ein Berufskollege und Glaubensbruder, der Maurer Franz Jansen aus Utrecht, Trauzeuge.

Deutsche waren wohl auch Johann Hoffman, dem seine vermutlich einheimische Frau Catharina Laurentzen 1672 ein Kind schenkte, Heinrich Wolfframsdorf, der am 26. Oktober 1673 als Trauzeuge fungierte, und der lutherische Fähnrich Bolt, dessen Frau Susanna zu den eifrigen Mitgliedern der katholischen Gemeinde zählte¹⁰⁸; ein Stefan Bolt erscheint am 6. April 1672 als Taufpate.

In der Kopenhagener Zeit Stensens starb am 3. März 1674 der Hauptmann Heinrich Blanck, dessen Frau Anna Maria hieß. Er hatte gute Beziehungen zu hohen Offizierskreisen. Als er am 2. März 1662 ein Mädchen Mariana Eleonora taufen ließ, machten die Frauen der katholischen Obersten von Fuchs und van der Weghe Patinnen, dazu noch die Gattin des Chirurgen Hacquart, und bei einem weiteren, am 21. Dezember 1663 getauften Kind war sogar der kgl. Admiral Bjelke Pate¹⁰⁹. Zwei Soldatenehepaare waren Andreas Vatz aus Frankfurt/Main und seine Frau Barbara sowie Matthias Rohrwasser aus Freiburg im Breisgau und seine Frau Anna Katharina, die am 19. Februar 1668 bzw. am 9. August 1668 ein Kind taufen ließen. Kaspar Cornelissen Busch, der in der kgl. Leibwache diente und am 19. Oktober 1675 starb, stammte aus Donauwörth; er war am 7. Oktober 1661 als kgl. Drabant angenommen worden¹¹⁰. Aus Österreich stammte Johann Wolff, der früher Fähnrich und zuletzt Soldat der kgl. Leibgarde zu

Pferd war. Er war nach Holstein abkommandiert worden, wo schon das Lager geschlagen war, erkrankte aber unterwegs in Nyborg auf Fünen und starb am 28. Mai 1674. Noch in Kopenhagen hatte er die Sakramente empfangen. Der lutherische Geistliche suchte ihn auf dem Sterbebett mit allen Mitteln zu bewegen, seinem Glauben abzuschwören und drohte sogar, er werde nicht auf dem Friedhof beerdigt. Doch der standhafte Soldat erwiderte, sie sollten mit seiner Leiche machen, was sie wollten; für seine Seele sei gesorgt, und er werde um keinen Preis in der Welt seinen Glauben, den er von seinen Eltern und der wahren Kirche überkommen habe, aufgeben. In der Tat lag sein Leichnam zehn Tage unbestattet da, bis der König davon erfuhr und sofort befahl, Wolff ehrenvoll zu bestatten. So wurde er denn von der ganzen Kompanie zu Grabe geleitet und auf Regimentskosten, wie es üblich war, beerdigt¹¹¹. Dieser Vorfall, der großes Aufsehen erregte, dürfte wohl einer der letzten Eindrücke gewesen sein, die Niels Stensen beim Abschied von seiner Vaterstadt mitnahm.

Noch mehr Katholiken waren damals aus Österreich in den Norden gekommen. So heiratete der Weinhändler Georg Scherer von Hamburg, der aus Zustersdorf (Zistersdorf) in Österreich stammte, am 29. Dezember 1670 in Kopenhagen Joanna »vulgo Jeanette« Cordier aus der Stadt Dieuze in Lothringen, die Tochter des Nikolaus Cordier und seiner Frau Anna Hacquart, wohl einer Verwandten des Chirurgen Philipp Hacquart. Am 20. Juli 1669 heiratete Thomas Fritz, der in Mattersdorf in Ungarn geboren war und Einwohner von Breslau war, nach dem Tod seiner ersten Frau Barbara, die in Wien begraben lag, in Kopenhagen Veronika, die Tochter des Zinngießers Lorenz Stadler aus Prag; sein Vater Balthasar Fritz war Richter im Ort Köllendorf bei Graz in der Steiermark,¹¹². Der Dachdecker (tector) Tobias Batterman aus Schilburg in Mähren heiratete die Mecklenburgerin Angelica Ipsens aus Ludershausen bei Güstrow. Ein österreichischer Reiter namens Johann Georg, der in Skåne stand, starb am 19. November 1676 und wurde mit militärischen Ehren beerdigt; er hinterließ Frau und mehrere Kinder, die wohl alle dem katholischen Glauben verloren gingen.

Vielleicht waren auch das Ehepaar Johannes Brunau und Maria Elisabeth, die am 1. Januar 1675 ein Kind taufen ließen, und Anna Kochs, die Frau des Mathias Kochs, die am 31. August 1673 starb, Deutsche.

Sehr rege waren die Beziehungen zwischen Dänemark und den Niederlanden. Dorthin war ja auch Niels Stensen, wie viele andere

junge Dänen jener Zeit, zum Weiterstudium gegangen. So finden sich auch manche Katholiken aus diesen Gebieten in Kopenhagen. Ein Schuhmachermeister Johann Brun von Mons im Hennegau heiratete, nachdem seine Frau Maria Severini »vulgo Sörens«, offenbar eine Dänin und Konvertitin, am 1. Oktober 1670 gestorben war, am 20. Juni 1671 die lutherische Maria Elisabeth Miskopf aus Schleswig; sie ließen am 1. September, 1672, am 9. Januar 1674 und am 16. Januar 1676 Kinder taufen¹¹³. Der flämische Schneider Petrus Christophori in Christiansport hatte die Schwedin Johanna Konhauß geheiratet; auch von ihnen sind drei Kinder im katholischen Taufbuch verzeichnet: am 22. Februar 1672, am 27. Dezember 1673 und am 3. Oktober 1675. Die Eheleute M. Theodor Cornelissen von Ysendyck und Elisabeth Matthysen brachten am 25. Januar 1675 einen Sohn Joachim Joseph und am 19. März 1676 ein weiteres Kind zur Taufe, Paul Krisling aus Maastricht und seine Frau Barbara Dietemayer aus Köln am 31. Mai 1675 ebenfalls einen Sohn. Franz Boffier von Ypern und seine Frau Catharina van der Eich von Honschott brachten am 29. Mai 1668 ein Kind zur Taufe, Wilhelm Venlo von Amsterdam und seine Frau Catharina, die nach ihrem ersten Mann auch La Sage genannt wurde, am 3. Mai 1671 einen Sohn Marinus und die Holländer Alexander Reinesen und Maria Josten am 29. November 1675 ebenfalls ein Kind. Der Belgier Marc Antoine Coiteau und seine Frau Catharina Michelsen, die offenbar Dänin, aber katholisch war, brachten am 6. Januar 1676 ein Kind zur Taufe, schon vorher hatten sie am 2.3.1672 einen Sohn Marinus Sebastian taufen lassen und am 22.3.1674 einen anderen Sohn Johannes, der allerdings am 15.1.1675 wieder starb. Der holländische Kaufmann Johann Simonis war am 19. März 1676 Taufpate.

Auch im Totenbuch jener Jahre finden sich mehrere niederländische Katholiken eingetragen. Am 6. August 1673 starb Johan Melyn von Antwerpen, am 16. Februar 1674 ein holländischer Maurer namens Theodor, im Dezember 1675 der holländische Schiffsaufseher (praefectus navigii) Stephan Eigers, am 14. Februar 1677 ein 14-jähriger Junge namens Jodocus aus Ostende, am 23. Februar ein Matrose Johannes van den Bosch aus 's Hertogenbosch und am 22. April 1677 die Frau des Zimmermanns Simonis in der kgl. Flotte namens Katharina, die aus Enkhuizen gebürtig war und in Christianshavn begraben wurde. Ein bedeutender Künstler war offenbar der holländische Kupferstecher (chalcographus oder iconographus) Van der Lagh, der im April 1676 starb, nachdem ihm seine Gattin Katharina bereits am 1. September 1674 im Tod vorausgegangen war. Bei seiner Beerdigung

gingen der französische und spanische Gesandte mit, beim Begräbnis seiner Frau der französische Gesandte Terlon und der holländische Resident.

In Heer und Flotte finden sich ebenfalls mehrere Niederländer. Flame war wohl Major Joachim van der Weghe, der am 30. Januar 1672 in Kopenhagen als Taufpate genannt wird und bald darauf sich in Fredericia als Oberstleutnant findet, wo er bei der Gründung der katholischen Gemeinde im Jahr 1674 entscheidend mitwirkte und sein Haus zum Gottesdienst zur Verfügung stellte¹¹⁴. Seine Schwägerin Margaretha starb Ende September 1677 in Kopenhagen. Ebenso war Johann van Bergen Hauptmann in der Zitadelle von Kopenhagen, der mit Maria, der Tochter des Leutnants Christopher, verheiratet war und am 20. Juli 1673 ein Kind zur Taufe brachte, ein Flame. Ein Landsmann war auch der Schiffskapitän Gerard van Teßen, der 1678 den »Norske Löven« befehligte und dann das von der Afrikanischen Kompagnie geliehene Kriegsschiff »Christianssand« führen sollte, aber schon am 22. April 1679, mit allen Sakramenten versehen, starb; seine Frau folgte ihm im Januar im Tode nach¹¹⁵. Philipp Piña aus Brüssel, der früher Kapitän unter dem spanischen König war, und seine Frau Anna Catharina de Barlemont aus Antwerpen brachten am 23. Juni 1673 ein Kind zur Taufe.

Ein besonderes Ereignis für die katholische Gemeinde war es, als am 17. Januar 1676 ein 20-jähriger Mennonit aus Friesland namens Joachim Hermans, der Bootsmann in der königlichen Flotte war, getauft wurde. Patin war die Gattin des Vizeadmirals de Witte, Barthina Phloegn, die am 14. Oktober 1679 starb¹¹⁶. Doch damals war Stensen schon nicht mehr in Kopenhagen.

Italiener, Spanier und andere

Auch aus dem Süden fanden sich damals einige Katholiken in Kopenhagen. Der Italiener Giovanni Maschin, der mit der lutherischen Anna Hansen verheiratet war, ließ am 1. Dezember 1672 und am 7. Oktober 1673 zwei Kinder katholisch taufen. Aus Venedig stammte Francesco di Pina, der am 23. April 1672, und ein Balthasar Venetus, der am 9. März 1673 ein Kind taufen ließ. Der Venezianer Gianbattista Fregola, der Perückenmacher war und als Bürger von Kopenhagen bezeichnet wird, ein Sohn des Weinhändlers Domenico Fregola in Venedig, heiratete am 6. Dezember 1674 Maria Venlo aus Amsterdam; vermutlich war sie eine Schwester des oben genannten Wilhelm

Venlo. Der Italiener Pietro Caminati, der nicht weit von Florenz zu Hause war, diente als Offizier in der Leibwache des Königs. Er hatte sich am 24. April 1666 mit Tugendreich Bernsteil aus Pommern verheiratet; ihre Schwester Scholastika hatte am selben Tag den Leutnant der königlichen Galeeren Georg Colbas aus Kreta geheiratet¹¹⁷. Als Caminati am 11. Mai 1677 starb, erhielt er ein großes Begräbnis; dem Leichenzug gingen fünf Trompeter und die beiden Schulen der Holmenkirche und der Nikolaikirche voraus, während viele Freunde und die ganze kgl. Leibwache folgten. Er hinterließ seine lutherische Frau und fünf Kinder. Ein anderer Italiener im dänischen Dienst, der Leutnant Silvester, starb bald darauf, am 22. Juli 1677.

Am 23. April 1657 hatte P. Heinrich van Linden den verwitweten Perückenmacher Petrus de Roa, genannt Espagnol, aus Gallocia (Galicien?) mit Sophia Hanßtochter aus Pommern getraut. Er erscheint 1669 auch als Taufpate und noch 1676 als Trauzeuge. Vielleicht ein Verwandter, Bernardo Roa, der als Einwohner von Kopenhagen bezeichnet wird, fungierte am 20. Juli 1669 als Trauzeuge. Antonio Madran aus de la Colonna und seine Frau Josinet brachten am 28. Januar 1672 ein Mädchen Maria Angelina und am 14. April 1673 Zwillinge zur Taufe; bei dem einen Kind war, wie wir sahen, Niels Stensen Taufpate. Ein spanischer Soldat, Joseph Sylva aus Madrid, starb am 21. März 1670 in Kopenhagen.

Auch einige katholische Schotten dienten im Heer des dänischen Königs. Der vornehmste von ihnen war Oberstleutnant Thomas Hamilton. Er war bereits 1658 Rittmeister in Norwegen geworden, hatte dort auf eigene Kosten ein Marineregiment aufgerichtet und war zuletzt Amtmann von Lister. Nach längerer Krankheit, die er geduldig trug, starb er am 16. Februar 1677. Seine Leiche wurde von Norwegen nach Kopenhagen überführt und unter großer Feierlichkeit auf Kosten des Königs am 7. Mai in der Holmenkirche beigesetzt¹¹⁸. Am 30. Mai 1676 heiratete der schottische Kapitän Andreas de Witte Anna Drummond, genannt Gordon, die offenbar auch Schottin war. Ein schottischer Soldat namens Georg starb am 22. Februar 1677. Am 26. Mai 1677 starb der Engländer Alexander William Blackwell¹¹⁹. Ob sie alle schon zur Zeit Stensens zur Gemeinde von Kopenhagen gehörten, sei dahingestellt.

Unbekannter Nationalität sind Abraham Mucha und seine Frau Catharina, die am 24. Oktober 1673 ein Kind taufen ließen.

Konvertiten

Zum Schluß wollen wir noch eine besondere Gruppe vorstellen, die einheimischen Dänen und anderen Skandinavier, die zur katholischen Gemeinde gehörten und natürlich durchweg Konvertiten waren. Es ist erstaunlich, wie viele trotz der strengen Strafen, die bis zu Landesverweisung und Tod gehen konnten, den Übertritt zur katholischen Kirche wagten. Die Jahresberichte der Jesuiten in Kopenhagen nennen für das Jahr 1672 neunzehn und für 1674 dreiundzwanzig Konversionen¹²⁰. Es waren nicht nur protestantische Mädchen, die die Religion ihres Bräutigams annahmen, um nach den strengen Vorschriften der katholischen Kirche die Ehe schließen zu können. Gerade auch unter der akademischen Jugend fanden sich immer wieder Studenten, die auf der Suche nach Wahrheit den katholischen Glauben entdeckten. So berichten die Jesuiten zum Jahr 1673 von einem hochbegabten Studenten, den sie mit Zehrgeld versahen und anderswohin schickten, damit er den Glauben, den er in Kopenhagen heimlich angenommen hatte, dort offen bekennen könne. Ein anderer junger Däne, der in Kopenhagen schon erfolgreich das Medizinstudium begonnen hatte, wanderte ebenfalls in diesem Jahr ins Ausland, um den Gottesdienst, den er schon in Kopenhagen besucht hatte, ungestört weiterbesuchen zu können¹²¹. Vielleicht handelt es sich bei dem einen von ihnen um Theodor Atche, der von Niels Stensen für den katholischen Glauben gewonnen wurde, später in die Gesellschaft Jesu eintrat und am 4. Oktober 1692 als Feldkaplan in Ungarn starb¹²².

Wenn beide Ehegatten Skandinavier waren und sich nach katholischem Ritus trauen ließen, so war sicher der eine von ihnen Konvertit. So heiratete Benedikt Petersen, der Soldat unter Oberstwachmeister Christoph Otto Schack war und aus Kristianstad in Skåne stammte, am 17. Mai 1670 Lucia Johannestochter, die Tochter des Johannes Andersen und der Helena Hanßtochter aus Frederiksberg und Witwe des Kutschers Peter aus Helsingör. Christian Thiesen und Anna Laas, die beide Schweden waren, ließen am 28. Mai 1672 ein Kind taufen.

Am 26. Mai 1668 heiratete Johann Baratta aus Viborg die Tochter des Fähnrichs und Zinngießers Jakob Buttelmans und seiner Frau Johanna von Waldeck, namens Cäcilia, die aus Skåne stammte. Doch war Baratte vermutlich ein katholischer Italiener. Am 7. September 1675 heiratete der Jütländer Christian Thomassen, der Sohn des Thomas Christiansen, die Jütländerin Maria Olai, die Tochter des Olai Severinsen und der Maria Jenstochter aus Aalborg. Am 17. Novem-

ber 1676 heiratete Andreas Jensen aus Roskilde, der Konvertit war, Engelborna Jonastochter aus Skåne.

Die Frau des Rammirus Borchers, Anna Christenstochter aus Jütland, starb am 22. Februar 1677, nachdem sie vor vier Jahren zur katholischen Kirche übergetreten war. Auf dem Totenbett konvertierte die Frau des Schuhmachermeisters Pickart, die am 14. März 1677 starb; am 8. April 1669 wurde ihr erstes Kind Elisabeth getauft. Konvertit war wohl auch der Soldat Libertus Straman, der aus Holstein stammte und am 20. Mai 1677 starb; die Patres unterstützten seine arme Witwe¹²³. Wie schwierig die katholische Trauung einer Mischehe war, zeigt etwa die Trauung des Johannes Augustini, des Sohnes von Augustin Erasmussen aus Skåne, mit Clara Daum, der Tochter des Heinrich Daum aus Köln, am 1. April 1675; nur die beiden Jesuiten waren als Trauzeugen zugegen. Mechtild »vulgo Mett« Paulustochter aus Jütland, wohl eine Protestantin, hatte im Konkubinat mit dem Schreiner Johannes Reichhoff aus Soest ein Kind gezeugt, das am 13. Januar 1669 trotzdem katholisch getauft wurde.

Das also war die Gemeinde, in der der schon damals berühmte Anatom Niels Stensen volle zwei Jahre lebte. An uns sind die verschiedensten Nationen und Berufe vorbeigezogen. Manche Einblicke in die Familienverhältnisse, in Kinderreichtum und Armut wurden uns gestattet. Immer wieder spürten wir zwischen den Zeilen etwas von der Schwierigkeit, in der dänischen Hauptstadt Katholik zu sein und seinen Glauben zu bewahren, ja zu bekennen. Was uns auffällt, ist der große Zusammenhalt dieser Diasporagemeinde. Es gab keine Kluft zwischen den vornehmen und einfachen Glaubensbrüdern, wie immer wieder die Bereitschaft hochgestellter Persönlichkeiten beweist, auch bei einfachen Glaubensbrüdern Patenstellen zu übernehmen, Trauzeuge zu machen und sie auf ihrem letzten Gang zum Friedhof zu begleiten. In dieser Gemeinde hat Stensen gelebt, mit ihr gebetet und sicher auch vielen mit Rat und Tat geholfen, wenn wir auch nur von vier Patenstellen wissen, die er übernahm.

Anmerkungen

1. Über Stensen siehe u.a. *Bierbaum*, Max und *Faller* Adolf, Niels Stensen. Anatom, Geologe und Bischof, Münster 1979; *Scherz* Gustav, Niels Stensen (Bildbuch), Würzburg 1962; *Scherz* Gustav, Niels Stensen – Forscher und Denker im Barock, Stuttgart 1964; *Scherz* Gustav, Brief über meine Konversion, Kopenhagen 1967.
2. *Scherz*, Steno, S. 32.

3. Nicolai Stenonis Epistolae, ed. Gustav Scherz, Bd. I (Kopenhagen-Freiburg 1952) S. 76.
4. *Bierbaum*, a.a.O., S. 31.
5. Archivum Romanum Societatis Jesu (ARSJ), Necrologia, p. 456 (32); Liber baptizatorum, matrimoniorum et defunctorum sub Missionariis S. J. in Regno Daniae inde ab anno 1656 (kurz: Liber), p. 6 f.; *Holzappel* Helmut, Unter nordischen Fahnen, Paderborn 1955, S. 28.
6. Epistolae, S. 77; *Stenmans* Peter, Litterae Annuae – Die Jahresberichte des Neuer Jesuitenkollegiums, Neuß 1966, S. 173.
7. Annuae litterae Haffnienses 1673, ARSJ Rhen. inf. 54, f. 263v.
8. *Stenmans*, a.a.O., S. 173; ARSJ Necrologia, Rhen. inf. 47, p. 583 f.
9. Liber, p. 18.
10. Liber, p. 16.
11. ebd.
12. ebd.
13. Epistolae, S. 78; vgl. Blätter aus der Missionsgeschichte Schwedens im 17. Jahrhundert, in: Die Katholischen Missionen, 1880.
14. Liber, p. 23.
15. ebd.; vgl. auch *Holzappel*, Unter nordischen Fahnen, S. 33 ff.
16. Epistolae, S. 83.
17. Annuae litterae Haffnienses 1674, ARSJ Rhen. inf. 55, f. 234.
18. Liber, p. 23-25; Epistolae, S. 79 f.
19. *Holzappel* Helmut, Lob der Laien in der Diaspora, Paderborn 1966, S. 62.
20. *Holzappel* Helmut, Das katholische Schulwesen in der Nordischen Mission, Paderborn 1973, S. 24.
21. Liber, p. 16 f.
22. Am 3.9.1671, 10.12.1672, 17.2.1674, 1.5.1674 und 11.1.1675.
23. Liber, p. 225.
24. Liber, p. 231.
25. Am 10.2.1671, 28.5.1672, 14.4.1673, 24.10.1673, 2.1674, 5.3.1675, 29.9.1675 und 8.12.1675.
26. Liber, p. 16 und 22.
27. Liber, p. 20.
28. Liber, p. 32 und 279.
29. Liber, p. 9.
30. Liber, p. 17.
31. Annuae Litterae Haffnienses 1672, ARSJ Rhen. inf. 54, f. 192v; A. 1. Haffn. 1674, Rhen. inf. 55, f. 233v.
32. Vgl. Epistolae, S. 79.
33. *Gigas* Emil, Grev Bernardino de Rebolledo, Kopenhagen 1883; *Metzler* Johannes, Den første Oprindelse til den katolske Menighed i Köbenhavn, in: Varden 9 (Kopenhagen 1911), 252 ff.
34. *Holzappel*, Helmut, Nordische Kirche unter dem Kreuz, Würzburg 1963, S. 27 (mit Bild); vgl. auch *Bittner-Groß*, Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden, Bd. I (1938), S. 133.
35. Epistolae, S. 75.
36. *Bittner-Groß* I 212 und 224.
37. Epistolae, S. 75.

38. Taufpate am 28.5.1665, 21.3.1671, 21.9.1671, 29.10.1671, 17.3.1672, 12.5.1672, 19.9.1672, 5.1.1673, 29.3.1673, 18.7.1673, 28.2.1674, 14.10.1674, 19.3.1675; Trauzeuge am 29.12.1670; 29.10.1673; 6.12.1674.
39. 1.12.1672 (Beerdigung La Roque), 25.6.1673 (Dampierre), 23.7.1673 (Crepy), 6.8.1673 (Melyen), 30.8.1673 (Dumont), 31.8.1673 (Kochs), 1.9.1674 (Frau van der Lagh), 24.2.1675 (Laurier) und 4.1676 (van der Lagh).
40. Taufpate am 3.9.1671; 14.4. und 10.12.1672; Trauzeuge am 30.8. und 29.12.1670; 20.6. und 3.8.1671; 28.4.1672; 14.4.1673.
41. Liber, p. 26.
42. *Bittner-Groß* I 212.
43. Taufpate am 12.1.1669, 26.5.1669, 28.5.1672, 14.7.1672, 25.8.1672, 2.3.1673, 9.3.1673, 14.4.1673, 17.3.1674; Trauzeuge am 6.10.1668, 14.2.1669, 4.10.1669, 1.8.1670, 3.8.1671, 28.4.1672, 23.9.1672, 29.9.1672, 14.4.1673, 30.4.1673.
44. Taufpate am 22.2.1672, 28.5.1672, 1.9.1672, 10.12.1672, 1.8.1673, 5.10.1673, 6.8.1674, 6.11.1674, 12.8.1675; Trauzeuge am 22.2.1672, 1.11.1674, 6.12.1674, 30.5.1675.
45. Liber, p. 222 und 23.
46. Beaufort war am 2.10.1668, 6.10.1668, 24.5.1669 und 4.10.1669, Trauzeuge, de Proin am 2.10.1668, 14.2.1669, 20.7.1669 und 19.4.1670.
47. Liber, p. 26 und 272, vgl. *Holzapfel*, Unter nordischen Fahnen, S. 128.
48. Liber, p. 272: »qui ad Aulam Ex^{mi}dni Legati solet excubias habere«; die Patres wußten nichts von Tod und Begräbnis des Kindes.
49. Liber, p. 225 und 273; beide Male wird er als »Moravus miles« bezeichnet.
50. Sebastiana Crépy war am 2.3.1672, am 12.7.1672, und am 9.1.1674 Taufpatin, am 22.6.1675 Trauzeugin.
51. Epistolae, S. 81.
52. Liber, p. 27; der spanische Gesandtschaftskaplan P. Johann Kindtsius taufte das Kind auf die Namen Maria Francisca Theresia de Avila.
53. Canion war am 3.10.1675 und am 17.11.1675 Taufpate; Busteau ließ am 17.11. ein Kind taufen.
54. *Bittner-Groß*, Bd. I 133 und 414.
55. Liber, p. 17 (Josephina Theresia), p. 22 (Joannes Melchior), p. 26 (Philippus Jacobus) und p. 30 (Sophia Dorothea). Raag war nur einmal Pate, am 19.2.1668, dagegen Trauzeuge am 29.12.1670, am 29.9.1672 und am 30.4.1673, seine Frau war am 25.4.1672, am 17.8.1673 Taufpatin.
56. Liber, p. 273.
57. Weitere Kinder wurden am 22.3.1680, am 30.8.1681, im Jahr 1683 und am 21.8.1686 getauft; Vetter selbst war am 21.10.1673 und am 7.3.1675 Taufpate. Vgl. *Holzapfel* Helmut, Imigranci z Polski w katolickich metrykach parafialnych Danii i Szwecji w XVII i XVIII wieku: Polnische Immigranten in dänischen und schwedischen katholischen Pfarrmatrikeln im 17. und 18. Jahrhundert. *Zapiski Historyczne* 42 (2) (1977) 99 – 111 und 42 (3) (1977) 113-136.
58. Huber war am 24.10.1673, am 28.9.1674, am 11.1.1675, am 29.9.1675 sowie am 28.3.1676 Taufpate und am 19.2.1671, am 29.5.1677 und am 30.5.1675 Trauzeuge.
59. »ex champania«. Gravelle war Taufpate am 28.3.1676 und am 27.12.1675, diesmal bei einem Kind seines Musikerkollegen Moulier, das nach Gravelle den Namen Petrus erhielt.

60. Liber, p. 276; er erhielt ein feierliches Begräbnis »sonantibus campanis et honesto Gallorum aliorumque comitatu«.
61. Daniel Pillois war am 3.8.1674 Taufpate und am 28.6.1678 Trauzeuge, seine Frau am 17.11.1675 Taufpatin und am 6.12.1674 Trauzeugin; Domicella Helene Pillois war am 26.5.1669, am 18.4.1671, am 18.9.1674, am 9.11.1674, am 10.5.1675 und am 17.11.1675 Patin, Fridericus war am 16.6.1673 und am 17.2.1674 Taufpate.
62. Liber, p. 27. Gilmers war am 1.1.1675 Taufpate.
63. Liber, p. 278. Der Geistliche an der Holmenkirche war offenbar deshalb ungehalten, weil Frau Delaurier katholisch geworden war.
64. Liber, p. 221: natum in S. Justo en forest; seine Eltern hießen Nikolaus Michel und Emmanuele.
65. Dionysius Lepetit »dictus la Vallée« war am 1.4.1671, am 12.7.1672, am 1.12.1672 und am 7.8.1673 Taufpate, seine Frau, die »cubicularia de La Vallée«, am 28.1.1672, am 18.7.1673, am 7.8.1673 und am 5.2.1674 Patin.
66. Liber, p. 266; der Familienname ist freigelassen. Johannes wurde im Dorf Rack begraben.
67. Liber, p. 281: »in amacker vicino pago«. Der Familienname des »Falconarius« ist auch hier ausgelassen.
68. Epistolae, S. 77.
69. Gadart war am 3.5.1671, seine Frau Parsonne am 30.1.1672, am 14.4.1672, am 1.9.1672, am 3.10.1672, am 16.3.1673, am 20.9.1673, am 5.10.1673 und am 17.8.1675 Taufpatin..
70. Liber, p. 231. Ernst Günther war Herzog von Sonderburg (+ 1689), Ulrike Eleonora war Tochter des dänischen Königs Friedrich III. und verheiratete sich 1680 mit König Karl XI. von Schweden.
71. Estienne war am 22.3.1674, am 24.6.1674, am 15.8.1675 und am 17.8.1675 Taufpate.
72. Liber, p. 21: »Anna Catharina, uxor portarii catholici ad ingressum Curiae Reginae Matris, in qua opera habitant et laborant«.
73. Benedictus war Taufpate am 5.2.1671 (Liber, p. 16: »Intendens domus Reginae«); für seinen Familiennamen ist beim Eintrag ins Taufbuch eine Lücke gelassen.
74. Sie war Taufpatin am 28.1.1672 (Liber, p. 18: »Domina Maria Ceruau, uxor Domini Benedicti et cubicularia Reginae Matris«), am 18.7.1673, am 7.8.1673, am 5.2.1674, am 2.7.1675 (Liber, p. 29: Seruaux), am 3.10.1675 (Liber, p. 29: Ceruau, dicta la Rose).
75. Am 12.1.1669 (Liber, p. 8: »Domina Maria Serva, vidua Domini Rose, ab obsequiis Reginae Daniae«), am 5.2.1671 und am 3.5.1671 (Liber, p. 17); am 7.4.1676 heißt es einfach »Domina Maria Cervaux dicta la Rose«.
76. Virgo oder Domicella: am 24.6.1674, am 7.3.1675 und am 28.3.1676.
77. Liber, p. 19: »Domicella Reginae Matris«. Sie war am 28.5.1673 Taufpatin; beim Eintrag ist nach Charlotta eine Lücke gelassen.
78. Liber, p. 267: »Emello, Lusitanus Visaeensis, aulicus Reginae matris in Daniae« Er hatte am 2. März bei P. Kircher gebeichtet und war von ihm versehen worden. Er starb am 26. März nachts um 11 Uhr und wurde am 4. April im Friedhof der Holmenkirche beigesetzt.
79. Liber, p. 221: Barbot war am 16.8.1673 (hier Barbeau), am 15.8.1675 und am 6.1.1676 (Barbott) Taufpatin.

80. Liber, p. 278. Hier ist deutlich Renatus Bureau zu lesen. Der lutherische Geistliche erhielt 2 Reichstaler, schaufelte aber trotzdem nicht Erde ins Grab, weil es nicht ausdrücklich in der scheda« stand.
81. Liber, p. 31.
82. Liber, p. 30. Die Prinzessin von Sachsen ist wohl Anna Sophia, die Tochter König Friedrichs III., die sich 1663 mit dem Kurprinzen Johann Georg von Sachsen vermählt hatte.
83. Sylvaducensis ist wohl 's Hertogenbosch. Bei dem »Comes Alfelt« dürfte es sich um den Großkanzler Friedrich v. Ahlefeldt handeln. Es wurden getauft Maria Friderica am 17.3.1672, Christina am 28.10.1673 (Nottaufe zu Hause, Zeremonien am 6. Nov. in der Kapelle nachgeholt), Ludwig Georg am 5.3.1675 und Stephan Jakob am 10.5.1676.
84. Sebastiana Angelica, getauft am 12.7.1672, und Joannes, getauft am 1.8.1673. Noch am 7.3.1675 war Coccius Taufpatin gewesen.
85. Liber, p. 226: Pingeon wird hier als »Burgundionis« bezeichnet; er war der Sohn des Joannes Pingeon und der Bonaventura Chameront.
86. Während es bei der Taufe noch heißt »Catharina Christians lutherana« (Liber, p. 19), wird bei der Beerdigung ihres Kindes gesagt: »conjugum Catholicorum« (Liber, p. 272 f.).
87. Es ist auffällig, daß die Taufe im Februar, die Trauung erst im Mai erfolgt (Liber, p. 26 und 223). Der Kindsvater wird »Franciscus d'outre le peril Luxemburgensis« genannt, bei der Trauung wird der Heimatort genauer bezeichnet: »stabelensis«, also von Stablo/Stavelot. Die Mutter wird bei der Taufe »Anna Magdalena von Ritten sueca ex Norcoping« genannt, bei der Trauung »Anna Magdalenam van Ridt Norcopingensem«, offenbar eine Konvertitin. Schon bei der Taufe werden beide als katholisch und verheiratet bezeichnet: »conjugibus catholicis huius communitatis«. Im Mai wurde offenbar die katholische Trauung nachgeholt, was für eine Konvertitin gefährlich war; daher unterblieben »ex iusta causa« die drei Verkündigungen und wurde P. Jakobus des Hayes als Trauzeuge herangezogen.
88. Liber, p. 224.
89. Liber, p. 217: »Sabaudus du mont Saint-Sené«.
90. Liber, p. 229: »obiit catholicus«.
91. Liber, p. 227.
92. Liber, p. 9.
93. Choquet war am 3.4.1673 Taufpate und am 20.6.1671 wie am 20.9.1674 Trauzeuge. Bei der Taufe 1665 waren der Resident des französischen Königs, de Courtin, der Vorgänger Terlons, und die Witwe des Generalmajors Fuchs Paten (Liber, p. 7).
94. Mahon war am 16.8.1673, am 27.12.1673, im Februar 1674, am 10.8.1675 und am 6.1.1676 Taufpate, am 20.6.1671, am 15.5.1674 und am 7.9.1675 Trauzeuge.
95. Liber, p. 7; Paten waren »M. Thesaurarii Annibalis Seestett coniunx« und der französische Gesandte Hugo de Terlon.
96. Anna Segat war am 1.12.1672 Patin.
97. Pate am 7.3.1675 (Coffre iunior) und am 10.5.1676 (Stephanus).
98. Liber, p. 8 und 24.
99. Am 28.2.1674 wurde ein vor 4 Jahren geborenes Töchterlein des Herrn de Bordes getauft, dessen Taufe ungewiß war. Der französische Gesandte Terlon und seine Schwester übernahmen Patenstelle.

100. Gramont war Patin am 9.3.1673, am 27.12.1673 und am 19.3.1675, sowie Trauzeugin am 30.5.1676.
101. La Fleur war Patin am 10.2.1674 und am 1.1.1675.
102. Liber, p. 272.
103. Liber, p. 23 und 27; vgl. hier und zum ganzen Abschnitt *Holzapfel*, Polen.
104. Liber, p. 16. P. Kircher fügt noch hinzu: »grauī meo in morbo«. Auffällig ist die im Gegensatz zu früher zittrige Schrift Kirchers bei diesem und den folgenden Einträgen.
105. Liber, p. 274: »Wilhelmus Warendorpiensis mercator in lino«. War er vielleicht der Vater Johann Wilhelm Gerkens?
106. Er war Taufpate am 6.4.1672 und am 20.7.1673.
107. Magdalena von Felde war am 23.5.1673 auch Taufpatin (Liber, p. 23).
108. Susanna Bolt war am 17.11.1672 Taufpatin.
109. Liber, p. 6 und 7; über Blanck vgl. auch *Holzapfel*, Unter nordischen Fahnen, S. 28 und 203.
110. Liber, p. 272: »Caspar Danubio-Insulanus ex Danawert, ex custodia regia«. Vgl. auch *Holzapfel*, a.a.O., S. 28.
111. Liber, p. 270 f. und Annuae lit. Hafnienses 1674, Rhen. inf. 55, f. 233 vf.; vgl. auch *Holzapfel*, a.a.O., S. 30.
112. Liber, p. 217.
113. Liber, p. 220: »Joannem Brün Montis-Hannoniensem natum ex patre Thoma Brün et Maria conjugibus«; die Eltern seiner Frau waren Laurentius Miskopff und Elisabeth Edings.
114. Liber, p. 18; das Kind erhielt offenbar nach dem Paten, der auch Jobst van der Weghe genannt wird, den Namen Jodocus. Vgl. auch *Holzapfel*, Unter nordischen Fahnen, S. 28, 33 ff.
115. Vgl. auch *Holzapfel*, a.a.O., S. 43.
116. Liber, p. 31.
117. Liber, p. 214.
118. Liber, p. 275: »Generosus Dominus Thomas Hammelthon Scotus Colonellus«. Vgl. auch *Holzapfel*, a.a.O., S. 28; hier ist als Vorname Robert genannt.
119. Liber, p. 276: »Plackwall Anglus natione«.
120. Annuae lit. Hafnienses 1672, ARSJ Rhen. inf. 54, f. 192^v; Annuae lit. Hafn. 1673, Rhen. inf. 54, f. 263^v.
121. ebd.
122. Vgl. *Holzapfel*, Unter nordischen Fahnen, S. 195 f.; Epistola II 927.
123. Liber, p. 276.

Ebenezer Hendersons doktorpromotion ved Københavns Universitet i 1840

Af Felix Olafsson

Da kong Christian VIII blev kronet den 28. juni 1840, blev den højtidelige begivenhed fejret på mange forskellige måder. Ved Københavns Universitet blev der således foretaget en hel række promotioner af kendte videnskabsmænd til henholdsvis doktorer, licentiater og magistre. Om denne del af festlighederne kan man læse følgende i universitetets årbog for kroningsåret: »Ligesom det ved kongeligt Reskript af 17de Decb. 1839 var bleven Directionen paalagt at foranstalte en Sørgefest ved Universitetet over afdøde Kong Frederik VI, der skulde afholdes ved Lys, hvilken Fest fandt Sted paa den afdøde Konges Fødselsdag den 28de Januar, saaledes blev det paa Directionens derom nedlagte allerunderdanigste Forestilling under den 22de Febr. 1840 allernaadigst bifaldet, at Universitetet bemyndiges til at lade udgaae almindelig Indbydelse til de dertil qualificerede Videnskabsmænd om i Anledning af Hans Majestæt Kong Christian VIII's forestaaende Kroningsfest den 28de Juni at erhverve akademiske Grader og til den Ende at indsende deres Dissertationer; hvorhos Directionen allernaadigst blev bemyndiget til ved denne Lejlighed at fritage enkelte Videnskabsmænd for det mundtlige Forsvar af Afhandlingen, forsaavidt de maatte have gyldige Grunde til at ønske saadan Fritagelse.«¹

Man var tilsyneladende interesseret i, at så mange som muligt skulle indsende deres videnskabelige arbejder til bedømmelse ved fakulteterne, og man var endog, i særlige tilfælde, indstillet på at afstå fra at kræve det sædvanlige mundtlige forsvar af en ellers værdig afhandling. Dette resulterede i, at ikke færre end 29 promotioner fandt sted ved universitetet i 1840, deraf 25 i direkte forbindelse med kroningsfestlighederne.² To videnskabsmænd fik bevilget den omtalte dispensation fra det mundtlige forsvar.³

Vi vil i det følgende beskæftige os med den sidste af de mange doktorpromotioner, der fandt sted ved Københavns Universitet i 1840. Den adskiller sig fra den øvrige derved, at vedkommende videnskabsmand, »en udenlandsk lærd«,⁴ erhvervede den teologiske doktorværdighed »uden indsendelse af Dissertation eller dennes offentlige Forsvar,« idet denne værdighed blev meddelt »Dr.Phil. ved Universitetet i Kiel, Professor i Theologi og Østerlandske Sprog ved Highbury College i London, Henderson ... ifølge det theologiske Facultets Anbefalinger og kongelig Resolution af 7de November.«⁴ Det er her tale om skotten Ebenezer Henderson, der i 1814 havde medvirket ved oprettelsen af Det danske Bibelselskab.⁵

Det som i denne forbindelse må anses for at være særlig bemærkelsesværdigt, er at Henderson ikke blev det man i almindelighed lægger i udtrykket æresdoktor eller doctor honoris causa. De videnskabelige kvalificationer behøver ikke nødvendigvis at være til stede, når et universitet ønsker at meddele en person denne værdighed. En sådan ære blev da også vist Henderson allerede i 1816, da han blev dr.phil. honoris causa ved universitetet i Kiel.⁶ Ved doktorpromotionen i København var der derimod tale om en ubetinget anerkendelse af hans videnskabelige kvalificationer. Som vi snart skal se, havde Henderson, opfordret dertil af danske venner, besvaret universitetets »almindelige indbydelse« og anmodet om at få tildelt den teologiske doktorgrad. Fakultetet tog sagen op til vurdering, og man kom til det resultat, at »Fakultetet maa anse ham qualificeret til den attraaede Værdighed, uden at de anordningsmæssige Habilitations-Prøver fordres aflagt.«⁷ F.E. Hunderup bemærker da også, at Henderson »blev 1817 af det Philosophiske Facultet i Kiel honoris causa erklæret til Doctor i Philosophien; og 1840 ved Æresdiplom Doctor Theologiæ i Kjøbenhavn.«⁸ Der gøres tydeligvis forskel på de to erhvervelser.

Hendersons brev til det teologiske fakultet i København er stilet til »The Reverend Professor Clausen D.D., Knight of the order of Danebrog.« Det er skrevet i Highbury College i London den 22. juni 1840 og lyder således:⁹

Reverend and Honoured Sir.

Encouraged by my old and steadfast friend Chevalier dr. Brønstedt, I take the liberty of presenting myself before you as President of the Theological Faculty in the University of Copenhagen in the capacity of Candidate for the honour of Doctor theologiæ. That I should make this application to your University is chiefly attributable to a desire to perpetuate my connexion with an Establishment with which some of my earliest and interesting remembrances are associated, and from many of the Professors in which I

derived educational advantages which have exerted a material influences on my past literary career. Though never regularly matriculated in your University I had the privilege of frequently listening to the instruction of some of the most distinguished of those who filled the professorial chairs.

As I cannot perform the *actus disputandi*, will you allow me to request you will submit to the Faculty the accompanying volume on »Divine Inspiration«,¹⁰ which, if you should deem it competent in point of theological ability, you will do me a favour to accept in lieu of it. I am at present engaged on a Critical & Exegetical Commentary on the prophet Isaiah¹¹, which I should have waited to send you before applying for a Diploma, but I wished to avail myself of the promotion connected with the Coronation of your Most Gracious Sovereign, whose personal kindness to me when in Denmark I shall ever remember with the deepest gratitude.

I herewith send you inclosed a brief expose of my vita and writings, and ask the request that you will have the goodness to present my profound respects to all the Professors composing the theological Faculty. I have the honour to remain

Reverend and Honoured Sir

Your

Most devoted humble Servant

Ebenezer Henderson

Vita.

I was born near Dunfermline in Scotland on the 17th of November 1784; studied in Edinburgh where I completed my theological education in 1805; and in the autumn of that year, having been ordained a Missionary to Tranquebar in the East Indies, proceeded to Copenhagen, in order to sail from that city to the place of my destination. On my arrival in Denmark I had the disappointment to find that the East Indiaman in which I was to have gone out had already sailed.

As there was no English Pastor either at Copenhagen or Elsinoer I undertook to preach to my countrymen at these places alternately till I was forced away by the unhappy war in 1807, when I went to Gottenburgh in Sweden. Here I preached in the English Chapel till 1812, when I was requested by the Committee of the British and Foreign Bible Society to proceed to Copenhagen to superintend the printing of a new Edition of the Icelandic Bible. I remained in the Danish metropolis till 1814, in which year I had the honour, with the kind assistance of the late Bishop Münter, Professors Thorlacius, Müller, Møller, Brønstedt & others to lay the foundation of the Danish Bible Society. I then went to Iceland with the copies of the Bible which had been printed for the use of the inhabitants. From 1815 to 1825, I was chiefly occupied in travelling for the Bible Society in Denmark, Sweden, Germany and Russia; crossed & recrossed the Caucasus in the year 1821; and at last returned to England. I 1825 I was chosen President of the Mission College Hoxton near London, and in 1831 was appointed Professor of Theology and the Oriental Languages at Highbury College – the situation which I continue to hold.¹²

The principal works which I have published are the following:

1. A Dissertation on Hans Mikkelsens or the First Danish Translation of the New Testament, shewing it to have been made from the Latin of Erasmus, and not from the Vulgate. Copenhagen 1813 in 4to.
2. Iceland, the Description of that Island and ... Edinburgh 1818. 2 vol. 8vo.
3. Criticism on the Turkish version of the New Testament. London 1825. 8vo.

4. *Biblical Researches and Travels in Russia*, ... London 1825. 8°.

5. *Lectures on Divine Inspiration*. London 1836.

Highbury College

June 23 1840

Ebenezer Henderson
Dr. in Philosophy of the
University of Kiel

Det kan forekomme mærkeligt, at Henderson, »en udenlandsk lærd«, som ikke havde besøgt Danmark i over tyve år, henvender sig til Københavns University »in the capacity of Candidate for the honour of Doctor theologiae«. Ganske vist havde universitetet udsendt en »almindelig Indbydelse til de dertil kvalificerede Videnskabsmænd«, men man må gå ud fra, at denne indbydelse først og fremmest var adresseret til danske videnskabsmænd, eller ihvertfald til personer, der med deres videnskabelige arbejder havde gavnet dansk eller nordisk forskning. Vi vil senere vende tilbage til hvorvidt det sidste kunne siges om Hendersons forfatterskab. Men først nogle ord om denne usædvanlige henvendelse. En opfordring fra selv en så kendt dansk professor som dr. Brønstedt kan næppe have vejet særlig tungt for Henderson. Der eksisterer ingen tidligere eksempler på, at Henderson skulle have forsøgt at opnå personlig anerkendelse eller ære for sit arbejde. På den anden side må dog tanken på at opnå en akademisk anerkendelse netop i Danmark have virket tiltalende. Desuden ville han næppe have sendt brevet til fakultetet, hvis han ikke på forhånd havde været temmelig sikker på, at det ville give et positivt resultat. Det er derfor med stor interesse, vi læser Hendersons egen motivation i brevet til fakultetet. Der er navnlig tre punkter, der ikke blot belyser hans indstilling til sagen, men samtidig også hans forhold til Danmark og det danske folk. Vi tænker her på (1) henvisningen til tidligere forbindelser med Københavns Universitet og dets professorer, (2) omtalen af landets nye konge som en, der havde vist stor interesse for Hendersons arbejde, og (3) til sidst på de videnskabelige resultater, han selv var i stand til at fremvise, hans egen litterære produktion.

(1) Henderson henviser til, at han i unge år havde haft et nært tilknytningsforhold til universitetet, og haft stort udbytte af bekendtskabet med dets professorer og af deres undervisning.

Henderson var, sin store og omfattende lærdom til trods, først og fremmest en selvlærd videnskabsmand. Hans uddannelse hjemme i Skotland havde været meget begrænset og af ret kort varighed. Tiden i

Danmark fik derfor afgørende betydning for hans udvikling. Måske kan vi endog sige, at Københavns Universitet var den lærestanstalt, der fik størst betydning for ham. Vi tænker da først og fremmest på hans studier under opholdet i København fra 1812 til 1814. Men han havde også to gange senere vinterophold i København, nemlig i 1815-16 og i 1818-19.

Henderson måtte flygte fra Danmark som en ung og forholdsvis ukendt missionær i 1807. Han var da kun 23 år. Fem år efter vendte han tilbage som en, man i lærde kredse var begyndt at lægge mærke til på grund af hans sprogkundskaber og hans selvstændige arbejde med sprogvidenskabelige opgaver. Allerede efter et års ophold i Danmark havde han i 1806 været i stand til at prædike på dansk.¹³ Siden havde han også sat sig grundigt ind i både svensk, tysk og fransk, men dansk blev dog det fremmedsprog, han beherskede bedst.¹⁴ Under opholdet i Sverige tog hans interesse for græsk og hebraisk og andre østerlandske sprog mere og mere overhånd, og han blev da med tiden ret kendt for sine alsidige kundskaber i østerlandske sprog. I begyndelsen af 1809 blev han medlem af »Gøteborgs kungliga vetenskaps och vitterhetssamhälle,« hvilket var en stor ære for den unge sprogforsker.¹⁵ Inden han vendte tilbage til Danmark i 1812 aflagde han et besøg ved universitetet i Lund, hvor han blev modtaget med stor venlighed og interesse af professor Matthias Norberg, lærer i græsk og østerlandske sprog.¹⁶

Henderson kom tilbage til Danmark som repræsentant for Det britiske og udenlandske Bibelselskab. Han havde fået i opdrag at føre tilsyn med en islandsk bibeludgave, som man var ved at trykke i København, samt virke for bibelsagen i Danmark og arbejde for oprettelsen af et dansk bibelselskab. At han så snart efter ankomsten til Danmark vandt anerkendelse og forståelse for sit arbejde, og samtidig mange nye venner i videnskabelige og kirkelige kredse, skyldes uden tvivl det faktum, at man også her fik tillid til hans grundige viden og saglighed.

Hans første nye ven fra de videnskabelige og litterære kredse i København blev iøvrigt den nogenlunde jævnaldrende Christian Molbech, som Henderson havde truffet i Sverige.¹⁷ Der opstod et varigt venskab mellem de to¹⁸, og Molbech har ret hurtigt præsenteret Henderson for nogle af sine venner, bl.a. for ægteparret Rahbeck og den kreds, der plejede at samles i Bakkehuset.¹⁹ Det var langt fra nogen overdrivelse, da han skrev til fakultetet i København: »Though never regularly matriculated in your University I had the privilege of fre-

quently listening to the instruction of some of the most distinguished of those who filled the professorial chairs.« Henderson var en flittig gæst på universitetet i denne tid.²⁰ Foruden sprogstudierne var han meget optaget af nordisk litteratur og historie, og den nordiske kirkehistorie havde ikke mindst hans interesse.²¹ På disse områder var han ikke blot en videbegærlig studerende, men en selvstændig forsker, der samlede stof til et videnskabeligt værk. Det sidste vil vi senere vende tilbage til. Hans interesser var i pagt med tiden, den nationale selvbevidsthed og søgen tilbage til det fællesnordiske i kirke og kultur. Det er da også betegnende, at blandt de videnskabsmænd, han først stiftede bekendtskab med i denne tid, findes personer som professor Børge Thorlacius og dennes ven, professor P.E. Müller, begge kendt for deres studier af nordisk, især islandsk, litteratur og historie. Men i denne kreds finder man også professorerne i dansk litteratur, Rasmus Nyerup og Erich Chr. Werlauff.²² Biskop Münster fulgte Hendersons studier med interesse og opmuntrede ham til at blive ved.²³ Det er også værd at mærke sig, at det netop er Hendersons venner fra universitetet, som man finder samlede i bispegården til et forberedende møde kort inden Det danske Bibelselskab blev formelt stiftet.²⁴ De fleste af disse professorer var nok borte, da Henderson i 1840 erhvervede den teologiske doktorgrad, men henvisningen til tidligere forbindelse med Københavns Universitet og dets lærere var da rigtig nok, og sikkert stadigvæk velkendt af mange.

(2) I brevet til fakultetet henviser Henderson også til kroningshøjtideligheden, og det må derfor være på sin plads ganske kort at standse ved det, han siger om sit forhold til kongen. Henderson oplyser, at han ville personlig have foretrukket at vente med at indsende brevet, »but I wished to avail myself of the promotion connected with the Coronation of your Most Gracious Sovereign, whose personal kindness to me when in Denmark I shall ever remember with the deepest gratitude.« Eftersom det her drejer sig om en doktorpromotion foranlediget af kongens kroning, er det en selvfølge, at kandidaten bemærker dette med et par høflige ord i sin ansøgning. Men der er grund til at tro, at det i dette tilfælde var tale om mere end et par høflige bemærkninger, og at Hendersons tidligere bekendtskab med den daværende prins Christian ikke har været helt uden betydning for hans erhvervelse af doktorgraden i 1840.

Henderson mødte prins Christian for første gang i Odense i 1816. Han blev da meget venligt modtaget af såvel prinsen som prinsessen, og han var ved flere anledninger deres gæst. I timevis kunne han

underholde dem med at fortælle om rejsen til Island og om forholdene i Island, samt om bibelsagen.²⁵ Herom skriver han i et brev til Molbech: »Det behageligste af min Tid har jeg tilbragt her i Odense og dens Omegne. Deres elskede Prinds og hans ikke mindre elskværdige Prinsesse have viiste sig særdeles naadige og nedladende imod mig under mit Ophold her i Byen. Jeg har to Gange haft den Ære at spise til Taffels hos dem – og en Aften var det mig tilladt at tilbringe i Deres høje dog facile og søde huslige Kreds. Naar jeg tænker mig tilbage til den, kan jeg neppe true det mueligt at Deres Højheder kunde have moret sig næsten en heel Aften med en Stakkels Islænder og hans Islandske Sagaer.«²⁶ Henderson havde også senere forbindelse med det danske kongehus,²⁷ og da hans bog om rejsen til Island udkom i 1818, var den dediceret »Prince Christian Frederick of Denmark.«²⁸

(3) Vi vil nu til sidst se på det punkt, der selvfølgelig var det mest afgørende for fakultetets vurdering af Henderson som teolog og forsker, nemlig hans forfatterskab. Henderson vedlagde en af sine nyeste bøger, da han sendte brevet til fakultetet i København.²⁹ Desuden henviste han til tidligere litterære arbejder og, som vi allerede har set, til en Esajas-kommentar, som han var ved at gøre færdig til trykning.

Hendersons bog om Bibelens inspiration var et værk på 574 sider. Egentlig var der tale om en række forelæsninger, som han havde holdt om inspirations-læren i foråret 1836. Dette værk havde vakt en ikke ringe opmærksomhed i England, og det blev mødt med både kritik og begejstring. Således citerer Thulia Henderson i sin biografi om faderen en kendt teolog på den tid, dr Bloomfield, der i 1837 beskrev Hendersons værk om inspirationen som »that rare admixture of great learning and extensive research, with unaffected modesty, and candour, and deep spirituality, – of enlightened views with soundness of doctrine, and sobriety of thoughts, – which reminds us of the good old times of our Theology, when »there were giants in the land«.«³⁰

Bogen om inspirationen hører da også utvivlsomt til Hendersons hovedværker, og således betragtede han den nok altid selv.³¹ På et langt senere tidspunkt omtaler han den i et brev, hvor han blandt andet skriver: »The subject of Inspiration is of supreme importance as it respects the security of our faith. Deny it, or reason it away, and we raze the very foundations.«³² Det er dog næppe sandsynligt, at Henderson har regnet med, at hans bog ville blive godkendt som disputats. Det ville i så fald ikke have været særlig realistisk. Hele værkets konstruktion var en anden end den man forventede af en akademisk afhandling. Det bestod, som tidligere nævnt, blot af en række selvstæn-

dige forelæsninger over samme emne. Dertil kommer, at værket var forfattet på engelsk. Den gang var det endnu ikke almindeligt, at man skrev videnskabelige afhandlinger på modersmålet. Martin J. Hammerichs magisterdisputats i 1836 om »Ragnarrokmyten og dens Betydning i den ordnordiske Religion« var den første disputats på dansk, der blev godkendt ved Københavns Universitet. Hammerich fik tilladelse til at skrive den på dansk, da han med styrke havde fremhævet det urimelige i at behandle et nordisk emne på latin. Først i 1854 blev det almindelig vedtaget ved universitetet, at en disputats kunne skrives på dansk.³³ Selv skriver Henderson om sin bog: »As I cannot perform the »actus disputandi«, will you allow me to request you will submit to the Faculty the accompanying volume on »Divine Inspiration,« which, if you should deem it competent in point of Theological ability, you will do me a favour to accept in lieu of it.« Det ligger nærmest at antage, at Henderson ved at indsende et værk af nyere dato har ønsket at vise, at han fremdeles var en aktiv og habil videnskabsmand og forfatter, og at han har anset dette for at være nødvendigt eftersom han ikke selv var i stand til at foretage en rejse til København i sagens anledning.

Henderson var hele sit liv en meget produktiv forfatter, men af hans øvrige værker vil vi her kun omtale hans første videnskabelige arbejde, en lille bog om Christiern II's udgave af Det nye Testamente på dansk.³⁴ Henderson skrev denne bog i København i 1813, og den var med til at gøre hans navn anerkendt i videnskabelige kredse i Danmark. Som tidligere nævnt havde Henderson været en ret aktiv mand under opholdet i København i 1812-1814.

Foruden de opgaver, som han havde fået i opdrag at løse for Det britiske og udenlandske Bibelselskab, var han beskæftiget både med sprogstudier og med historisk forskning. Han var således i færd med at samle stof til et større værk om nordiske bibeludgaver, og han var allerede godt i gang med en lille afhandling om islandske oversættelser og udgaver af de bibelske skrifter. Denne afhandling blev trykt som en appendiks til bogen om Island i 1818.³⁵ I 1813 skrev Henderson om dette arbejde: »The little molchill called »the Icelandic Bible History« is rapidly rising into a mighty mountain, which may perhaps on a future day obtain the name of Northern Biblical Researches. It will contain a particular historical account of all the different translations of Scriptures, in the Northern languages.«³⁶ Dette værk blev imidlertid aldrig fuldført, men det materiale, som han i denne tid nåede at samle sammen, blev brugt i flere sammenhænge. I forordet til bogen om den

første danske oversættelse af Det nye Testamente skriver han idet han omtaler sig selv i tredje person: »It was originally his intention to have inserted what now forms the second part of the dissertation in one of the Reviews, and to reserve any further particulars relative to Hans Mikkelsen's translation for a work which he purposes, if life and health be continued, to publish at a future period, for which he is at present collecting materials, and which will embrace all the different versions and editions of the Scriptures in the Northern languages; but having been advised by an eminent literary character, for whose judgement he entertains the greatest deference, to amplify what he had written and publish it separately, he was induced to throw together the brief historical notices, which may prove gratifying to some who have otherwise no opportunity of becoming acquainted with the history of the Danish scriptures.« Den person, som han her hentyder til, var biskop Fr. Münter, der efter at være blevet kendt med resultaterne af Hendersons undersøgelser, havde opfordret ham til at skrive en lille bog om emnet.³⁷ Det blev så til den lille afhandling på engelsk, som i 1813 blev udgivet i København og kaldtes »A Dissertation on Hans Mikkelsen's (or The First Danish) Translation of The New Testament.«

Hendersons lille afhandling, den er kun på 26 sider, består af to hovedafsnit. Første del er boghistorisk. Den handler om de forhold, hvor under oversættelsesarbejdet fandt sted, omtaler personerne bag arbejdet og beskriver selve værket. Her følger forfatteren i det store og hele den almindelige opfattelse på den tid. Münter havde i sin Reformationshistorie hævdet, at der måtte være tale om flere oversættere, og han nævner i den forbindelse humanisten Christian Terkildsen fra Mors.³⁸ Henderson holder sig kort og godt til det man umiddelbart måtte slutte af testamentets titelblad. Han regner med, at det som helhed blev oversat af Hans Mikkelsen på Christiern II's initiativ og trykt af Melchior Lotther i Leipzig 1524. I lighed med Münter anser Henderson det for overvejende sandsynligt, at oversættelsesarbejdet må være påbegyndt hjemme i Danmark allerede inden kongen forlod landet.

I dag ved man en hel del mere om selve oversættelsesarbejdet. I 1914 lykkedes det Johannes Brøndum-Nielsen at påvise, at Christiern II's testamente faktisk blev oversat af tre personer, nemlig af Christian Terskildsen Vinter fra Mors, og af Hans Mikkelsen og Henrik Smith fra Malmø.³⁹ Og det er da interessant, at Henderson også omtaler Henrik Smith i forbindelse med oversættelsen. Han skriver: »As the

initials H.S. are printed at the end of the Testament, it is supposed, with a good deal of probability that Henry Smith, a native of Malmø, and the corrector of several of Christiern Pedersens works, was employed in correcting the proofsheets.«⁴⁰ Det rigtige er, at Henry Smith oversatte den sidste del af testamentet, nemlig Åbenbaringen og desuden de sidste otte kapitler af Apostlenes gerninger.⁴¹ Det er også lykkedes den nyere forskning at påvise, at testamentet blev oversat i Wittenberg, hvor Christiern II sent på året 1523 var taget ind hos Lucas Cranack den ældre. Man har endog hævdet, at oversættelsen blev udarbejdet på Luthers direkte opfordring.⁴² Arbejdet menes påbegyndt i november 1523, og man har så begyndt trykningen kort efter nytår 1523, »saaledes at Oversætternes Pen arbejdede jævnsides med Bogtrykkerens Presse.«⁴³ Melchior Lotther havde oprettet en filial i Wittenberg, og der blev testamentet trykt.⁴⁴

Alt dette havde man intet kendskab til på Hendersons tid, men det forringer ikke hans præstation. Den lå på det sproglige område. Hans intention med afhandlingen var at vise hvilke hovedkilder man havde brugt ved oversættelsesarbejdet. Det er derfor bogens anden del, der er den vigtigste og af størst interesse for os. Det var en almindelig opfattelse på Hendersons tid, at Christierns II's testamente måtte være en oversættelse af den latinske udgave, der kaldes Vulgata. På titelbladet til testamentets første del står, at det er oversat fra latin, og da regnede man det ganske enkelt som en selvfølge, at det ikke kunne være tale om nogen anden latinsk tekst end Vulgatas. »As I had previously consulted the different publications in which we are furnished with an account of this translation, and found the writers all concurring in the opinion that it was done from Vulgata,« skriver Henderson.⁴⁵ Dette syn blev også forfægtet af biskop Münter i hans Reformationshistorie: »Paa Titelen af Mikkelsens Oversættelse staar, at den er efter Latinen udsat. Den burde da, i Følge heraf, anses for en Datter af Vulgata, den eneste dengang bekiente latinske Text; og det er muligt, at det første arbejde virkelig er gjort efter den; ... Men det er ligesaa unægteligt, at Oversætteren har kiendt og brugt de allerførste Udgaver af Luthers nye Testamente fra Aarene 1522, 1523, 1524.«⁴⁶ Men nu gjorde Henderson den opdagelse, at oversættelsens danske tekst ofte afveg både fra Vulgata og fra Luthers tyske oversættelse. Det var da, han kom på den ide, at oversætteren måtte have kendt til Erasmus's græsk-latinske udgave af Det nye Testamente. Han påviste derefter, som den første, ved en grundig analyse af teksten og ved at sammenligne den både med Erasmus's oversættelse og med Luthers

tyske udgaver, at oversætteren delvis havde brugt Erasmus's latinske tekst som hovedkilde og delvis Luther.

Samtiden beundrede resultaterne af Hendersons undersøgelser. Og for os er det interessant at lægge mærke til, at han faktisk kom frem til nøjagtig de samme resultater, hvad teksten angår, som vor tids forskere er kommet til. Han kom nemlig til den konklusion, at oversætteren under arbejdet med evangelierne og Apostlenes gerninger havde brugt Erasmus's latinske tekst, men derimod overvejende fulgt Luthers tyske tekst under arbejdet med brevene. Som før omtalt har nyere forskere påvist, at evangelierne og det meste af Apostlenes gerninger blev oversat af Christian Vinter, der hovedsagelig benyttede Erasmus's tekst. Brevene blev derimod oversat af Hans Mikkelsen efter Luthers tyske udgave.⁴⁷ Henderson begrundede sin påstand med en mængde eksempler og tekstsammenligninger og således nåede han frem til det resultat, som er helt i overensstemmelse med det man kender til i dag. Men Henderson beskæftigede sig også med oversættelsens mangelfulde dansk, som allerede på reformationstiden havde været genstand for kritik. Også der kom han til et interessant resultat: »With regard to the language, it is partly Danish and partly Swedish; resembling in many respects the dialect which is still spoken in Scania in the South of Sweden ... In the Gospels and Acts, the latin idiom frequently predominates; and in the epistles, not only the construction of sentences, but the very composition of the words bears marks at times of German extraction. The use of these foreign idioms has certainly given a considerable degree of stiffness to many parts of the translation, and also occasioned some obscurity.«⁴⁸ Trods dette er Henderson ikke i tvivl om oversættelsens værdi for reformationsarbejdet i Norden: »There is not a doctrine or a duty inculcated and taught in this important portion of the sacred volume, but what is here expressed in terms that the generality of those who were at that time acquainted with letters must, upon the whole, have understood.«⁴⁹ Og han påmindes om, at oversættelsen meget snart blev bragt til de forskellige dele af Norden, og at den blev læst både i Danmark, Norge og Sverige.

Hendersons lille bog er et udtryk for hans videnskabelige grundighed. Mere end noget andet bidrog den til, at han så hurtigt vandt respekt og anerkendelse i kirkelige og litterære kredse i København. Dansk Litteratur-Tidende kom samme år med en meget rosende anmeldelse af bogen og dens forfatter.⁵⁰ Anmelderen er for det første overrasket over, at »en reisende Engellænder har i denne Tid be-

skieftiget sig med i Kiøbenhavn at anstille Undersøgelser, henhørende til den ældre danske Litterairhistorie,« og man bifalder hans resultater. Men anmelderen kan dog ikke give Henderson ret i hans påstand om de to sprog i Skåne og Danmark: »Naar det hedder S. 22, at det Sprog hvori Oversættelsen er skrevet, dels er dansk dels svensk og lignende den Dialekt, der endnu hersker i Skaane, da er dette vel rigtigt med Hensyn til de skandinaviske Sprogs nuværende Forhold, men med Hensyn til Mikkelsens Tid, kan man ikke sige, der findes nogen Sprogblanding i hans Skrift, da Sproget var temmelig eens i Sverige og Danmark, og man desuden talte i Skaane det samme Sprog som i Siælland.«⁵¹ Det har dog vist sig, at også på dette punkt havde Henderson ret. Forskellen er tydelig nok, og den skyldes det enkle faktum, at en af oversætterne, Christian Vinter, var fra Mors mens de to andre, Hans Mikkelsen og Henrik Smith, var fra Malmø. Herom skriver Peter Skautrup: »... oversættelsen bærer da også tydelige vidnesbyrd om forfatternes dialektprægede Sprog.«⁵² Anmeldelsen i Dansk Litteratur-Tidende slutter med følgende ord: »Den lærdom og Nøiagtighed hvormed Forfatteren har udført denne Undersøgelse, kan ikke andet end vække Læsernes Ønske, at Forfatteren maatte blive sat i Stand til at udføre den Plan, han i Fortalen siger at have udkastet til en fuldstændig Litterairhistorie af Bibelens forskellige Udgaver og Oversættelser i de nordiske Sprog.«⁵³

Mange, der ellers næppe ville have interesseret sig for det britiske bibelselskabs udsendige i Danmark, blev nu lydhøre for hans argumenter angående bibelsagen. Som bekendt blev Det danske Bibelselskab stiftet allerede året efter, i 1814, på Hendersons initiativ.

Og hermed mener vi at have besvaret de spørgsmål, der blev stillet i begyndelsen. Det var ikke blot med sit betydningsfulde arbejde for bibelsagen, Henderson havde gavnet dansk åndsliv. Det havde han også gjort med sin forskning. Han havde dog aldrig fået nogen officiel anerkendelse for sin indsats i Danmark. Det var kun naturligt, at han godt kunne tænke sig at opnå en akademisk grad netop ved Københavns Universitet. Og vi skal nu til sidst se, hvordan man fra universitetets side reagerede på hans anmodning.

I det teologiske fakultets kopibog for årene 1831-48 findes følgende skrivelse⁵⁴:

Til Universitetets Direction

Fra Dr. Henderson, Prof. i Theologi og østerlandske Sprog ved Highbury College i London, har Fac. modtaget en Henvendelse, hvori han ytrer Ønsket om at erholde en

theol. Doctorværdighed ved vort Universitet. Dette Ønske er vel nærmest foranlediget ved de i Anledning af Kroningsfestlighederne foretagne Promotioner, men har dog sin Grund i den Forbindelse, hvori Prof. Henderson har staaet saavel til Univ. som til kirkelige og videnskabelige Institutioner i Danmark, da han tilbragte Aarene 1805-07 og 1812-14 i Kiøbenhavn, fornemmelig beskæftiget med en ny Udgave af den Islandske Bibeloversættelse og overhovedet med Foretagender i det Britiske Bibelselskabs Tjeneste. I dette Tidsrum erholdt han ogsaa den philos. Doctorgrad ved Univ. i Kiel. Dr. Hendersons Virksomhed for Missionsvæsenet paa forskellige Steder i Europa og Asien har vundet saa almindelig Anerkendelse og han har saal. vidst med den at forbinde lærde theol. Studier – han har nemlig tilstillet Fac. et i Aar 1836 udgivet, udførligt Værk om Inspirations-Dogmet – at Fac. maa anse ham qualificeret til den attraaede Værdighed, uden at de anordningsmæssige Habilitations-Prøver fordres aflagt.

Ihvorvel sjældent ved vort Univ., er det heller ikke uden tidligere Exempel, at fremmede lærde have, efter herom ytret Ønske, erholdt Doctorgraden med Dispensation fra den sædvanl. Erhvervelses-Form, med indsendt el. forsvaret Dissertation.

Fac. tillader sig, i Henhold til det her Anførte at indstille til den kgl. Dir., at det med dennes Foranstaltning maa bemyndiges til at meddele den theol. Doctorværdighed til Prof. Henderson, uden foregaaende Indsendelse af en acad. Dissertation og dennes Forsvar ved acad. Dispensations-Act.

Det theol.Fac. den 24. Oct. 1840

Som det fremgår af denne indstilling, udtalte Fakultetet sig anerkendende om Hendersons værk om inspirationen, men en disputats var det ikke. Man anmodede derfor direktionen om bemyndigelse til at meddele Henderson doktorværdigheden »uden foregaaende Indsendelse af en acad. Dissertation.« Man fremhævede Hendersons virksomhed for bibelsag og mission som værende af betydning for dansk åndsliv, og man understregede, at hermed havde han »vidst at forbinde lærde theologiske Studier.« Konklusionen blev da ogsaa den, at »Fac. maa anse ham qualificeret til den attraaede Værdighed.« Og Henderson fik da ogsaa »den theologiske Doctorgrad uden Dissertation, ifølge det theologiske Facultets Anbefaling og kongelig Resolution af 7de November.«⁵⁵ I december måned 1840 blev følgende bemærkning indført i det theologiske fakultets protokol for doktor- og licentiat-promotioner: »Med kgl. Dispensation for academisk Dissertation og mundtlige Forsvar, erhvervet ved Facultij Indstilling efter Vedkommendes Ansøgning derom, – meddeles den theol. Doctorværdighed til Professor Ebenezer Henderson ved Highbury College i London.«⁵⁶ Dette var kroningsårets sidste promotion. Kandidaten var »en udenlandsk Lærd,« som ved sin store og betydningsfulde virksomhed for såvel den danske som den islandske kirke og ved grundig videnskabelig forskning havde gjort sig fortjent til denne værdighed. Det sidste, hans forfattervirksomhed og forskningsarbejde, huskes nu kun af

få, men så længe man i Danmark er i stand til at værdsætte Det danske Bibelselskabs betydning og huske dets historie, så længe vil man også bevare mindet om Ebenezer Henderson.

1. Hannibal Peter Selmer: Kjøbenhavns Universitets Aarbo for 1840, 31.
2. Tre fik meddelt doktorgraden i teologi, to i jura, to i medicin og tre i filosofi. Syv erhvervede den teologiske licentiatgrad, syv den medicinske og én den juridiske. Der blev meddelt fire magistergrader i filosofi. Kjøbenhavns Universitets Aarbo for 1840, 130.
3. Slots- og garnisonspræst i Glückstadt, Johan Henrik Bernhard Lübker, erhvervede den 6. juni den teologiske doktorgrad for indsendt afhandling, men uden selv at indfinde sig i København. På samme vilkår erhvervede apoteker i Kiel, Johan Frederik Herman Sørsen den filosofiske doktorgrad. Kjøbenhavns Universitets Aarbo for 1840, 134. Angående Lübker se også: Det teologiske fakultets doktor- og licentiatpromotioner for 1826-1849, K U 310606 Rigsarkivet.
4. Kjøbenhavns Universitets Aarbo for 1840, 130 og 134.
5. Om Henderson og hans indsats i forbindelse med oprettelsen af Det danske Bibelselskab: Niels Dalhoff: Det britiske og udenlandske Bibelselskabs Virksomhed i Danmark, i: Teologisk Tidsskrift, Ny Række, I. Bind, 1940, 177-238. Michael Neiiendam: Ebenezer Henderson, i: Dansk Biografisk Leksikon, X, København 1936, 69-70.
6. Thulia S. Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson D.D., Ph.D. Including His Labours in Denmark, Iceland, Russia, etc.* London 1859, 207.
7. Fakultetets brev til universitetsdirektionen den 24. okt. 1840. Det teologiske fakultets kopibog for 1831-48, No. 260. K U 310309 Rigsarkivet.
8. F.E. Hunderup: *Biographiske Efterretninger om dem, der ved Kjøbenhavns Universitet have erholdt de høieste academiske Værdigheder*, Roskilde 1854, 87-88.
9. Det teologiske fakultet, Dekansager 1830-1843. K U 310210 Rigsarkivet.
10. Ebenezer Henderson: *Divine Inspiration; or, the Supernatural Influence Exerted in the Communication of Divine Truth; and its Special Bearing on the Composition of the Sacred Scriptures*, London 1836. Andre udgaver: 1837, 1852, 1854.
11. Ebenezer Henderson: *The Book of the Prophet Isaiah, Translated from the Original Hebrew; with a Commentary, Critical, Philological, and Exegetical, to which is Prefixed an Introductory Dissertation on the Life and Times of the Prophet; the Character of his Style; Authenticity and Integrity of the Book; and the Principles of Prophetic Interpretation*. London 1840. Anden udgave 1857.
12. Skolen Hoxton blev grundlagt i Gosport i 1780. Grundlæggeren, dr. David Bogue, var i 1795 med til at stifte »The London Missionary Society,« og skolen blev da uddannelsessted for vordende missionærer. Ved dr. Bogues død i 1825 overtog Henderson skolens ledelse, og den flyttede da kort efter til Hoxton i London. Om dr. David Bogue: *Dictionary of National Biography*, V. Bind, 302-3. – I 1831 forenedes flere af de kongregationalistiske skoler i England i en kombineret præste- og missionærskole, der fik navnet Highbury College. I 1850 flyttede den fra Highbury til Finchley Road, St. Johns Wood i London. Samtidig gik Henderson af som professor. Skolen kaldtes herefter New College, og den blev først nedlagt for et par år siden. Den blev udsat for bombardement under sidste verdenskrig. Skolens bøger og arkiver opbevares i Dr. Williams Library ved Gordon Square i London. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 431.

13. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 56. John Paterson: *The Book for Every Land; Reminiscences of Labour and Adventure in the Work of Bible Circulation in the North of Europe and in Russia*. London 1858, 27.
14. Brev til Jens Möller dateret i St. Petersburg den 2. juli 1820. Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 3000,4^o.
15. Hendersons takkeskrivelse adresseret til selskabets sekretær, Gustaf Rosen, den 21. jan. 1809. Selskabets arkiv.
16. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 108.
17. Brev fra Chr. Molbech til Lorenzo Hammerskiöld dateret den 25. august 1812: Christian Molbechs Brevveksling 1812-24, I, København 1956, 28.
18. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 402.
19. Chr. Molbech d.y.: Chr. Molbech og Kamma Rahbeck, *Brevsamling*, København 1883, 144. Også: Brev fra E. Henderson til Kamma Rahbeck, Kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 1456 Fol.
20. Kamma Rahbeck omtaler J.P. Mynsters møde med Henderson på Universitetet i et brev dateret den 29. oktober 1813. Chr. Molbech d.y.: Chr. Molbech og Kamma Rahbeck, *Brevsamling*, København 1883.
21. Han læste islandsk med en privatlærer og hebraisk med en anden, og samtidig fordybede han sig i islandske sagaer. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 117-118.
22. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 125. I et brev til biskop P.E. Müller i 1831 skriver Henderson: *Never shall I forget the interesting days which I spent in your country, more especially in company with yourself and many distinguished men in your metropolis.*« Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 3747 4°. Hendersons nære venskab med professor Jens Möller stammede også fra 1813.
23. Henderson førte mange samtaler med biskop Münter angående bibelsagen, men de havde også mange fælles interesser på det litterære og videnskabelige område. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson*, London 1859, 37.
24. *Ibid.* 133.
25. Brev til Chr. Molbech dateret i Odense den 9. mai 1816. Brevet er iøvrigt et fint eksempel på Hendersons dansk. Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 2336 4°.
26. Besøgene hos prins Christian omtales også i to breve til Bibelselskabets hovedkontor i London. De er dateret henholdsvis den 25. april og den 8. mai 1816. Det britiske og udenlandske Bibelselskabs arkiver, »Homeletters 1816 Bo-L.«
27. Fra Hamburg sendte han i oktober 1816 et eksemplar af Morrisons Ny Testamente på kinesisk til prins Christian ved privatsekretær Adler. J.G. Adlers privatarkiv, arkivnr. 5008/21, Rigsarkivet. I december 1819 var Henderson i audience hos dronning Marie Sophie. Prinsen selv var da på sin lange udenlandsrejse. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 236.
28. Ebenezer Henderson: *Iceland; or the Journal of a Residence in that Island during the Year 1814 and 1815 ...*, Edinburgh 1818. En ny engelsk udgave af dette værk kom allerede året efter, og samme år kom det i korte uddrag både i danske og tyske tidsskrifter. En forkortet udgave blev også trykt i Boston 1831. Henderson ville næppe have tilegnet prinsen denne bog uden først at have indhentet tilladelse dertil.
29. Se note 10.
30. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 353.

31. Henderson skrev en hel række bøger af såvel populær som videnskabelig art. Efter 1840 udgav han kommentarer til samtlige de profetiske skrifter med direkte tekstoversættelser fra hebraisk.
32. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 377.
33. J. Paludan: Martin J. Hammerich, i: C.F. Bricka: *Dansk Biografisk Lexikon*, IX, København 1936, 41.
34. Ebenezer Henderson: *A Dissertation on Hans Mikkelsen's (or The First Danish) Translation of The New Testament: In which, besides historical notices respecting the circumstances connected with its publication, it is shewn to have been made, not from the Vulgate, as has hitherto been believed, but from the Latin version of Erasmus, and the earlier editions of Luther's Testament*. Copenhagen. Printed and sold by Thorstein E. Rangel 1813.
35. Hendersons udmærkede oversigt over de islandske udgaver af Bibelen eller af bibelske skrifter blev trykt på ny i 1957 sammen med en islandsk oversættelse af hans bog om Island. Afhandlingen var da bearbejdet af professor i kirkehistorie ved universitetet i Reykjavik, Magnus Mar Larusson.
36. Thulia Henderson: *Memoir of the Rev. Ebenezer Henderson ...*, London 1859, 119.
37. I et brev til bibelselskabets udenlands-sekretær, dr. Fr. Steinkopff, skriver Henderson den 25. januar 1813: »I had the honour of a visit from the Bishop last night, who desires to be kindly remembered to you. He had heard of a discovery which I had made with respect to the first version of the Danish Testament, and he came to see if it really was the case. I shewed him the proofs I had collected, which he found perfectly convincing, and he urges me to print a Dissertation on the subject as it will not only interest the lovers of Danish literature but convince every one that the only objects of my stay here are of a literary nature. He was hereby given me a fresh proof of his disinterestedness and liberality – my discovery bearing rather hard upon what he has asserted in his *History of the Reformation in Denmark*. Along with all who reviewed this ancient version, he maintains it to have been done from the Vulgate – whereas I can offer irrefragible proof that it was done from Erasmus's Latinversion which he published along with his *Edition of the Greek Text*.« Det britiske og udenlandske bibelselskabs arkiver, »Homeletters 1813 D-O.«
38. Fr. Münter: *Den Danske Reformationshistorie*, I, København 1802, 411.
39. Bertil Molde og Volmer Rosenkilde: *Thet Nøye Testamenth. Christiern II's Nye Testamente med sprog og boghistoriske indledninger*, i: *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden*, I, København 1950, 9 fg.
40. Ebenezer Henderson: *A Dissertation on Hans Mikkelsen's ...* København 1813, 5.
41. Bertil Molde: *Sproghistorisk Indledning*, i: *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden*, I, 1950, 38.
42. *Ibid.* 37.
43. Volmer Rosenkilde: *Boghistorisk Indledning*, i: *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden*, I, 1950, 10.
44. *Ibid.* 14-15.
45. Ebenezer Henderson: *A Dissertation ...* 1813, 14.
46. Fr. Münter: *Den Danske Reformationshistorie*, I, København 1802, 414.
47. Bertil Molde: *Sproghistorisk Indledning*, i: *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden*, I, 1950, 38.
48. Ebenezer Henderson: *A Dissertation ...* 1813, 22-23.
49. *Ibid.*, 24.

50. Dansk Litteratur-Tidende 1813, 352-355. Det er uvist, hvem forfatteren er, men Professor P.E Müller var på det tidspunkt redaktør og professor Jens Møller var fast anmelder.
51. Ibid., 354.
52. Peter Skautrup: Det Danske Sprogs Historie, II, 1947, 150.
53. Dansk Litteratur-Tidende 1813, No 22, 355.
54. Det teologiske fakultets kopibog 1831-48, nr. 260. K.U. 310309 Rigsarkivet.
55. Hannibal Peter Selmer: Kjøbenhavns Universitets Aarvog for 1840, 134.
56. Det teologiske fakultet: Doktor- og licentiat-promotioner 1826-1949, K U 310606 F 17-575, Rigsarkivet.

J.C.H. Fischers kirkepolitik (II)

Af Carl Trock

III. Striden om stiftsmidlerne 1876-78

Martensen havde belært Fischer om, at en lønningslov var helt unødvendig, »da de bestaaende Misforhold mellem Kaldene vilde kunne udjævnes ad administrativ Vei«. ²³ Fischer havde kendskab til, at allerede Worsaae vidste det, så en minister ikke var nødsaget til at tage en lønningslov med store indrømmelser ²⁴.

Er ideens ophavsmand Martensen, Jonquières eller en tredje? ²⁵.

I september 1875 indledtes en ny praksis, som der måske var lagt op til før regeringsskiftet ²⁶. 4/9 skrev Fischer til Engelstoft: »Jo mere jeg maa mistvivle om at kunne faae nogen tilfredsstillende Lovordning gennemført i Rigsdagen af Gejstlighedens Lønningsforhold« jo mere måtte han betænke andre muligheder »saa vidt det uden Lov kan lade sig gjøre«. Han var »bleven opmærksom« på, at et præstekald havde afgivet overflødige indtægter til et fond, bestyret af stiftsøvrigheden, men »over hvis Anvendelse til kirkelige Formaal der raades af Ministeriet«. På samme måde kunne man fra andre steder »vinde Midler til at afhjælpe trykkende Mangler ved det bestaaende og til at lægge et blidt Tryk pa Rigsdagen«. Fischer kunne fortsætte den praksis med viden om, at Engelstoft var »fuldkomment med« ham. Og 8/12 75 fik biskoppen af Jonquières at vide, at »Ministeren begynde, som De veed, at anticipere Loven ved betydelig Beskjæring« af de større kald ²⁷.

1. Rigsdagens reaktioner 1875/76

Det var altså sidst i 1875 en almindelig praksis, at de bedst aflagte embeder beklippedes, åbent stod på, hvordan de indvundne midler skulle bruges.

Det måtte rigsdagen befatte sig med. Landstinget tog det ad notam, mens Folketinget så sig udfordret og tog udfordringen op. De beklip-

pede midler – snart kaldt stiftsmidler – var ved at blive et storpolitisk konfliktpunkt.

Lønningsforslaget omtalte tidligere opsamlede stiftsmidler og i sin forelæggelsestale 30/11 75 strejfede Fischer beklipningen (note 10). Først Krieger syntes – orienteret af Fischer? – opmærksom på, at her blev »den store Hovedkilde til Dannelsen af det kirkelige Lønningsfond aabnet uden Rigsdagens Medvirkning« og 26/12 75 tilføjede han: »Endnu raaber Ingen Vagt i Gevær« (Krieger VI 116 jfr. 118 9/1). Han læste altså ikke Sofus Høgsbros Dansk Folketidende, hvor beklipningen til fordel for andre sogne kaldes »upaatvivlelig uberettiget« (19/11 75 jfr. 7/1 76).

Med Monrads ord til Krieger om holdbarheden af Fischers fremgangsmåde²⁸ havde landstingsflertallet ingen kritik, men udbad sig 13/1 76 (var det tilfældigt samme dag, hvor Folketinget aktionerede?) oplysning om midlernes oprindelse, størrelse og bestemmelse. Ministeriet svarede 25/1, at større embeder jævnlige havde afgivet indtægter til lokale formål, og der var (før i århundredet et par) tilfælde, hvor det var sket »uden nærmere Begrænsning med Hensyn til Anvendelsesmaaden«. Tilsvarende havde ministeriet bestemt, at et par kald skulle afgive midler til kirkelige øjemed i almindelighed, og ved 8 oplag holdt muligheden åben derfor. Om brugen var der ikke taget anden bestemmelse end den, der fremgik af lønningslovsforslaget, og vedtoges det, fik fondet dér en ekstraordinær indtægt, og det ville være en opfordring til at hjælpe præster, der ikke befordredes og derved var uheldigt stillet. Det svar tilfredsstillede Landstingsudvalget (Tillæg B bilag I 115ff.).

13/1 bad Folketingets finansudvalg om orientering, men om hvortil pengene agtes anvendt og om ministeriet anså sig for berettiget til sådan disposition uden lovgivning derom. Det fik svar 15/1, at bortset fra bispetienden, som »midlertidigt« er overtaget af statskassen, »ere de til Folkekirkens Understøttelse af Staten henlagte Midler for Tiden ikke inddraget under den lovgivende Magts Omraade«. Det tilsigtede lønningsforslaget, og behandlingen deraf vilde nærmere klare spørgsmålene. – Udvalgsflertallet bemærkede da, at ministeren syntes at forveksle det, som rigsdagen hidtil har fundet sig i, med det, der efter grundloven er rigsdagens ret mht. statsmidler. Rigsdagen havde hidtil fundet sig i, at de til kirken anvendte midler forvaltedes af ministeren efter den bestående ordning, og i undtagelsesvisse beklipninger til stedlige formål. Men ministeren gik videre og sparede op til et kirkeligt fond i almindelighed, skønt noget sådant var forkastet af rigsdagen, og skønt regeringen havde erkendt, at et sådant fond kun kan røres med rigsdagens samtykke. Finansudvalget forbeholdt sig at tage sagen op senere, hvis lovsforslaget strandede, og nøjedes med at »nedlægge Indsigelse mod Ministerens Opfattelse af denne Sag« (Betænkning over Forslag til Finantslov for ... 1876/77 81 II, Tillæg B 365).

Hermed var der lagt op til yderligere debat, da lønningsforslaget 22/3 76 kom til behandling i Folketinget (3232ff.). Venstre afviste Fischers motiveringer. Ministeren handlede i strid med hidtidig sædvane og gik ud fra, at forslaget blev lov. Års sædvaneret var ikke nok at henvise til, en lovbestemmelse måtte angives, sagde Thomas Nielsen (Ft 3241ff. 3268f). Lovforslaget ville give rigsdagen rådighed over pengene, det havde den ikke nu, svarede Fischer og henviste til sit svar til

Landstinget, at der endnu ikke var truffet bestemmelse om anvendelsen, for at fortsætte: »Spørger man om Retten til at raade derover, saa siger jeg, at den er utvivlsom« (Ft 3259ff.). J. A. Hansen afviste pure påstanden om, at bispetienden kun midlertidigt var inddraget i statskassen (3264f.). – Andræ havde i Landstinget berørt det samme og havde kaldt det »en af de mest overraskende« påstande, at det »midlertidigt« som i sin tid havde stået i finansloven ved posten stadig gjaldt, efter at det i en årrække ikke havde stået der (Lt 802).

2. Konfrontationen i samlingen 1876/77

Fischer fortsatte, og da rigsdagen samledes oktober 1876, var 20 embeder beklippet. Som helhed taget var gejstligheden nok indforstået²⁹. Men Folketinget satte ind for at afværge, at de mest akutte lønproblemer ordnedes administrativt og ikke ved lov, og for at få øget indflydelse over de kirkelige midler³⁰. Landstingets flertal havde intet at indvende mod det første, men det og regeringen modsatte sig det sidste, for det skulle ikke foregribes, at flere lønningsmidler uden videre gik ind i statskassen. Begge parter stod fast på deres standpunkter, og stiftsmidlerne blev et af de 5 hovedstridspunkter, midler i en kamp om regeringens forbliven (jfr. Krieger VI 208 21/3 77).

Under finanslovens behandling vedtog Venstre-flertallet, at de midler, der uden rigsdagens samtykke var »inddragne i Fonds under Navn af Stiftsmidler«, skulle optages på finansloven som statsindtægter, og da ministeren vægrede sig ved at give nærmere oplysninger, posteredes en skønsmæssigt ansat sum på 50.000 kr.³¹.

Ordføreren, Berg mindede om, at begge parter sidste år ved lønningsforslaget erkendte, at her var tale om statsmidler, og at selv de, der var for et særligt fond, erkendte, at midlerne ikke burde røres uden lovgivningsmagts samtykke. Nu gjorde ministeren det første skridt mod en ordning uden om lovgivningsmagten, men dens ret måtte værnes og de midler måtte beskyttes mod ministerens vilkårlighed (Ft 1469ff.). J. A. Hansen tilføjede, at uden indsigelse kunne en anden minister hævde, at tinget havde erkendt, at her var tale om stiftsmidler og ikke statsmidler (1519ff.). Det var statsmidler, som alene af hensigtsmæssige grunde henlagdes til 7 fonds, hvor de blev behandlet ganske som andre stiftsmidler f.eks. penge fra salg af præstegårdjord, svarede Fischer (1488f.)³².

Estrup indledte 3. behandling med at udtale, at vedtagelse her hørte til det, regeringen fandt uantageligt (2315)³³. Det ændrede intet ved Venstres holdning (Ft 2479 jfr. Tillæg B 693).

I Landstinget lagde Estrup for med at kalde Venstres forslag utilstedeligt, opførtes de midler blandt statens øvrige indtægter, foregreb man løsningen af en sag, hvorom der var uenighed (Lt 617). Fischer anførte, at beklipningen ikke var hans opfindelse, han fortsatte i et spor, andre havde banet, omend han var gået noget videre end før. Venstres forslag derimod afgjorde et meget betydningsfuldt punkt, uden at der kom en samlet løsning (693ff.). Krieger vidste da også, at det stred mod tingets grundsætninger at ordne en sag ved en finanslovsanmærkning, der måtte en lov til (636).

Betænkningen viser, at udvalgets flertal afholdt sig fra at bedømme, om ministeren havde tilstrækkelig hjemmel i tidligere praksis, og kunne gøre det, da der kun var tale om en »rent midlertidig« ting for at forberede en bedre ordning. Det frygtede ikke en utilbørlig brug fra ministerens side, men fandt at Venstre ville afgøre, om præstetienden og andre lønningsmidler skulle inddrages i statskassen eller henlægges i et særligt fond med en særlig bestemmelse (Tillæg B 1087f.). Det ville foregribe et langt vigtigere spørgsmål, sagde Ploug, som mente at ministeren ville bruge de opsamlede midler som angivet i lovforslaget sidste år, og det kun rent foreløbigt. Dette kunne måske bidrage til at stemme gemytterne føjeligere ved forhandlingen om en endelig lønningsslov (949f). Landstinget stemte da forslaget ud af finansloven (955).

Venstre afviste ved den følgende eneste behandling i Folketinget, at det foregreb en endelig ordning, det ville blot afværge en ensidig ordning, rettet mod lovgivningsmagtens frie bestemmelsesret (Ft Tillæg B 1165). Det var netop tendensen til at dæmpe gemytterne, man var imod, sagde Berg (3658f.). Folketinget satte så anmærkningen ind i finansloven igen, og Landstinget strøg den påny ved sin eneste behandling (Lt 990ff. Tillæg B 1199).

Forfatningens sidste mulighed var et fællesudvalg, med begge ting repræsenteret. Her blev der forlig om 3 af de 5 konstitutionelle konfliktpunkter, men ikke om stiftsmidlerne. Herefter vedtog tingene finansloven, hver med sin udformning her (Tillæg B 1241 jfr. Krieger VI 208ff. 213f. Ft 3891, Lt 1011ff. 1044).

Følgen blev den første provisoriske finanslov, som alene medtog de forhold, som rigsdagens 2 ting havde været enige om.

Kampen var ikke endt ganske uafgjort, for det var klart, at Landstinget så på beklipningen som noget midlertidigt, som en minister ikke vedvarende kunne blive stående ved. Og vel havde Fischer tiet om brugen af stiftsmidlerne, men han var som nævnt af Ploug bundet til at

bruge dem i overensstemmelse med lønningslovsforslaget fra forrige samling.

Ministeren fortsatte med at opsamle midler ved beklipning, uden dog at bruge dem trods opfordringer til det³⁴.

4. Forlig i samlingen 1877/78

Sommerens møder tydede på, at Venstre havde befolkningen bag sig i en fortsat kamp. Udgangen af samlingen 1876/77 havde dog gjort folk i begge partier betænkeligere ved at skærpe krigen. Tilmed blev det et svækket Venstre, der mødte op i den nye samling, en rigsretssag mod ministre 1870-74 var tabt, og J. A. Hansen havde måttet tilstå, at han havde brugt af betroede midler. Højrepressen brugte det til at så mistillid til Venstre og dets ledere.

I Venstre skiftede flertallet, og Frede Bojsen og Holstein-Ledreborg kunne lægge op til forlig. De fordrede ikke, men forudsatte dog, hvad også højrefolk kunne ønske, at regeringen gik og blev afløst af en blandingsregering, hvor Venstres var med³⁵. Forlig blev der. Det indear, at Folketinget forkastede den provisoriske finanslov 1877/78, for så på mere normal vis at vedtage en finanslov for det år. Så gjaldt det finansloven 1878/79 og de 2 uløste konfliktpunkter, hvoraf stiftsmidlerne var det ene.

De moderate venstrefolk måtte vinde en indrømmelse her og fik den ved moderate højrefolks hjælp, en anmærkning på finansloven afstak grænser for stiftsmidlernes anvendelse, dermed accepteredes så også beklipningen. Estrup var ellers imod sådan at bremse Fischer (optegnelse af Klein pr. 20/10 p. 60). Men Fischer, i tvivl om han måtte gå af, også på grund af offentlige angreb på ham for vantro og mangel på moralitet³⁶, veg. Landstinget kviede sig noget ved at godtage sådan ordning på finansloven, men gjorde det undtagelsesvist og på regeringens ansvar.

Et lovforslag fra Geert Winther var et vidnesbyrd om forligsmulighederne. Det skulle fremme, at en kommende lønningslov hurtigere kom til at virke, idet enhver præst, der fremtidig ansattes, skulle finde sig i ændringer i embedets forhold, og det angav et socialpolitisk sigte ved salg af præstegårdsjord, samt legaliserede beklipningen ved en bestemmelse om, at de indvundne midler kun kunne bruges ved lov (indbragt 26/11 314, Tillæg A 1791). Ingen var dog interesserede deri og forslaget begravedes i udvalg (Ft 29/11 331ff. jfr. Krieger VI 281 og 283).

Det gjaldt et bredere forlig, og som et led deri indstillede 7/2 78 et flertal i finansudvalget, Berg/Hørup gruppen forbeholdt sig dog sin stilling, at der på finansloven optoges den anmærkning: »Uden Rigsdagens Samtykke kan der ikke raades over de Midler, der ved Afdrag i større Præstekalds Indtægter midlertidigt ere inddragne under Stifts-

midlerne. Hermed sker der ingen Indskrænkning i den Kongen efter hidtil gjældende Regler tilkommende Ret«. Herved forbeholdtes en endelig ordning for lovgivningsmagten, og man undgik at sagen i sin helhed inddrogtes under administrationen (Tillæg B 247, 528). Som ordfører motiverede Holstein-Ledreborg indstillingen: Sådan tydeliggjordes ved den første del det, man havde villet opnå, og ved den sidste del, at man ikke ville indskrænke administrationens ret derudover, hvad der lettede en løsning (Ft 781). Jakob Scavenius, mindretallets ordfører kaldte forslaget uskyldigt (781) og Fischer accepterede det, da det lod det bestående være som det var, uden udvidelser og indskrænkninger (799).

Thomas Nielsen forklarede, at den omtalte ret for kongen drejede sig om retten til at oprette nye embeder, den ville man ikke indskrænke (820)³⁷. For Berg havde lagt stærkt ud mod det nye flertal, der kapitulerede for regeringen, uden at nå det, der var tilsigtet sidste år. Hvad der muligt blev vundet i anmærkningens første del, sluttes i dens sidste del. Højkerkelige kunne deri finde støtte for, at kongen var kirkens »første Biskop Enevoldsherre«, der rådede over de midler sammen med sine gejstlige. Anmærkningen førte »paa alle Punkter ... bort fra Folketingets tidligere Standpunkt« (814ff. jfr. Alberti 870ff. Hørup 887ff.). Under det bitre opgør mellem venstre-lederne sagde Bojsen, at nok var ministerens praksis hensigtsmæssig, men han fandt den stadig uberettiget, derfor var sagen taget op, og det var nu naturligt at beklipningen ophørte (899ff.).

Indstillingen vedtoges, idet det moderate Venstre alene stemte for dens første del, og de andre parter undlod at stemme, Højre stemte så for den sidste del, mens Berg/Hørup-gruppen stemte imod (961ff.).

Kritikken bevirkede en nyformulering, der var tiltrådt af Fischer (Tillæg B 586). Holstein-Ledreborg begrundede den ved 3. behandling med, at her var fuld garanti for, at der ikke kan rådes over de midler udenom rigsdagen, mens der havde været uenighed om forståelsen af det første forslag. Udvalget forudsatte så en erklæring fra ministeren (1426). Det fik den; Fischer udtalte, at når en anmærkning bemyndigede ministeren til at bruge »et vist begrændset Beløb«, indtil 25.000 kr., »paa en vis Maade«, især til de dårligst lønnede præster, indebar det, »at man ikke kan bruge mere end det Beløb, som findes anført«, og han sluttede: »Jeg antager, at dette vil tilfredsstille den ærede Ordførers Forlangende« (1426).

Berg og hans var ikke tilfredse, for her godtog man ministerens egenrådige handling og opgav, hvad man ifjor var imod, uden at opnå noget af, hvad man ellers fordrerede: Offerets afskaffelse, tiendens inddragning i statskassen og dens ophævelse og forandring (1455ff. jfr. Alberti 1487, Hørup 1495ff.). Men det moderate Venstre vidste, at sigtet havde været at værge rigsdagens beføjelser, ikke at tvinge midlerne i statskassen (V. Holm 1481), og at sikre at der ikke rådedes vilkårligt over de midler, ja for første gang anerkendtes rigsdagens rådighed over stiftsmidler, altså over kirkelige midler (Holstein-Ledreborg 1503ff.).

Vedtaget af det moderate Venstre og Højre med 61 stemmer imod 30, Berg/Hørup (Ft 1545) gik den sag også igennem i Landstinget (2. beh. 816, 3. beh. 850). Krieger måtte dog, som den eneste, begrunde sin tilslutning: De 25.000 kr. kunne kun bruges til samme formål som hidtil, ikke til hvad som helst f.eks. til Det kgl. Teater. Og bestemmelsen var midlertidig, den angik en sag som kun egnede sig til ordning ved lov, for statens rådighed over de indtægter »udøver den regelmæssig gennem Lovgivningsmagten, og ikke umiddelbart gennem Finantsloven«. Når regeringen, til tingets overraskelse – ved en frivillig selv begrænsning – som den selv måtte vide at forsvare, fandt det forsvarligt, var det »kun gennem den af Regjeringen truffne Disposition, at man paa

Finansloven kan *med Regjeringens Samtykke* komme til at beskæftige sig med disse midlertidigt inddragne Midler«, sagde Krieger. Hvad her var sket »kan og bør ikke gjentages, at til Slutning alle Spørgsmaal, som høre hjemme i almindelige Love, finde Afgjørelse gennem saadanne foregribende Resolutioner«; men »jeg troer«, sluttede Krieger, at »man maa erkjende, at det Vedtagne har i den Grad Experimentets Karakter, at det ikke bør betragtes som egnet til at blive en staaende Post i Finansloven« (802ff.).

Lad nu være, at det forblev stående århundredet ud. Her skal sluttes med et par vurderinger af forløbet. Såre elskværdigt skrev Engelstoft til Fischer 6/4 78: »Jeg lykønsker Deres Excellence som hele Ministeriet til den glimrende Seir, som dets Fasthed og sikre Fremgangsmaade har vundet, og glæder mig til den Ro, der nu er givet til at pleie den administrative Gjerning« (Kh. S. 6 III 72, hvor note 1 iøvrigt er helt fejlagtig). Krieger vidste bedre og betroede 20/3 dagbøgerne det: »paa egen Haand havde Fischer smuldret sine constitutionelle Spm. bort, uden foregaaende Forhandling med Nogen af os« (Krieger VI 313).

Et par år senere stod i Sofus Høgsbros blad: Folketinget erobrede her indflydelse, hvor det ingen indflydelse havde haft. Trods de radikales fremstilling havde de ikke, sålidt som de moderate, noget middel til at hindre beklipningen, derfor lod man sig nøje med at kræve rådighed over anvendelsen, og det var nok for formålets skyld (Dansk Folketidende 1/4 81, 49); i 1878 lød dommen her: »Et ikke ringe Fræmskridt«, der måske gør Landstinget noget føjeligere (s.st. 15/3 78, 41).

Udfaldet blev altså et kompromis, og mellem 3 parter! Folketinget vandt ikke ny indflydelse, men fik sat grænser for Fischers administrative foretagsomhed. Fischer opnåede, at på landet kunne de værste urimeligheder i præsternes løn afhjælpes³⁸, og én grund til at ønske en ny lønningslov var mindsket. I det givne tilfælde godtog Landstinget, at sagen – på regeringens ansvar – midlertidigt ordnedes ved en anmærkning på den finanslov, på hvis udformning Folketinget efter forfatningen havde forret. Alle parter betalte for forliget.

En 4. part betalte mere. Det var folkekirken, som just da – under samfundets enorme strukturændring – stod med helt forældede former. En ordning af den kirkelige betjening i byerne, og af præsternes højst forargelige lønningsform, blev skubbet ud i en uvis fremtid, og der blev ikke vundet penge til nye kirker. De problemer tilspidsedes mest i hovedstaden. Skaden skete ikke 1877/78, men allerede da der ikke blev gennemført en lønningslov i årene 1870-76, hvor sidst Fischer havde planer om at gå videre med en ordning af byernes forhold. Da havde han handlekraft dertil, måske også politiske muligheder for det? Det gjaldt ikke 1877/78 og overenskomsten dér udelukkede, at der kunne bruges penge til kirkebyggeri. Venstre havde dog næppe accepteret, at landsognenes midler i større grad blev brugt i byerne, her var det bestandig på vagt. Det sagde også nej til finansbevillinger

til en kirke på Østerbro i København og til en i Århus. Dette var vel også taktik, for at lægge tryk på ministeren. Men Venstre så ikke byernes problemer, og repræsenterede også overvejende landet. Ubesvaret står det, om Fischer virkelig erkendte udfordringen fra byforholdene?

Men 1877/78 bevarede han sin ministerpost, nok mest fordi han var en del af den regering, hvis chef ikke tænkte på at træde tilbage³⁹. Estrup havde jo atter fået lovhjemmel for sit styre, også takket være de nationalliberale i sit eget parti, som han ikke agtede. Trods løfter om at fordre hans afgang så moderate højrefolk stiltiende på, at han blev, uanset at de vidste, at dermed svækkedes både den anden forligspartner, de moderate venstrefolk, og også håbet om en langsigtet reformpolitik⁴⁰, med kirkelove som en væsentlig bestanddel (jfr. Krieger VI 287 16/12 77). At Berg-Hørup-fløjen brød ud af Venstre, og tog omtrent halvdelen af grundtvigianerne med i en noget mindre gruppe, foruroligede mindre Bojsen end de andres tavshed. Men »de nationalliberale ... er nogen Nathuer«, og regeringen kunne da blive og lade hensynet til, at landet kom ind i en rolig udvikling, vige for den gamle lære: *divide et impera!*⁴¹.

IV. Et mellemspil og dog et forspil 1878

I den rigsdagssamling belyste en beskeden sag både holdninger i Folketinget til kirkeforfatningssagen og til problemer, som tinget senere skulle møde. Fischer konstaterede helt neutralt, at man stod uden en egentlig kirkeforfatning, om han fandt det beklageligt eller ej, sagde han intet om. Konservative folk talte derimod for en forfatning, for folketinget var ikke kompetent til at behandle alt, som grundtvigske ønsker ved konfirmationen. Det ville flere venstremænd, bl.a. Berg dog ikke vide af.

14 beboere i Herning androg om lovændringer, så konfirmationstvungen fjernedes, og så konfirmationen ikke var betingelsen for at gå til alters, samt at borgerligt ægteskab blev tilladt og af folkekirken ligestillet med vielse. 26/1 78 indbragte Thomas Nielsen det i Folketinget, hvor det henvistes til udvalget for andragender (Ft 553). Det indstillede, at sagen henvistes til ministerens overvejelse (Andragende 4 Tillæg B 751), for, sagde ordføreren Lassen stilfærdigt støttende, der var grund til at overveje den antikverede lovgivning om flere af de spørgsmål (Ft 27/3 2119).

Fischer udtalte, at sådanne rent indre spørgsmål måtte han forelægge for folkekirken, og han var i den uheldige situation, at han ikke fik svar, da der ikke var noget organ for kirken (2137). Konservative vidste, at rigsdagen ikke kunne skrive regler for kirkens

indre tugt og disciplin, den havde kun myndighed, hvor kirke og stat mødtes (Bille 2149), dens medlemmer var ikke naturlige talsmænd for folkekirken og var her inkompetente, det er kirkens forfatning og ikke kirken, der ifølge grundloven skal ordnes ved lov, den bedste måde at fremme de sager på var at få ordnet kirkens forfatning (Jagd 2156).

Men Berg håbede, at folkekirken aldrig fik anden lovgivningsmagt end rigsdagen (2153); grænserne for rigsdagens forpligtelser var flydende »indtil Lovgivningen angaaende Folkekirkens Forfatning [skred] videre frem, enten ved en enkelt Lov, hvad jeg antager ikke vil ske, eller ved forskellige Love«, sagde han (2155). Tang vidste, at »Rigsdagen er Folkekirkens Organ, og ingen Anden«. Selv præsterne var uenige herom, afhængigt af om de regnede folkekirken for Jesu Kristi kirke eller »en ren borgerlig Indretning for den officielle Kristendom her i Landet«. Men folkekirken måtte ikke forveksles med den kristne kirke, den var en borgerlig indretning, og rigsdagen var dens organ, sagde han (2160f.). Tauber ville nu undtage kirkelige dogmer og ritualer fra rigsdagens myndighed, men under den hørte afgjort lovgivningsspørgsmål. Var folkekirkens organer ikke så fuldstændige, som forudsat i grundloven, kunne ministeren dog høre folkekirken ved at spørge bisperne og landemoderne (2165ff.).

V. Et andet mellem spil og forspil 1878

Det var ved årsskiftet 1877/78, at Monrad opfordrede Fischer til at indskrive sit navn i kirkehistorien ved »at faa en kgl. Resolution for, at Biskopperne traadte sammen hvert andet eller hvert tredie Aar for at overveie Kirkens Anliggender«. Han nævnte en række spørgsmål, der trængte til at blive ordnet⁴².

Fischer forstod godt, »at de, der vente sig noget betydeligt af en Forfatning for Folkekirken« kunne ønske en begyndelse gjort. Der måtte da gøres en god begyndelse og være sager, der berettigede dertil, og lønningsloven var »nu ikke brugelig«. Han tvivlede også på, at et kirkeligt råds udtalelser ville styrke folkekirkens sag. Kun lidt kunne røres uden heftig partistrid, så »en Forfatnings Indførelse vilde maaskee indføre dennes Opløsning«, sådan som grundtvigianerne ventelig ville optræde (7/1 78 Kh. S. 6 III 360).

Svaret derpå sluttede Monrad med: »Hvis Forslaget skulde tiltale Sjællands Biskop, mener jeg, at Deres Excellence burde gaa ind paa det. Si non, non« (19/1 s.st. 361). Fischer lovede at drøfte sagen med Martensen ved første lejlighed, når han fik tid for politikken (20/2 s. st. 362). Foreløbig sendte han biskop Brammer vel Monrads sidste brev for at høre hans mening.

Brammer svarede 22/2 med undren over, at Monrad var interesseret deri og ikke i »en i konstitutionel politisk Aand dannet Kirkeforfatning«. Selv havde Brammer før gjort, hvad han formåede for at samle bisperne, og de var kommet undtagen Martensen⁴³. Fischer kunne da

slutte, resumerede Brammer, »at jeg for min Deel er meget villig til at møde paa Regjerings-Opfordring til Raadførelse med mine Kolleger om kirkelige Spørgsmaal. – Det være mig tilladt at bemærke, at Sammenkaldelsen kan støtte sig til Kirkeordinantsen af 1542 og D.L. 2-17-17. Men dog tør jeg ikke tilskynde Ministeren til at gjøre dette Skridt, som muligviis kan bevirke det Modsatte af Hensigten« (Kh. S. 6 II 615ff.).

Et noget senere brev til Monrad viser, at Fischer også drøftede sagen med Martensen, som da »bestemt havde afviist Tanken« om periodiske bispemøder. Det for Martensen bestemmende motiv er angivet andetsteds (Kh. S. 1972 202ff. 208), tilmed følte han i 1878 ikke folkekirken virkelig truet af grundtvigianismen.

Brevvekslingen har i vor forbindelse betydning, forekommer det mig, ved lidt nærmere at vise Fischers holdning til en kirkeforfatning. Med vendingen »de, som vente sig noget betydeligt af en Forfatning« distancerede han sig derfra, i hvert fald på det tidspunkt!

VI. Et efterspil og slutspillet 1879/80

Storpolitisk fulgte en urolig tid. 1878 udskrev Estrup igen valg. Under ét tabte Venstre, især de moderate, og den Berg-Hørupske gruppe blev større. Nu blev den forligssøgende og begrundede det med, at de moderate ved forlig havde sat flertallet mod regeringen til. Det måtte man tage konsekvensen af og få det bedste ud af situationen (Bojsen 87f. 90ff.).

Medlemmer af det moderate Venstre rørte sidst i 1878 såre forsigtigt ved tiendesagen, for at møde Landstingets afvisning⁴⁴. Samlingen 1878/79 prægedes af oplæg til forlig mellem regeringen og Berg/Hørup. Deres gruppe kom så til at betale med, hvad der var vundet ved valget, for 11 medlemmer med C. C. Alberti som talsmand skilte sig ud som en 3. gruppe, »de udtrådte«. Estrup kunne endnu bedre tage forlig med dem, der under den indbyrdes rivalisering slog mest af.

1879/80 lagde Berg/Hørup for alvor ud for at nå resultater, og midlerne syntes at være militære indrømmelser til regeringen mod at få noget ved kirkelovene (Krieger VII 189 7/11 og 251 29/3, Bojsen 95).

Den Berg-Hørupske gruppe fremlagde de 2 kirkelovforslag, væsentligt som de sidst var vedtaget i Folketinget 1874/75. Det betød i princippet en landsomfattende lønningslov, at tienden posteredes blandt statens almindelige indtægter, mens staten afholdt præsternes – noget lavere – pengelønninger, og forbud mod offer. Ved præstevalget

skulle flertallet være bestemmende. Det fremgik så af udtalelserne, at der var noget at slå af på⁴⁵.

Andre viste en ændret holdning og talte om, at lønningssagen var taget, som var den afgørende for en tiendeafløsning, eller som om statskassen kunne vinde betydeligt⁴⁶. Geert Winther, der før havde pacet J. A. Hansen og Berg frem og forlængst havde vist sin forhandlingsvilje, bekendte, at man før havde handlet ud fra en følelse af Folketingets magt og i tro på, at man ved udholdenhed fik lønningsloven i den ønskede form; han sluttede: Vi må håbe, at vi er blevet klogere af den skade, vi led ved ikke at tage loven før⁴⁷.

Det var et sikrere og mere betænkeligt Højre man stod overfor. Fischer markerede sine principielle standpunkter, sit stadi i præstevalget kunne han ikke opgive, ellers udelukkede han ikke forlig. Det søgte det moderate Venstre at forhindre ved sin hele holdning og ved under 1. behandling af lønningsloven at anmelde et lovforslag om tiendeafløsning, der gik væsentligt videre end det fra sidste samling. I den givne situation fik de grundtvigske bedre lejlighed til at vise deres særstandpunkter, og hvor godt de forstod og støttede udviklingen i grundtvigianismen.

Derfor, og fordi det blev århundredets sidste store kirkepolitiske debat, refereres hovedtrækkene.

Under en lang 1. behandling af *lønningssagen* (24/11ff. Ft 1354ff.) gjorde Berg op: Det var ham klart, at »noget virkeligt finansielt Indbringende for Statens Finantser« var der næppe at vinde, »forsaavidt vil det ikke have nogen væsentlig Betydning, naar man da ingen principiel Indvending har derimod – snarere [ville det] være en Sikring for Statskassen – at opretholde et Fond«, som hviler i sig selv (1354ff.); med passende ændringer hist og her imødekom forslaget formålet med en reform, at præsterne fik en løn svarende til andre statsebedsmænd (1450).

Klein var stadig mod en omvæltning, større end påkrævet, og mod kontant løn, som præster og kirke ville tabe ved, mens naturalydelse ville stige i værdi. Han mente, at der bag lå ønsker, enten om at vinde penge til statskassen eller om at få tienden afløst, noget som selv i en modificeret form var ubegrundet og ikke kunne ordnes retfærdigt (1481ff.). Fra Højre leverede bl.a. pastor P. M. Lund et varmt forsvar for, at præsterne fik kår, så de kunne hævde deres åndelige stadi (1383).

Hovedsagen var først, om midlerne alene skal bruges på en bedre måde end hidtil, eller om staten skal tjene noget, og så lønningernes størrelse, hvor der måtte en gennemgribende forandring til, sagde Fischer (1364ff.).

De moderate satte ind mod, at forslaget pålagde regeringen at tage tiendesagen op inden 3 år, uden at sige hvordan den skulle ordnes, og at det tav om, hvorledes byerne skulle betale i forhold til landsognene (1368ff.). Harald Holm, Sofus Høgsbros svigersøn, bebudede et lovforslag om tiendeafløsning og vendte sig stærkt mod offerets totale ophævelse (1384ff. 1431ff). Alberti, de udtrådtes leder ville både eftergive byerne præ-

stepengene og landet tiendeafgifterne, så blev præsterne statsebedsmænd, og alle uligheder ophævedes (1391ff.).

Albertis forslag betød større skatter, og de ramte småfolk hårdest, svarede Berg (1408), der havde lettere ved at afvise de moderate (1404ff. 1409) end ved at stå ved sin forhandlingsvillighed. Det særlige fond veg han uden om (1406) for at minde om, at Venstre før havde villet give højere løn (1450f.). Nok havde rigsdagen nægtet »Høikirkefolket at faae et Kirkeraad«, for ved »Alt, hvad der ikke vedkom Kirkens egen indre Kultus, vilde Lovgivningsmagten Ingen taale ved sin Side«; men efter 30 års forgæves forhandlinger var rigsdagen, med sin tilkæmpede position, forpligtet til at slutte den sag »med Erkjendelsen for Øie af Folkekirkens og Geistlighedens Betydning ogsaa i borgerlig Henseende for hele vort offentlige Liv«, sagde Berg (1406) og fortsatte: Modstanden fra begge sider kunne være sagligt begrundet, men også politisk, tiendesagen rejstes måske af agitationsgrunde, den var aktuel, da Venstre havde 3/4 i Folketinget og befolkningen bag sig, nu burde den hvile (1409), ja, den var noget helt urealistisk (1461). Han sluttede: Det parti er stærkest, som samtidig hævder sine grundsætninger og viser imødekommethed indenfor de rette grænser (1512).

Bergs forhandlinger om hærloven var sprængt (Krieger VII 258 17/4 jfr. 262 20/5), da betænkningen forelå 13/5 (Tillæg B 1257). Højre havde ellers været villig til at opgive det særlige fond, hvis indtægterne brugtes til lønninger, men det gik mod forslaget, da der ikke var nået enighed om lønningernes størrelse. Venstre-flertallet var nødsaget til at stå sammen, og det modererede forslaget noget, men de moderate og de udtrådte fastholdt, at tiendesagen skulle rejses inden 3 år og ved offeret havde de grundtvigske deres standpunkt.

Hverken Berg eller Højre tog stilling uvidende om Fischers holdning. Udvalgsprotokollen beretter om samråd med ministeren 24/4 80, hvor Klein dog var fraværende. Fischer refereres: »Jeg vil ikke sætte mit Navn under en Præstelønningslov der ikke bestemmer at Overskuddet indflyder i et kirkeligt Fond (Navnet lægger jeg ingen Vægt paa) der heldigere styres af Kirkeministeren end Finantsministeren ... Mit Formaal med Tilveiebringelsen af en Præstelønningslov er ene, at det forventede Overskud udelukkende bliver brugt i kirkelige Øiemed, som til nye Kirker osv.« Mindretallets gode tilbud ved lønningernes størrelse er »større end Fondet kan bære, da der bør være et Overskud til kirkelige Øiemed« (Kirkelige Forhold 2).

Berg erkendte vanskelighederne uden at give op (2. beh. 3-4/6 6269ff). Højre foreslog så høje lønninger, at »Spørgsmaalet om Fonden bliver en ren Formsag, idet det utvivlsomt vilde blive en tom eller tilnærmelsesvis tom Fond ... ikke værd at strides mange Ord om«, sagde han. På Fischer havde han forstået, at opretholdtes fondet, kunne der forhandles om forslagets øvrige dele, men Højres krav spærrede (6269f.). Med al anerkendelse af præsternes betydningsfulde virksomhed og deres stilling i samfundet var der afsat lønninger, så sagen burde ikke strande på det; blot kunne alt ikke fordeles til præsterne, som Højre ville det, der blev da intet til de kirkelige forholds udvikling (6273ff.).

Højre havde tilsluttet sig forslagets grundtanke, da flertallet var imødekommende, og man gerne ville nå et resultat, men lønningerne havde hindret yderligere tilnærmelser, sagde Klein (6285ff.). Det var meget ukært for Fischer, at Højre godtog, at midlerne forsvandt i statskassen, og han sagde »bestemt Nei ogsaa imod Mindretallets Tilslutning« her. Der blev da intet fond, som kunne yde tilskud til de kirkelige formål, det var ikke mindst tiltrængt i Jylland, og som særligt måtte fastholdes, rigsdagen sagde jo ofte nej til tilskud til nye kirker og embeder. Fischer sluttede: »Jeg udtaler det med stor

Bestemthed – jeg gaar ikke ind paa at inddrage Midlerne i Statskassen og derved maaske engang plyndre Folkekirken, jeg gaar ikke ind derpaa« (6296ff.).

Og Harald Holm, bakket op af Alberti (6292ff.), gik ikke ind på at lade tiendesagen falde, og byerne skulle yde passende bidrag til kirkens udgifter (6280ff.).

Berg mente, at rigsdagen utvivlsomt ville ændre holdning og bevillige de nævnte tilskud (6302). Han førstod ministerens tavshed, når sagens udgang endnu var uvis, men havde håbet, at denne støttede flertallets lønsatser, der blev da et ikke ringe beløb i fondet, og det blev der dog brug for »selv om vi blive paa det snevre kirkelige Omraade«, idet udviklingen vil kræve ikke lidet (6362). Utvivlsomt var Berg villig til at acceptere fondet; betænkningen antydede det: »paa dette Punkt vilde der have kunnet opnaas Enighed i Udvalget«, navnlig om man ellers var blevet enige om lønnen (Tillæg B 1257); Bojsen hævdede det senere (Ft 1892/93 805), mens Tang allerede bekræftede det i Folketinget ved at sige, at når befolkningen voksede, ville det kræve flere penge at opretholde den borgerlige indretning; ønskede man det, så var det kun af navneværdi, om pengene lagdes i den ene eller den anden kasse, blot rigsdagen havde fuld myndighed derover (6325ff.). Klein advarede da også nogen (Fischer) indstændigt mod at tro, at midlerne i et særligt fond var sikret til kirkeligt brug (6349ff.).

Afstemningerne gik mest Berg imod; forslaget begrænsedes til at omfatte landsbypræsterne og bestemmelsen om at tiendesagen skulle tages op inden 3 år fastholdtes, og der var knebent flertal for, at alene det tvungne offer bortfaldt, mens det ikke formentes præsterne at modtage frivillige gaver (6367ff.).

Før sidste behandling (21/7 7757) var der indgået forsvarsforlig mellem regeringen og de moderate (Krieger VII 284, 3/7) og et forlig her syntes udelukket. Folketinget hævdede da med stort flertal sit stade (Ft 7772 Tillæg C 923) også i offersagen, flertallet var nu for et totalt forbud, og derom stod den sidste debat.

Harald Holm var mod at fjerne en tvang og indføre en anden, ved at påtvinge folk et forbud mod at give gaver (7763), mens Berg – nok med henblik på de grundtvigske i sin gruppe – forsvarede Venstres oprindelige standpunkt: Gammel praksis ville fortsætte, hvis der ikke klart sattes skel, og forbudet ville fjerne et tryk over præsternes gerning (7758ff.). Jens Busk var i tvivl om, hvem der havde ret, og mente at man i rigsdagen altid kom i urede ved den slags sager, fordi stat og kirke var blandet sammen (7768).

Berg mente at Holm og Busk forvekslede frikirke og statskirke. Muligvis var det ønskeligt, at folk med tiden kom til selv at betale præsterne; når grundlovens løfteparagraf opfyldtes og staten blev bekendelsesløs, måtte de fattige så sikres offentlig bistand, når de søgte religiøs hjælp hos anerkendte trossamfund. Men her drejede det sig om folkekirken og den stilling, som dens embedsmænd skulle have (7770).

Tiendeforlaget, fremsat af Claussen og Holm, tilsigtede at ændre ydelsen af præstetienden til en fast pengeafgift og at åbne mulighed for en afløsning, hvor flertallet af tiendeyderne i et sogn ønskede det (anm. 27/11, indbragt 10/12 Ft 1791, Tillæg A 2209). Holm motiverede det med, at når præstetienden efter lønningsloven indgik i statskassen, var den ikke mere en ydelse til sognets præst, og når midlerne også kom købstæderne til gode, gjordes der en ny uret mod tiendeyderne. Det var en demonstration at Estrup og kun han optrådte mod forslaget (Krieger VII 222), som var en skænk til tiendeyderne. Han fandt opgaven uløselig, for yderne ville ikke godtage en ordning, som statskassen var tjent med, og fik de gunstige vilkår, så måtte kommende finansministre modsætte sig det, han efterlyste beviser for, at hensynet til det almene vel krævede en afløsning, og afviste, at her var tale om en uretfærdighed. Det kunne Estrup erkende, at meget talte for, at ydelse in natura ændredes til ydelse efter kapitelstakst

(2880f. 2885, 2888, 2890, 2895). Det hjalp intet, at Venstre fastholdt, at samfundet, især hvis alle 3 tiender afløstes, vandt ved at store kapitaler frigjordes og ved at en forældet beskatningsform fjernedes sammen med en »stadig Kilde til Misfornøielse og Standsadskillelse« (1. beh. 28/1 2872, betænkning 23/7 Tillæg B 1237).

Heller ikke i *lønningssagen* blev der nået noget, når Højre ville fire, hvor Fischer stod fast. Han og Berg var vel enedes om at oprette et fond, og at give lønninger, så der blev penge til andre kirkelige formål. Højre kunne opgive fondet, når det havde tømt det. Var det alene taktik? Højres forslag mishagede næppe flertallet af præsterne, men det generede ministeren.

Præstevalgsforslaget fik en ekstra realitetsforhandling, takket være et forsøg på at skabe et mini-forlig helt på tværs af storpolitikken iøvrigt. Berg slog her betydeligt mere af på gamle krav, det siger en del både om Venstres første positioner og om, hvor megen vægt Berg lagde på at nå et resultat her. Resten af Venstre fik nok at kritisere, men gav sig også mere end før.

Ved 1. behandling (29/11 Ft 1513) sagde Berg om forslaget: »Naar Folkekirken er en borgerlig Institution, og det derfor gjælder om at ordne dens Forhold efter de almindelige Regler for hele vort borgerlige Livs Udvikling, bør vi som Folkerepræsentanter ikke stille os paa særlige Mindretalsstandpunkter« og aht. de kirkeligt vakte nægte flertallet ret til at vælge præst. Man må tage »de almindelige Regler for, som gjælde i andre Forhold,« omend sagens egen natur kræver, at her tages hensyn til mindretallene, det kan ske ved valgmenighedsloven og loven om kirkers brug. En ordning vil gavne menighederne som det kristelige liv (1513f.).

Sagen var stadig strandet på det betænkelige i at lade »Majoritetsprincippet være Afgjørende her«, sagde Fischer. Han ville ikke strides om udtrykket »en borgerlig Institution«, for »alle vil indrømme, at de Interesser, hvorom der handles, ere af en særegen Natur« og kræver særegne hensyn. Landstinget var enigt, omend begrundelserne var forskellige, gået imod hans mæglingsforsøg, og det var da håbløst at få en lov igennem. Han havde da gjort, hvad han formåede, for at rette på det bestående systems mangler (1518ff.).

Sagens udsigtsløshed åbnede debatten. Høgsbro mindede om, at han før havde været villig til at give efter her, måske kunne han nu få følge til at acceptere den slesvigske ordning, men i en udvidet form (1539). Thomas Nielsen takkede endog Fischer for hans administration her, der var kommet yngre præster på egne, der før var vante til aflægs præster (1542 ff.). Kom der ikke ændringer i folkekirken, gav man fritænkerne farlige våben mod vanekristendommen og al usandheden ved konfirmationer og vielser, sagde han, men en radikal ændring kunne undgås ved reformer, og så holdt folkekirken sig længst, mens en fri kirke udviklede sig sundt og modnedes til selvstændighed (1376 jfr. 1430). Tang mente at kunne konstatere, at alle godtog udtrykket en borgerlig indretning. Ønskede man at bevare folkets flertal for folkekirken, og det var jo dennes forudsætning, så måtte præsterne vælges af flertallet af dem, der bekender sig til den borgerlige indretning, som grundloven kalder evangelisk-luthersk, sagde Tang. Og in-

den mange år måtte præsterne have frihed til at forklare skriften, som de forstår den på troens grundlag, ubundet af visse dogmer. Sekterne sagde jo stadig: Der er ingen sikkerhed for, at præsterne mener hvad de siger, de er jo edeligt forpligtede, hvis de vil beholde deres embeder (1548). Tang fortsatte siden: Forkyndelsen må naturligvis være i overensstemmelse med sakramenterne, men ellers måtte præst og levebrød ikke stå som ét og det samme, skiltes det ad, blev der nok enighed om løn og kaldelsesmåde. Førte dette til præstemangel, så kunne der indføres en dansk-teologisk eksamen (6886ff.).

Betænkningen forelå samtidig for begge lovforslag (13/5, Tillæg B 1249ff.). Højre stod delt, Klein og en anden afviste de tidl. forslag, Fischers fordi de bestemt var imod valgprædikener, og Halls, fordi det ikke »selv hvor der maatte være Enighed« var »ubetinget tilraadeligt at give efter for en ensidig, stundom maaske ophidset Stemning ved Beskikkelse af den Præst, hvormed [Menigheden], i Øieblikket ialtfald, vilde føle sig tilfredsstillet«. En tredje højremand tilsluttede sig de 2, men kunne dog subsidiært følge et forslag fra den sidste højremand, pastor Lund, som foreslog en kombination af de 2 metoder: Menighedsudvalg kunne først, efter forholdstal, af samtlige ansøgninger udtage 1/3, højst 6. Af de ansøgere indstillede ministeren 3 til umiddelbart valg i menigheden, hvis indstilling skulle følges, forudsat at mindst halvdelen af sognet havde været med til at vælge menighedsudvalget. For at fremme tiltrængte befordringer skulle ministeren alene besætte hvert 4. embede.

Venstre stod sammen om det indbragte forslag, det kunne dog subsidiært støtte Lunds forslag som et væsentligt fremskridt, hvis kun hvert 10. embede blev besat uden om menighederne.

Som flertallets ordfører (ved 2. beh. 18-19/6 6847ff.) betonedede Holm sagens særegne art, for det var endnu vigtigere for præsterne end for andre embedsmænd at have befolkningens tillid, og den præst, menigheden valgte, ville fra begyndelsen blive mødt med tillid og glæde. Udviklingen af det kirkelige liv viste, at trangen til den indflydelse voksede, andragender om at få en bestemt mand, eller en præst af en bestemt retning, gjorde, at de gamle regler var ved at være »fuldstændig brudte«, så der måtte en ordning til for at undgå vilkårlighed. Det gav ikke bedre, eller mere rettroende præster, men det garanterede de bestående forhold heller ikke, ministeren kunne være jøde eller fritænder, og departementschefen kunne være katolsk eller reformert. Men en nyordning placerede ansvaret, hvor det burde være. Her var taget hensyn til mindretallene, også derved at ministeren fortsat besatte kapellanierne. Venstre havde ikke realitetsbehandlet Lunds forslag, da det først ville se, navnlig hvordan ministeren stillede sig dertil (6747ff.).

Fischer replicerede, at et resultat ikke beroede på ham, men på flertallet. De nuværende mangler afbødede han ud fra reglen, at de rette mænd skulle anbringes på rette sted, og uanset en ministers personlige holdning havde følelsen af embedspligt sin betydning. Faren ved flertalsvalg var indlysende – de grundtvigske burde betænke, at de næppe fik valgt en sognepræst i København – og det ramte også Lunds forslag. Udsigterne var dog ikke håbløse, hvis man ville forsøge »noget midlertidigt til en Prøve« f.eks. for 5 år, hvor menighederne fik ansøgningerne til gennemsyn og udtalte sig om dem og om, hvilken trang der kunne være på stedet, sagde Fischer (6857ff.).

Fra Højre lød det betænkeligt: Venstres urigtige opfattelse af præsteembedet har til følge, at menighederne kan foreskrive præsterne, hvad de skal forkynde; men når præsterne skal forkynde den åbenbarede religion, kan de ikke vælges af menighederne (N. Andersen 6682 jfr. 6898f.). Lund mente derimod, at præstevalget var et middel til at bryde ligegyldighed, og hans forslag såede ikke splid i kirken. Det tog han siden tilbage,

for at dets muligheder i fremtiden ikke skulle skades ved, at det blev stemt ned (6865ff. 6903).

Holm frygtede ikke, at grundtvigianerne ikke kunne gøre sig gældende som kapellener i hovedstaden, ellers var det muligt at danne valgmenigheder, hvad der måske blev til større gavn. Overfor Lunds forslag havde man vist sin imødekommethed, men Fischers kunne gennemføres administrativt, at lovgive derom var farligt, det gav et uvirkeligt skin af indflydelse, sagde Holm og andre⁴⁸. Han fandt det urimeligt, at regeringen skulle bestemme, hvordan de kirkelige retninger skulle gøre sig gældende. De skulle have ret til at brydes, så den åndeligt stærkeste sejrede. Og menighederne skulle have ansvaret, så ville livet udvikles og vokse (6876ff). Holm fortsatte siden: »rimeligvis Mange, maaske de Fleste, i denne Sal ... ønske, at det engang i Tiden maa komme til en klar og ren Adskillelse af Kirke og Stat«, de ønsker dog næppe, at det sker brat, men at båndene løses lidt efter lidt, idet man som hidtil søger at give »Menigheden, hvad den tilkommer, og Staten, hvad den tilkommer.«⁴⁹.

Dagen før rigsdagens hjemsendelse kom 3. behandling (Ft 23/7 7826). Forhandlinger udenfor det nedsatte udvalg havde ført til forståelse mellem Fischer og Berg⁵⁰. Her forelå ændringsforslag fra Fischer, fulgt op af underændringsforslag fra Holm og et enkelt fra Klein.

Fischers forslag gav – for 5 år – menighedsudvalg, valgt efter forholdstalsvalg, ret til at udtale sig om sognets forhold, og hvad de betød for embedets besættelse, og om ansøgere, hvem der var bedst egnede, eventuelt også hvem der var uegnede. Også mindretal kunne ytre sig. Forinden kunne ministeren tilbageholde indtil 1/3 af ansøgningerne, dog kun fra ansøgere, som var uberettigede til at få det pågældende embede, eller som han fandt mindre egnede. – Holms forslag begrænsede især retten til frasortering og bandt ministeren til at følge indstillingen, hvor 3/4 gik ind for en bestemt mand. – Klein ville have, at udvalgene skulle motivere deres ønsker, og at de ikke kunne frabede sig nogen af ansøgerne.

Hans forslag angav minimumskravene, hvis nogen fra Venstre mod forventning ønskede den reform, sagde Holm (7828ff.). Men Fischer udtalte at vedtagelse deraf betød forkastelse af hans forslag, og der var ikke tid til ændringer, hvis forslaget skulle fremmes ved ekstraordinær behandling i Landstinget. Han mindede om, at han klarede sig uden en lov, men han modtog stadig flere deputationer om embedsbesættelser, og af hensyn til menighederne var han gået ind på dette lovforslag⁵¹.

Højre var på ny delt. Lund var betænkelig, Fischers jus propendi blev let jus vocandi (7838), det var Klein også, den fare havde Halls forslag ikke haft, ellers fandt han sine synspunkter fulgt; men så længe præsterne var *statsembedsmænd* tilkom der ikke menighederne nogen *ret* til at vælge præst, kun en *rådgivende* stemme, mente han og fandt nærmere overvejelse påkrævet (7844ff.). Scavenius fandt ordningen ønskelig, så man undgik det opståede adressevæsen (7844 jfr. Jagd 7849f).

Venstre var helt splittet. Kun Winther udtalte sig direkte for forslaget (7856). Bojsen foreslog at vise sagen tilbage til fornyet udvalgsbehandling, fordi flere havde forladt salen, da de ikke regnede med en afgørelse nu, og ikke få af de tilstedeværende var i tvivl om deres stilling (7840). Det var at knibe uden om afgørelsen af en gennemdrøftet sag, der var moden til afgørelse, sagde Berg (7841, 7850ff.). Bidsk spurgte han Høgsbro, hvad han havde nået i 22 års kamp? Intet! – på grund af stadig nye krav og nye udsættelser (7857), og han tog Højres betænkeligheder som det bedste bevis for forslagets værdi (7851). Bojsen søgte at undgå en stillingtagen, som han ikke ville vedstå overfor vælgerne, sagde Berg (7857f.).

Bojsens forslag om tilbagevisning vedtoges med 41 (moderate, udtrådte og højrefolk) imod 33 (Berg/Hørup, Winther og højrefolk), at 19 var fraværende var ikke noget usædvanligt⁵².

Dermed endtes sagen. Ellers var den standset i Landstinget. Her var alene flertallet højest tvivlsomt, og det ting havde næppe gjort sig hurtigt færdig, det skyldte heller ikke en minister hensyn, som næsten desperat havde forhandlet uden om Højre i folketingsudvalget (note 50). Så Fischer og Berg nåede vel forlig i præstevalgssagen, det lod sig blot ikke gennemføre.

Forhandlingerne 1875-80 viser, at Højre var ved at fortryde, hvad det først i 70'erne var gået med til ved præstevalget, det begrundede det med det stigende kirkelige og politiske røre, som ville øge uroen i kirken. Det ønskede så stadig at sikre præsterne gode lønninger, og kunne opgive det før så uopgivelige særlige fond, når det havde sikret sig at det blev tomt. Helt naturligt fandt det, at præsterne, en del af den dannede klasse, skulle have vilkår, så også det næste slægtled kunne blive dannet. Ganske uanfægtet af gudsernes tiendefrihed afvises ethvert tilløb til en tiendeafløsning. Gerne erkendte Højre, at de til kirken henlagte midler var statens, men det ville fortsat reservere dem for folkekirken, helt naturligt faldt det Carl Ploug, at det også gjaldt, når kirken fik sit eget styre.

Venstre fastholdt teoretisk sine principper, men optrådte mere realistisk, bestemt af egen svaghed og udviklingen; det vedgik, at standpunkterne først i 70'erne også var bestemt af, at man skulle have et agitationsgrundlag for at bygge partiet op, og at man da havde overvurderet sine politiske muligheder. Tydeligst kom det frem hos Geert Winther, der før havde optrådt kirkekritisk, ja præstefjendsk, men nu optrådte såre moderat.

Også Berg tog meget i sig igen, hårde ord mod præsterne som talen om den rige kirke, der kunne afse penge til andre formål. Blev der ved en lønordning overskud, var Berg meget nær ved at forpligte sig til, at de skulle bruges til andre kirkelige formål. Lad så være, at han her dæmpede sig ned under forligsbestræbelser, og at nedgangen i kornpriserne, der havde toppet midt i 70'erne, fremmede alles erkendelse af, at kirken ikke var så rig endda⁵³.

Modsat Højres dannede og/eller velstående, der mere eller mindre ureflekteret søgte at værne om deres tilvante forhold – dermed også den bestående kirke som en selvfølgelig del deraf – vidste Berg, hvad 70'ernes kamp om kirkelovene også drejede sig om og sagde det: Det er rigtigt at sige uden omsvøb, at den kamp, der føres, er – her som i flere lande – egentlig af social natur, en kamp mellem de forskellige

klasser i samfundet, de gamle privilegiers kamp for egne interesser og menigmands kamp for ligestilling (Ft 77/78 6/11 131). Et af midlerne var at få gennemført flertallets ret til at bestemme, i sognet (som på rigsdagen) burde gælde »de almindelige Regler... som gjælde i andre Forhold«.

Situationen gjorde det nemmere for de grundtvigske at hævde deres oprindelige standpunkter, det kom stærkest frem ved offeret, men viste sig også ved betænelighederne ved at fjerne tiendens lokale præg. Kirkefjendsk og præstefjendsk havde man aldrig været her, det var den stive, af gejstligheden domierede statskirke, der kritiseredes. Let luftede man på det sidste fremtidsvisioner, og nogle kunne komme vidt omkring, men fælles var man om at forudse folkekirkens ophævelse, langsomt skulle det gå, i takt med hvad menighedernes tarv krævede. Her var tiltro til bevægelsens sejr, når friheden kom, de grundtvigske så sig jo, som Harald Holm næsten sagde det, som de stærkeste. Som regel vidste de folk dog, at det indtil videre var den bestående folkekirkens forhold, der stod på dagsordenen.

Berg kunne tale ret så grundtvigsk og var åben for de krav, som var ved at blive ført frem i Folketinget. Men han var endnu mere optaget af de foreliggende realiteter, trods det at han også havde visioner. Det vidste han, at rigsdagen aldrig burde tåle et kirkestyre ved sin side, med myndighed i de sager som lå for, selv om der var kirkelige forhold der ikke hørte under rigsdagen.

Fischer talte aldrig utvetydigt om sin stilling til kirkeforfatning, det var noget der lå ud i en uvis fremtid, og som ikke burde bremse de foreliggende lovforslag. Ønsket om en kirkeforfatning fremførtes især af det ene element i Højre, de tidligere nationalliberale, og mest af Krieger. Givet var her tale om en oprigtig følt forpligtelse på grundlovens ord, og om ængstelse for at rigsdagen skulle forgribe sig på kirken. Man fremlagde aldrig forslag til en kirkeforfatning, eller skitserede sine tanker derom. Følgelig måtte forpligtelsen og ængstelsen af Venstre opfattes som et middel til at afvise dets krav om, at der burde tages fat på en ordning af folkekirkens forhold »efter de almindelige Regler for hele vort borgerlige Livs Udvikling«, sådan som Berg udtrykte det.

Næsten alle parter, uanset om de betragtede folkekirken som en borgerlig indretning eller ej, var så fælles om at erkende, at her var særegne hensyn at tage.

VII. Fischers afgang

Godt en måned efter, den 24/8, trådte Fischer tilbage.

Grunden var først og fremmest politisk. Fischers forhold til ministerkolleger var så spændt, at han eller de måtte gå, og spændingen skyldtes flere separatforhandlinger med Berg⁵⁴. Afgangen »passede for saavidt til Situationen, som han altid havde været ildeset af Moderate og Nationalliberale« (Schultz V 293). Og han blev det end mere hos de første, som fandt at friskolerne blev undergravet af hans og Bergs skolelovsforslag, mens både de og de nationalliberale misbilligede hans forsøg på at få Brandes ansat ved universitetet. De sidste, den forhandlingsvenligste del af Højre, var netop blevet angrebet af Brandes. Udskiftningen af Fischer gik så meget nemmere, som besyldningerne i 1877 ikke var glemt.

Fischer gik ikke miskendt. Breve fra de fleste bisper udtrykker tak for tillidsfuldt samarbejde. Og i Folketinget havde venstrefolk takket ham for hensynsfuldhed, det være sig ved præsteudnævnelser eller salg af præstegårdsjord.

Det kan ikke lastes Fischer, at han ikke evnede at gennemføre de 2 kirkelove, i den situation havde næppe nogen minister evnet det. Men han satte sig ind i de sager, han havde ansvar for, og havde modsat de fleste andre blik for de problemer, som samfundsudviklingen rejste for kirken, og prøvede at løse dem, om ikke udfra personlig interesse, så dog af embedspligt.

Afgangen sluttede Fischers arbejde med kirkelige forhold⁵⁵, ligeså brat som det begyndte tidligt i 1875. Ganske som Hall efter sin afgang som kultusminister i 1874 tav om de kirkelige sager, sådan tog heller ikke Fischer mere ordet derom i Landstinget.

Om forkortelser anvendt ved kildehenvisninger se Kh. S. 1980 173, note 3.

23. Til Brammer 25/6 75 jfr. note 9.

24. Jfr. Fischers dagbøger 215, 3/8 74: Worsaae vidste, at han »behøvede slet ingen Lønningslov, thi han havde alt nu Myndighed til at tage fra de for store Kald og give til de for smaa« og den viden havde han fra Martensen og Jonquières jfr. note 9.

25. Før havde provst Johs. Vahl anbefalet beklipning, Almindelig Kirketidende 1874 2; men urimelighederne ved lønforholdene var åbenbare for alle, også følgerne, at de samme sogne, undertiden de samme egne, bestandig fik ældre præster.

26. Vesterborg-Birket sognekald på Lolland blev ledigt 22/4 75 og først 22/9, ualmindelig længe efter, kom opslaget. Her var en lille tilføjelse, som da næppe ænsedes, men det var det første skridt til en opsigtsvækkende reform. Ved tilføjelsen forhøjedes en tidl. beskæring af indtægterne, fra 2/12 57 (Kirkeministeriets arkiv, 1. ekspedi-

- tionskontor Forestilling 1875 nr. 183 indicerer ikke nærmere om ophavsmanden). Enkelte store embeder opsloges ledige uden afdrag, inden afdraget fra Vesterborg forhøjedes 22/9, og et andet embede, først opslået 7/9, pålagdes i kontinuationsoplag 2/10 et stort fradrag, idet formålet angaves, oprettelsen af et kapellani pro loco. Men »fra November Maaned 1875 blev det en stadig fulgt Regel, uden nærmere Tilføjelse angaaende den fremtidige Anvendelse« at de store ledige embeder beklippedes. Midt i 1876 blev afdragene, der oprindeligt var ansat i penge, beregnet i byg, og samtidig syntes de sat noget ned – sådan beretter Almindelig Kirketidende i en usigneret artikel 6/5 77.
27. Jfr. note 22. Engelstofts tilslutning se Kh. S. 6 III 41. Med urette lader Kornerup i note 2 billigelsen gå på fondet i det senere lovforslag, den gælder den administrative ordning.
  28. Krieger må have ønsket at høre Monrads mening og denne svarede: »Jeg billiger fuldstændig Fremgangsmaaden, og vilde, hvis jeg var Minister, netop betræde den Vei. Det forekommer mig, at det under de forhaandenværende Omstændigheder, der have lammet Lovgivningsmagten, er af største Vigtighed, at Administrationen gaar til sin Myndigheds yderste Grændse, for at det kan sees, at Udviklingen desuagtet ei aldeles stagnerer. Samme Spor burde betrædes med Hensyn til Valg af Præster, Kirkeforfatning o.s.v.«, Danske Magazin 7 III 311. Dateringen dér, 13/1 76, må være fejlagtig, for Krieger kendte Monrads mening 12/1 (Krieger VI 119), dagen før Landstinget sagtmodigt forhørte sig om sagen.
  29. Jfr. Johs. Vahl i Alm. Kirketid. 1876 95 og Engelstoft Kh. S. 6 III 66.
  30. Jfr. J. A. Hansen: Kampen gælder lovgivningsmagtens indflydelse overfor administrationen, Almuevennen 1877 13.
  31. Ifølge betænkningen af 9/12 76 havde finansudvalget 3/11 bedt om en oversigt over indtægterne fra beklipningen. 14/11 svarede ministeriet ved at henvise til sit svar sidste år, »idet man kun tilføjede, at det der omtalte Lovforslag om Geistlighedens Lønningsforhold ikke fremmedes i Folkethinget«. – Overfor ministerens urigtige betragtninger om rigsdagens myndighed over disse statsmidler og hans »egenraadige Fremgangsmaade« måtte rigsdagen værne om lovgivningsmagtens ret til at ordne den sag. Derfor foresloges det nævnte beløb opført på finansloven som statsindtægt, Tillæg B 199ff. forslaget B 487.
  32. Fischer ville skabe en praksis for, til hvilke formål præstegårdsjorde bortsolgtes, og inddrog venstrefolk i arbejdet med at udforme retningslinier, jfr. Krieger 119 9/1 75, 122 4/2 76.
  33. Under 20/10 77 p. 61 beretter Klein fra sine forligsbestræbelser en udtalelse af Estrup om Venstres forslag, der ville afbryde den af Fischer »med Regjeringens Billigelse paabegyndte Foranstaltning; det vilde gjøre F. og med ham hele Regj. umulig«.
  34. Engelstoft frygtede, at opsamlingen af stiftsmidler skulle »vække Begjærighed efter den kirkelige Formue« og frarådede et rentebærende fond, pengene burde »strax finde den Anvendelse, som det passer sig for en Lønningssum, nemlig til at supplere de lave Lønninger paa andre Steder« (brev 25/1 77, Kh. S. 6 III 52f.), det ville være »det Conseqventeste og vilde vise Ministeriets Mod ligeoverfor tomme Trudslers« (brev 22/2 77 s.st. 55). Men »nu midt under hidsige Overveielser at raade over Beløbene vilde jeg ikke finde passende«, svarede Fischer ham 4/2 77 Kh. S. 6 VI 488.
  35. Hele vinteren taltes der særligt meget om regeringsskifte jfr. Krieger VI 254ff.

- 22/10ff., 279 15/11; tillægget til Høgsbro i Dansk Udsyn 1926, 74 notat af 27/4 94 og 82, udateret; Bojsen 86ff. noterne incl.
36. 23/2 78 skrev Krieger: »Hans Tilbage træden ansees for givet. Derfor har han under Forhdlgerne med Folkethingets Finantsudvalg vist sig saa fredselkende, at Ingen kjendte ham igjen«, Krieger VI 303 jfr. P. Vedel til Krieger 17/7 77, Danske Magazin 7 III 315; Krieger VI 241 20/9, 279 15/11, 291 26/12, 299 13/2, 313 23/2, 305 28/2 (om forliget med Bojsen) og bl.a. Martensen til Brammer 19/12 77, utrykt.
37. Jfr. Dansk Folketidende 15/2 78: Den sidste tilføjelse giver mulighed for, at et embede som hidtil kan deles i to embeder eller for anvendelse af midlerne indenfor pastoratet. – Sigtet tydeliggøres i et forslag, som Klein under forligsforhandlingerne afleverede til Estrup, og som han under 20/10 77 p. 62 gengiver: »Det bliver nærmere ved Lov at bestemme, hvorledes de ved Afdrag i de større Præstekalds Indtægter opsamlede Midler, der ikke ved særlig kgl. Resolution ere henlagte til visse bestemte Øiemed, men foreløbig inddragne under Stiftsmidlerne, skulle anvendes«, jfr. Krieger VI 256f.
38. Jfr. Fischer til Engelstoft: »Der vil være rigelig Anvendelse for de ... Midler til at understøtte Embeder under 2400 Kr.« 11/5 78, Kh. S. 6 VI 494.
39. 11/10 77 sagde Estrup, at »for Tiden var Ministeriet solidarisk« Krieger VI 256f.
40. Om nødvendigheden af et regeringsskifte skrev Klein 20/12 77 p. 84: »Men Spørgsmaalet er, hvorlænge Sagen kan udhales uden at bringe det Moderate Venstre til at tabe Taalmodigheden og miste Couragen«, – og fra sindige folketingsmedlemmer hørte Krieger, »at det store Antal, der nu fulgte Holstein-Bojsen, til næste Aar vil indordne sig under Berg, hvis Estrup atter mødte som Conseilspræsident« VI 311, 14/3 78.
41. Bojsens breve 7/5 og 24/6 78, Høgsbro II 77, 73; Bojsen 87f.
42. Kh. S. 6 III 358, 361 og min afhandling Kh. S. 1972 199, jfr. her note 28.
43. Trykte som utrykte kilder bevidner Brammers store indsats i 50'erne og 60'erne for at samle bisperne (se især brevene til Engelstoft Kh. S. 6 V 146ff.). Martensen undslog sig bestandig på grund af tjenstlige gøremål, selv i yderst kritiske situationer, (til Brammer 14/3 66, utrykt); men her som i flg. breve angiver han også en hindring, sin stilling som kongens sjælesørger. Endnu et motiv kan have gjort sig gældende. Det nævnte Sjællands Biskop i 1898, Skat Rørדם, da der var tale om at dele Sjællands Stift: Både Martensen og Fog var imod det og et hovedpunkt var, at »de vilde hævde Sjællands Bispeembedes overlegne Stilling mellem Bispedømmerne«. Rørדם var enig med dem, »her vilde Martensens og Fogs Betragtning med Rette kunde gjøres gjældende; Biskoppens ledende Stilling blandt de andre Biskoper vilde tabe sig« (Kirkeraadets Forhandlingsprotokoller IV 207, i Rigsarkivet).
44. Det var Mellempartiets tidl. forslag man skærpede noget (Ft 1. afd. indbragt 21/11 713, 1. beh. 6/12 1076, Tillæg A 1545 og 2. afd. indbragt 19/2 703, behandlet og vedtaget 24/2 827, 8/3 1191, 18/3 1348, Tillæg A 2169, Tillæg C 67), men landstingsflertallet fandt ikke ulemperne ved naturalie-betaling så store, at der burde gribes ind med tvangsforanstaltninger (1. beh. Lt 634, betænkning Tillæg B 961).
45. Lønningsforslaget talte om afgifter på de tiendefri gårde, og om at regeringen inden 3 år efter lovens ikrafttræden skulle fremlægge forslag om præstetiendens afløsning. Forslagene anmeldtes allerførst i samlingen og indbragtes sammen 20/10 Ft 305, Tillæg A 1877, 1889.
46. Næppe nogen her tror, at staten vil vinde noget, sagde Thomas Nielsen (1371). Der var dog undtagelser, som Villads Holm (1504) og Søren Kjær. Den sidste mente

- tillige, at der allerede var for mange præster, og at folkekirken skulle ophæves; og kom der et fond, så kunne det bruges til hvad som helst, for andre særlige fonds på finansloven har ikke været uangribelige, sagde Kjær (1398, 1402).
47. 1410ff. Principielt set havde det været rigtigt, at bekæmpe fondet, men det havde været nytteløst, og også overflødigt, når midlerne dér kan bruges til andre formål, sagde Winther. Ingen tænkte dog på at vinde overskud til statskassen, og fik man loven, slap man for de, for folk som kirke, generende betalinger for kirkelige handlinger, og præstegårdsjordene kunne udstykkes, fortsatte W. og takkede Fischer, fordi han tog sociale hensyn ved salg af præstegårdsjord, 1416 jfr. Fischer om sin praksis her 1367f.
48. Således Tang 6888. – Om Fischers forhåbninger her og Kriegers skepsis, se VII 277. Fischer vidste meget vel, at han administrativt kunne gøre noget. 19/12 75 skrev han til Engelstoft: Præstevalgsloven henlagt bør det måske overvejes, »om man ikke ad administrativ Vei og til Forsøg kunde lade nogle Menigheder, hvor Intet vakte Betænkeligheder, erholde en Deeltagelse i Præstevalget, og derved Leilighed til at høste Erfaringer. Men dette er naturligviis en Fremtidstanke« (Kh. S. 6 III 96). Men havde Fischer forsøgt derpå, så havde han også fået at høre derfor, ganske som ved stiftsmidlerne.
49. 6903ff. Det var et svar til Zahle, som havde talt imod forslaget sammenblanding af sogn og menighed, for alt vedrørende troen skulle stå i sin fulde renhed, upåvirket af alle verdslige hensyn; skulle stat og kirke ville Zahle dog ikke, staten kunne ikke undvære en af de største åndelige kræfter, og kirken blev let en stat i staten, afsondret fra sin opgave (6891ff.). Holm svarede ham først, at der var overordentlig stor forskel på sogn og menighed, »men folkekirkelig set, og det er jo fra det Standpunkt, vi her maa se Sagen, ser jeg ikke, at der er nogen Forskjel derimellem«.
50. Der forlød en del om udvalgsarbejdet under 3. behandling. Ved dets 2 møder var ikke halvdelen til stede, så nogen indstilling forelå ikke (Holm 7828). Men der var rundsendt ændringsforslag, uden angivelse af forslagsstillerens navn, efter det var blevet klart, at de stammede fra ministeren, havde udvalget ikke været samlet. Det må skyldes »Udenomsforhandlinger«, Berg kunne dog umuligt have rakt hånd til forhandling bag udvalgets ryg, sagde Klein (7853). Men ganske som ved hærloven søgte Berg her aftale med Fischer, vidste Tauber (7859). Udvalgsprotokollerne viser, at udvalget 12/7 havde samråd med ministeren om hans udtalelser ved 2. behandling. Da der kun var mødt 6 (bl.a. Berg og Holm) »bestemtes det at lade Ændringerne i den af Ministeren antydede Retning trykke og omdele til Medlemmerne«. 14/7 var 8 fraværende, bl.a. Klein. Her bestemtes det, »at tilkjendevige Ministeren at nogle af de tilstedeværende Medlemmer vare for Ændringerne, andre toge Forbehold og atter andre vare imod disse« (Kirkelige forhold 3). – »Nu vil man i Folkethinget have tre Jernbanelovf. og Fischers Kirkeembedsbesættelsesl. frem i sidste Øieblik. Klein er imod den sidste Lovs Fremdragelse til Ære for Berg og Fischer«, skrev Krieger, VII 301 20/7 jfr. 21/7.
51. 7634ff. – Breve fra Fischer (Kh. S. 6 VI 487, 490ff.) fortæller om adresser og deputationer, og bispernes breve til ham vidner derom, som om deres uvilje mod præstevalg og adresser og henvendelser, s.st. II 570 (Balslev: »det Meste er Humbug«), 659 (Brammer: »Til Adresser ... har jeg kun liden Tillid. Det er kun i enkelte Tilfælde jeg kan tiltro dem indre og ydre Sandhed hos Underskriverne«) og III 46 (Engelstoft), 381 og 385 (Monrad). Undertiden havde han som de vanskeligt ved at gå mod ønsker om at få en bestemt mand til præst, hvor det kunne føre til valgme-

- nighedsdannelse (s.st. II 563, 584 og III 62, 389), et synspunkt som nok har betydet mere end det kan påvises.
52. Rigsdagssamlingens forlængelse var usikker, andre sager søgtes med større eller mindre held presset igennem (jfr. Krieger VII 302f. 22/7 og 24/7), men »Bojsen overraskede Fischer« med sit forslag, og Kleins støtte var »et haardt Stød for Fischer« skrev Krieger 23/7.
  53. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757-1919 II, 382f. og prisindexet i Schultz V 522. Et dér skitseret tal var 157 i 1873/74, faldt så jævnt til 120 i 1879 og var 128 i 1880.
  54. Jfr. Danske Magazin 7 III 326, Krieger VII 253 4/4, 254 6/4. Fischer faldt især på universitetsloven, som godsejerne »mente, han gav til Pris, naar han af Venstre fik noget i Bytte, hvad de var vrede for«, måske også på Brandes' universitetsansættelse, mente Termansen (breve 27/8 og 11/9 Høgsbro II 100f.). Alle forhold er nævnt af Niels Neergaard i Dansk biografisk Leksikon, VII 63f, dog kun de forhandlinger han førte på egen hånd om hærlovsforslaget, ikke dem om præstevalgsagen. – Samtiden fik egentlig ganske god, men ikke fuldstændig besked, hvis den læste flere aviser. 10/8 80 meddelte »Dagsavisen«, som det eneste hovedstadsblad, at Fischer havde indgivet sin demissionsbegæring, og at Scavenius skulle efterfølge ham. Dagen efter vidste bladet, at Estrup havde været i kultusministeriet og havde haft en længere samtale med F, og at F foretog alle de for hans tilbagetræden nødvendige skridt. Da Estrup og F igen havde en ny samtale var bladet dog i tvivl og mente ikke, at der kom et ministerskifte. 11/8 meddelte så det nationalliberale »Dagbladet« (som også »Fædrelandet«), at F gik, i hvert fald inden den kommende rigsdags-samling, for »de højst graverende Anklager mod hans Levnet« og den »mere og mere indsmigrende Føjelighed« overfor Venstre har undergravet hans stilling. Når F endnu sad, skyldtes det vanskeligheder ved at finde en efterfølger. 12/8 skrev det Berg'ske »Kolding Folkeblad« om de hoverende nationalliberale, der var visse på at have fortrængt F, der længe ikke har været dem højresindet nok og ikke har sat universitetet og embedsmændene over alt. Samme dag tilføjede Bergs (og Hørups) »Morgenbladet« i polemik med »Dagbladet« og »Fædrelandet«: De nationalliberale angriber ministre efter tur, for selv at komme til, og her bringer de private forhold frem for at svække »en af Ministeriets dygtigste Medlemmer«.
  55. Jfr. det tidl. nævnte brev om samtalen med Martensen efter Fischers afgang. Her indledes: »Efter at jeg var gaaet af som Minister, har jeg holdt mig meget tilbage, for at det ikke skulde faae Udseende af, at jeg vil regjere endnu ... ikke en Gang gjort Visit, hvor dette med noget Skin af Grund kunde tillægges en mulig Tendents«, Kh. S. 6 III 386.

Godtiana

Aktstykker til belysning af generalsuperintendent Berthel

Petersen Godts liv indtil 1864. (I)

Ved *Asger Nyholm*

I »Kirkehistoriske Samlinger«, 7. rk., bd. VI, s. 452-464 har afdøde provst Jens Holdt udgivet otte breve fra B.P. Godt, der efter tabet af Slesvig 1864 blev denne landsdels generalsuperintendent indtil sin død 1885. Brevene er skrevet til den kendte pietist Nic. C. Nielsen i tiden fra 1873, da Nielsen blev forflyttet fra Gram til Højrup i Tørninglen provsti, og til 1882.

Der er grund til at påskønne den kyndige provst Holdts udgivelse af disse breve. Imidlertid synes provst Holdts ganske naturlige aversion mod det tyske styre, hvis hårdhed han selv havde oplevet, at have smittet af på det billede, han til indledning tegner af Godt. Han skildrer Godt som »det nye tyske styres håndgangne mand«. Idet han godtager den tidligere slesvigske præst Mouritz Mørk Hansens karakteristik af Godt som »ræveagtig og slesk«, hævder han, at Godt klogt ved en moderat, lempelig kurs på kirkens område skaffede sig respekt og yndest både hos myndighederne og i befolkningen, men at samtidig Godts embedsstrategi i virkeligheden havde til mål at »fremme det erobrede grænselands germanisering«. Provst Holdt vil derfor hævde, at hos Godt »det nationale i virkeligheden kommer til at dominere det kristelige, som det også almindeligvis har været tilfældet i overleveret tysk indstilling«.

Bevisførelsen virker ikke overbevisende.

Mørk Hansen er ikke noget uvildigt vidne. Der var et forståeligt spændt forhold mellem ham og Godt. Godt måtte modtage Mørk Hansen i sin præstegård som sin efterfølger i Felsted, da Godt selv var afskediget i 1850. Da Godt i 1864 var vendt hjem fra Tyskland til Slesvig, måtte Mørk Hansen som forspil til sin afskedigelse fra Felsted modtage ham ved hans provstevisitats, hvor det kom til et hvast opgør

dem imellem. De skarpe ord om Godt har Mørk Hansen skrevet under indtryk af disse begivenheder. (Jvfr: SJy Årb 1979, s. 33-35, 41, 45, 53-60).

Provst Holdt opfatter det som Godts krav til præsterne, at de skal »forblive klare og faste« på den tyske linie, »fri for al menneskefrygt«. De to citerede udtryk er taget direkte fra Godts brev af 15. dec. 1873, men udtrykket »paa den tyske linie« er provst Holdts egen tilføjelse. Den synes ikke berettiget. Det vilde være meningsløst at formane Nic. C. Nielsen til at forblive på den tyske linie og føre det tyske riges kamp, eftersom Nielsen betegnede sig selv som »den sidste Slesviger«, der hverken vilde være dansk eller tysk (SJy Årb 1958 s. 24). Godt ønsker derimod, at Gud må gøre Nielsen stærk og tapper til at føre »Sein und Seines Reiches Kriege« og skriver udtrykkeligt (13/1 1874): »unsere Feinde sind die Feinde seines Kreuzes«. Det er Guds rige og ikke det tyske rige kampen gælder.

Provst Holdt ser det som udtryk for Godts »nationale tyske frontstilling«, at han hævdede sin ret til ikke at efterkomme en menigheds ønske om at få en bestemt præst. Godt skulle have hævdet denne ret for at kunne varetage tyske interesser ved embedsbesættelserne. Den fortolkning af Godts standpunkt er for ensidig. Det var ikke tyske interesser, men kirkens interesse han vilde varetage. Han vilde sikre sig ret til at ansætte præster, der evnede i deres sogne at skabe et kraftigt religiøst liv, som de to nationaliteter kunde være fælles om med sognets kirke som samlingssted, så ingen splittende tendenser af sekterisk eller national karakter kunde finde grobund (SJy Årb 1967 s. 195-226). Dette var ham vigtigere end et tysk sindelag hos præsterne. Derfor var han på vagt over for tysksindede præster, der skabte splittelse i menighederne ved nationalt udfordrende optræden. Derfor var han på vagt over for Indre Missions præster, der kunde svække »Parochialnexus« ved at samle folk til møder og gudstjenester på tværs af sognegrænserne. Derfor var han især på vagt over for den grundtvigske bevægelse, som han i visitatsberetningerne altid omtaler under rubrikken »sekte« på grund af de grundtvigskes tilbøjelighed til ligefrem at skille sig ud fra sognemenighederne og danne frimenigheder. En sognemenighed var slået i stykker, det var hans bitre kommentar til frimenighedsdannelsen i Rødding. Et typisk forsøg på at modvirke en grundtvigsk frimenighedsdannelse var hans ansættelse af den betydelige Hans Schlaikier i Mjolden sogn med det stærke grundtvigske islæt.

I det hele taget er det en ensidighed hos provst Holdt, at han væ-

sentlig hæfter sig ved de udtalelser hos Godt, han mener at kunne tolke som politiske. Brevene vidner dog nok så meget om, at Godts optagethed af kirkelige spørgsmål ikke var kvalt af politiske interesser, og at hans brede bekendtskabskreds i Tyskland omfattede udpræget kirkelige personligheder.

Provst Holdts billede af Godt synes at hvile på to afgørende fejlurderinger: at Godt skulle have stilet mod en germanisering af Nordslesvig, og at han skulde have tjent den tyske sag mere end kirkens sag.

Alt tyder på, at Godt netop ikke stiledede mod en germanisering af Nordslesvig, men betragtede dansk sindelag som et naturligt træk i billedet af landsdelen. Han respekterede, at en slesviger var dansksindet, vel at mærke i et Slesvig, der ikke var en del af Danmark. Hvad han vendte sig imod, var den ejderdanske danskhed, der vilde inkorporere Slesvig i Danmark (SJy Årb 1979 s. 49, 52, 64). Konteradmiral Eberhard Godt, biskoppens sønnesøn, har i et brev til mig (30. sepr. 1977) bekræftet rigtigheden af de to sætninger: »Er war ein Schleswiger mit deutschem Akzent« og »Er kannte und respekirtte das dänische Element in der Bevölkerung«.

En sproglig germanisering af Slesvig har Godt ikke ønsket. Det fremgår af visitatserne efter 1864 (SJy Årb 1967 s. 223). Det fremgår af de i det følgende fremdragne aktstykker fra tiden før 1864. Det var Godt en glæde at tale med nordslesvigere på deres eget mål. Ved en visitats i Hyrup i Angel sagde Godt: »Naa, her i Angel tal Folk dansk enno, de haj æ it vint. De glæjer mæ rigtenok, for i de Sprog kan æ aa tal med Dem« (Efter brev 22/7 1902 fra dyrlæge A. Thomsen til Jens Jessen, meddelt mig af lektor Poul Kürstein). Godt kunne sandsynligvis have gjort sin efterfølgers, Th. Kaftans ord til sine: »Wir deutschen Nordschleswiger fühlen uns ganz nur da zu Hause, wo man deutsch und dänisch redet« (Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, Schr Sch-H Kirch Gesch. 1.R. Heft 13-14, 1924, s. 23).

Intet tyder på, at det nationale dominerede det kristelige, og at Godt mere tjente den tyske sag end kirkens sag. Det er ikke med henblik på den tyske sag, men med henblik på Nielsens tjeneste i kirken, at Godt minder om begrebet »gute Ritterschaft«. Dette begreb rummer ifølge sammenhængen i Godts brev af 15/12 1873 ikke blot kravet om at være »frei von aller Menschenfurcht und Menschengefälligkeit«, men også den fordring »wenn es sein muss auch Feindschaft, Verleumdung und Verfolgung gelassen und geduldig hinzunehmen«. Ordene »gelassen und geduldig« lader sig ikke forlige med mentaliteten i nationalitetskampen. De leder tanken hen

på den middelalderlige mystik, der bidrog til at gøre »miles Christi« til et udbredt begreb: den modige ridder, der uanfægtet af dødens og djævelens trusler og uden at ænse lidelser og forurettelser styrer mod den himmelske borg som fremstillet i Albr. Dürers kendte stik »Ritter, Tod und Teufel« (1513) (Se Paul Weber: Beiträge zu Dürers Weltanschauung, Strassburg 1900). Udtrykket er næppe valgt tilfældigt. Måske spiller Godt på en underhånds enighed med Nic. C. Nielsen om at opfatte begrebet »gute Ritterschaft« som et værdigt ideal for dem begge som kirkens tjenere.

Sammenfattende vil det synes rimeligt som modstykke til provst Holdts bedømmelse af Godt at anføre følgende brudstykke af et brev fra dr. Hejselbjerg Paulsen (29/5 1967): »Min Fader, født 1867, var Sønderjyde (i nationalhistorisk betydning ...) og nærmest Tyskerhader, men han talte altid med stor Veneration, næsten med Ærefrygt, om Godt. Han kendte ham fra Skolen, havde staaet for ham paa Kirkegulvet, ogsaa efter Konfirmationen, havde hørt ham tale sønderj. – uden fjerneste fremmed Bitone – uden for Kirkedøren med Bønderne, havde aldrig hørt en Prædikant, der i den Grad tog hele Sognet ind til sig. Han stod for dem som deres aandelige Fader og Hyrde. Kom Godt paa Visitats, vidste man, at her blev Politik lagt til Side sammen med Hatten. Kun denne ene Mand af tysk Observans har jeg hørt min Far rose, ja ikke kun rose, men staaende i Taknemmelighedsgæld til«. –

Som supplement til de af provst Holdt udgivne breve fra tiden efter 1864 vil det være rimeligt til yderligere oplysning om Godt og hans standpunkter at fremdrage de følgende hidtil utrykte aktstykker fra tiden før 1864.

Jeg føler stor taknemmelighed overfor den dygtige, altfor tidligt afdøde bibliotekslektor Poul Kürstein, fordi han bragte mig i forbindelse med Godts sønnesøn, konteradmiral Eb. Godt i Kiel. Og jeg er hr. konteradmiralen meget taknemmelig, fordi han har vist mig den tillid at tilstille mig kopier af betydningsfulde breve og aktstykker i familiens eje. Foruden disse papirer er aftrykt en del akter fra arkiverne og henvist til oplysninger andetsteds vedrørende Godts uddannelse, hans embedsansættelser, hans politiske holdning under treårskrigen og hans afskedigelse i 1850.

I. Bønskrift fra Hans Christian Godt om økonomisk støtte til hans søn, B.P. Godts uddannelse. 1833

Af familiepapirerne¹

Es wird meinen Gönnern und Freunden in hiesiger Umgegend bekannt sein, dass ich nicht durch Verschwendung, sondern durch Missgeschick² einen Theil meines Vermögens eingebüsst habe. Indess freut es mich doch, dass ich bei manchen harten Schlägen des Schicksals, Jedermann gerecht worden bin, und nach dem Verkauf meiner Hufe, für mich und meine Frau, eine kleine Abnahme zum Lebensunterhalte reservirt habe. Doch liegt mir noch eine schwere Sorge am Herzen, zu deren Erleichterung ich theilnehmende Mitmenschen ansprechen muss. Ich habe nämlich einen Sohn, Namens Bertel Peter Godt, der das Studium der Theologie erwählet hat, dessen Fortkommen ich, von allem Vermögen entblösst, aus eigenen Kräften zu befördern nicht im Stande bin. Er fühlte schon vor seiner Confirmation eine besondere Lust und Liebe zum Studiren, und da mich mehrere Sachkunnige versicherten, dass er mit vorzüglichen Geistesanlagen versehen sey, so konnte ich ihm den Wunsch, sich dem theologischen Studium zu widmen, nicht versagen. Er ward daher durch die Güte unsers Predigers, des Herrn Pastors Haustedt³ hieselbst, zuerst in den Anfangsgründen der Sprachen unterrichtet, und zur Aufnahme auf eine lateinische Schule vorbereitet. Darauf sandte ich ihn nach Flensburg, woselbst er die Gelehrteschule 2½ Jahre, zum nächsten Ostern frequentirt hat. Zu erst kam er nach der 3ten Classe, woselbst er nur ½ Jahr blieb, und darauf nach der 2ten Classe versetzt ward. Nachdem er ein Jahr Secunda frequentirt hatte, hielten seine Lehrer ihn fähig, in die erste Classe aufzunehmen, und befindet sich also seit Ostern vorigen Jahres in Prima.⁴ Da seine Lehrer ihm rühmliche Zeugnisse, von seinen Fähigkeiten und Fortschritten, wie auch von seiner guten Aufführung geben, so berechtigt mich dies zu der schönen Hoffnung, dass er einst ein tüchtiger Mensch in seinem Fache, wie meines Alters Freude und Stütze werden möge.

Unter bewandten Umständen, wird man mir es gewiss nicht verargen, dass ich bei meinem beschränkten Vermögen, die Hilfe theilnehmender Menschenfreunde, zum Fortkommen meines Sohnes anzusprechen wage. Sie werden mir dadurch nicht allein einen schweren Stein vom Herzen nehmen, und mich sehr verbinden, sondern auch das Glück und die Wohlfahrt meines geliebten Sohnes begründen. Ich

darf die Versicherung hinzufügen, dass er sich stets bestreben soll, die liebevollen Gaben, womit edle Gönner ihn beglücken, gewissenhaft anzuwenden, und durch Fleiss und gute Aufführung, seinen Wohlthätern sich ferner dankbar zu beweisen.

Ich wage daher, die wohlwollenden Menschenfreunde, die die Wohlfahrt meines Sohnes zu fördern geneigt sind, ganz ergebenst zu ersuchen, Sich hier gütigst zu unterzeichnen, und zu bemerken, mit welcher Gabe sie jährlich, und in wie vielen Jahren, Sie meinen Sohn, mit Ihrer liebevollen Unterstützung beglücken wollen.⁵

		3 Jahre	2 Jahre	1 Jahr
xxx	J. Hoeck in Atzbüll	4 Spec.		
xxx	O. Meyer Pastor zu Ulderup	4 Species		
xx	H. P. Boysen zu Egersund		4 Speci	
x	Peter Paulsen in Rinkenis		4 Speci	
xxx	Jens Beuschau in Rinkenis	4 Spec.		
xxx	H. C. Richelsen zu Buschmoes	4 Spec.		
xxx	M. Hohwü in Gravenstein	3 Species		
xxx	Ch. Hinrichsen	2 Spec.		
xxx	F. C. Hinrichsen	2 Spec.		
x	A. Thaysen	2 Spd.		
xx	P. F. Richelsen in Rinkenis		2 Species	
x	Hans Paul Petersen in Rinkenis		2 Species	
	1 Speci Peter Korff in Rinkenis		2 Species	
x	Jes Thaysen in Rinkenis		2 Species	
xxx	Otto Friedr. Ahlmann	4 Spec.		
xx	Bahrt	2 Spec.		
xx	Jürgen Thaysen		2 Specd.	
xx	P. Jessen		2 Spec.	
x	Hinrich Henningsen in Egersund	4 Spec.		

II. Testimonium maturitatis for B.P. Godt fra Flensburg lærde skole⁶ 1834

Afskrift vedlagt alle Godts embedsansøgninger

Berthel Peter Godt aus Rinkenis im Amte Tondern, von Michaelis 1830 bis Michaelis 1834 Mitglied der Flensburgischen Gelehrtenschule, hat sich in dieser Zeit immer eines unbescholtenen sittlichen Wandels befleissigt, vorzüglich gute natürliche Anlagen gezeigt, den öffentlichen Lehrstunden immer regelmässig und mit vieler Aufmerk-

samkeit beigewohnt, auch vorzüglich angestregten häuslichen Fleiss bewiesen, und in Schulkenntnissen sehr rühmliche Fortschritte gemacht. Wir hoffen daher, dass er bei fortdauerndem Fleisse sich zu einem rechtschaffenen und sehr nützlichen Bürger der menschlichen Gesellschaft ausbilden werde. Eine über die Hauptfächer des bisher ertheilten Unterrichtes neulich angestellte Prüfung hat ergeben dass er im deutschen Stile sehr gute, im lateinischen Stile vorzüglich gute, in der Geschichte sehr gute, in der Geographie grösstentheils sehr gute, in der Mathematik hinlängliche, im Übersetzen und Erklären griechischer und lateinischer Schriftsteller sehr gute, im Hebräischen vorzüglich gute Fortschritte gemacht hat. Nach dieser Prüfung nun und nach ihrer sonstigen Kenntniss von ihm halten seine Lehrer sich berechtigt zu erklären, dass er sehr gut vorbereitet sei, um mit vorzüglichem Nutzen an den akademischen Vorlesungen Theil nehmen zu können.

Flensburg, d. 27. Septbr. 1834.

G. Jacobsen⁷

F.C. Wolff⁸

Doctor der Philosophie und
Rector der Flensburgischen
Gelehrtenschule

L.S.

L.S.

G.C. Th. Francke⁹

Strodtmann¹⁰

Dr. C.A. Prahm¹¹

Ph.Dr. et Conrector

Subrector

Collaborator.

L.S.

L.S.

L.S.

III. Convictet 1834 og dets fornyelse 1838

Efter skolegangens afslutning bestod Godt ved Kiels universitet den såkaldte convictek-samen, der gav adgang til det »akademiske convict«, dvs. gratis bespising ved universitetet. Vidnesbyrdet om, at Godt fik tilkendt karakteren »würdig«, er udstedt 23. okt. 1834 og i afskrift vedlagt Godts embedsansøgninger.

Fra påske 1837 til påske 1838 studerede Godt i Berlin. Efter gældende regel var studenter, der vendte tilbage fra udlandet, udelukket fra adgang til convictet. Alligevel opnåede Godt efter opholdet i Berlin fornyet adgang dertil. Kongen approberede 13. juli 1838 følgende indstilling fra tyske kancelli:

Fornydelse af convictet

RArk Ty kanc I A C 9 Vorstellungen Juli-Aug. 1838 13/7 (nr. 28)

Der Studiosus der Theologie Godt aus Rinkenis, dem während seines

früheren Aufenthalts auf der Kieler Universität den Genuss des academischen Convicts zu Theil geworden war, bezog später die Universität zu Berlin, und hat dadurch, zufolge der allerhöchsten Resolution vom 26sten August 1825, wonach alle vom Auslande zurückkehrende Studirende vom Fortgenusse des Convicts ausgeschlossen sein sollen, den Anspruch auf fernere Theilnahme and dieser Stiftung verloren.

Gegenwärtig hält derselbe sich wieder auf der Kieler Universität auf, und hat nun allerunterthänigst gebeten, das ihm ungeachtet seines Aufenthalts auf einer fremden Universität der fernere Genuss des Convicts allergnädigst gestattet werden möge, indem er anführt, dass es ihm nur durch die Unterstützung einiger Privatleute und zwei jüngerer Freunde, die er begleitet habe, möglich geworden sei, eine auswärtige Universität zu beziehen, und dass ihm jene Unterstützung im Fall er in Kiel verblieben wäre, gar nicht würde zu Theil geworden sein. Da er jetzt aber nur auf die geringe Beihülfe von 53 Rbthl. 32 Rbs von seinem Vater, und den Genuss einiger Freitische beschränkt sei, es ihm auch nicht gelungen sei, zur Fortsetzung seiner Studien eine Anleihe zu machen, so müsse ihm sehr daran gelegen sein, in Beziehung auf das academische Convict wieder in seine vorigen Rechte eintreten zu können.

Das academische Consistorium bemerkt, dass der Supplicant seinen sämmtlichen Lehrern als ein fleissiger und tüchtiger junger Mann, und überhaupt nur von einer vortheilhaften Seite bekannt sei, weshalb dasselbe das Gesuch um so mehr zur allerhöchsten Gewahrung empfehlen zu dürfen glaubt, da die öconomischen Verhältnisse des Convicts augenblicklich ungleich günstiger seien, als es diejenigen gewesen, welche im Jahre 1825 die obgedachte allerhöchste Verfügung veranlasst hätten.

In Uebereinstimmung mit dem Curator¹² der Universität glaubt die Kanzelei sich für die allergnädigste Gewährung des angeführten Gesuches verwenden zu dürfen, und sie stellt demnach der gnädigst gefälligen Resolution Ew. Königlichen Majestät in tiefster Unterthänigkeit anheim

ob nicht dem Studiosus der Theologie Godt aus Rinkeniss, ungeachtet seines Besuchs einer auswärtigen Universität, der fernere Genuss des academischen Convicts allergnädigst zu gestatten sein mögte?

Schleswig-Holstein-Lauenburgische Kanzlei, den 13. Juli 1838.

Thomsen¹³

Reventlow-Criminil¹⁴

Dumreicher¹⁵

Rathgen¹⁶

E. Müller¹⁷

IV. Amtseksamen 1839

Afskrift af eksamensbeviset vedlagt alle Godts embedsansøgninger

Nach der Allerhöchsten Verordnung vom 6. August 1777 und dem Allerhöchsten Patent vom 15. Mai 1834, die Prüfung der Candidaten des Predigtamts betreffend, ist der Candidat

Berthel Petersen Godt aus Rinckenis

in den Haupt- und Hülfswissenschaften der Theologie geprüft, und wegen seiner eingereichten grösstentheils sehr guten Abhandlungen, wegen seiner sehr guten Beantwortung der ihm vorgelegten schriftlichen, wegen seiner grösstentheils sehr guten Beantwortung der ihm aus den Hauptwissenschaften und seiner grösstentheils sehr guten Beantwortung der ihm aus den Hülfswissenschaften der Theologie vorgelegten mündlichen Fragen, auch wegen seiner grösstentheils sehr guten Gaben zum Predigen und seiner grösstentheils sehr guten Gaben zum Katechisiren der Beförderung zum Predigtamte *würdig* befunden, und ihm mithin

der zweite Character

und zwar mit sehr rühmlicher Auszeichnung¹⁸ beigelegt worden.

Übrigens hat er bei der verordnungsmässig mit ihm angestellten Prüfung in der dänischen Sprache gezeigt, dass er derselben völlig mächtig ist. –

Urkundlich unterm vorgedruckten Königl.Insigel. Gegeben in der Schleswig-Holsteinischen Regierung auf Gottorf d. 21. April 1839.

L.S.

Spies.¹⁹

C.J.Herzbruch²⁰

R.

von Destinon Czlst.

V. Tre anbefalingskrivelser fra forsommeren 1840

Disse anbefalingskrivelser er alle tre i afskrift vedlagt Godts fire første embedsansøgninger.

*1. Anbefaling fra Dr. Bjørnsen*²¹

Der Herr Candidat Berthel Petersen Godt hat seit dem 1sten Mai 1839 als Hauslehrer meine fünf Kinder und zugleich mit diesen drei andere Kinder unterrichtet. Aus voller Überzeugung ertheile ich ihm das Zeugniß, dass er nicht allein sehr gründliche Kenntnisse in den alten Sprachen und den Schulwissenschaften and den Tag gelegt, sondern auch mit gewissenhafter Treue und gutem Erfolge unterrichtet hat. Im täglichen Leben zeichnet er sich durch sein gefälliges, bescheidenes Benehmen vortheilhaft aus.

Augustenburg d. 15st Mai 1840.
Bjørnsen, Dr.med. et chir.

*2. Anbefaling fra provst C.L. Jensen,*²² *Sønderborg*

Der Candidat B.P. Godt ist mir nicht nur aus dem theologischen Amtsexamen als ein in jeder Beziehung für das geistliche Amt wohl vorbereiteter kenntnissreicher junger Mann bekannt, sondern ich habe auch seitdem in mehrfacher Berührung mit ihm gestanden, indem er nun reichlich ein Jahr als Hauslehrer bei dem Doctor Bjørnsen in Augustenburg sich aufhält. So habe ich die Überzeugung gewonnen, dass er von lebendigem Interesse für das Christenthum durchdrungen ist, und sich in der Verkündigung desselben wie in der Übung aller Pflichten eines Geistlichen, wenn ihm eine Anstellung zu Theil wird, gewiss treu beweisen wird. Durch tadellosen Wandel hat er sich allgemeine Achtung erworben und hat mehrmals sowohl in Augustenburg wie hier in Sonderburg, und zwar hier auch in dänischer Sprache, mit Beifall gepredigt. Ich halte mich daher verpflichtet, ihn allen, die zu seiner Beförderung beitragen können, angelegentlich zu empfehlen.

Sonderburger Kirchenpropstei d. 27. Mai 1840
C.L. Jensen

*3. Anbefaling fra hofpræst F. H. Germar,*²³ *Augustenburg*

Der Candidat der Theologie Hr. Berthel Petersen Godt aus Rinkenis hat sich seit Michaelis 1839 als Hauslehrer des Herrn Dr. Bjørnsen in hiesiger Gemeinde aufgehalten, und sich schon in dieser kurzen Zeit meine vorzügliche Hochachtung erworben. Mit einem angenehmen gebildeten Äussern verbindet sich bey ihm eine ernste Besonnenheit, eine gewissenhafte Berufstreue, ein in jeder Hinsicht achtungswürdiges Verhalten, ein reges Gefühl für christliche Frömmigkeit und die

kirchlichen Äusserungen derselben, so wie für wissenschaftliche Bestrebungen der Theologie. Seine Neigung zum Predigerberuf hat er mir durch wiederholte Anerbietungen mich auf der Kanzel zu vertreten und seine vorzügliche Fähigkeit zu demselben sowohl durch sorgfältige Ausarbeitung der gehaltenen Predigten als auch durch den sehr guten äusseren Vortrag derselben bewiesen. Dieses Alles bezeuge ich ihm mit Vergnügen, und wünsche herzlich, dass der von ihm gesuchte öffentliche Wirkungskreis ihm bald zu Theil werden möge.

Augustenburg d. 2. Juni 1840

F.H. Germar

Dr. theol. u. Hofprediger, R.v.D.

VI. Godt søger dansk præsteembede i Flensborg 1840

Medens Flensborg havde tre sognekirker, hvor der blev prædikeret på tysk, var Helligåndskirken, hvor der blev prædikeret på dansk, ikke sognekirke. Den var beregnet for de indbyggere i hele byen, der ikke forstod tysk, som f.eks. tyende nordfra og søfolk. Præsten ved dette embede havde blot til opgave at prædike og eventuelt tage folk til skrifte. Men de egentlige kirkelige handlinger som dåb, bryllup og begravelse skulde foregå i sognekirkerne ved disses præster. Præsten ved Helligåndskirken var altså afskåret fra at modtage de accidenser, som de tre sognepræster foruden deres løn modtog for de enkelte kirkelige handlinger. Det var ikke noget indbringende embede, Godt søgte.

Kirkebesøget ved de danske gudstjenester var efter år 1800 stærkt dalende, særlig på den svagelige pastor Hans Paulsens tid 1821-39. Der havde derfor fra flere sider været fremsat ønske om, at de helt skulde ophøre og embedet nedlægges. Men regeringen håbede efter Paulsens tid, at »ein junger und geistig gewandter dänischer Prediger durch seine Predigten ein grösseres Publicum, an welchem es nicht so ganz fehlt, heranziehen könnte.«

(H.F. Petersen: Danske i Sydslesvig 1933 s. 14 ff. – Ty Kanc I A D. Flensborg By. Kirkesager 1757-1846)

1. Ansøgning om det danske præsteembede ved Helligåndskirken i Flensborg 1840

RArk Ty kanc I A D. Flensborg by. Kirkesager 1757-1846

Supplicatum Augustenburg d. 5. Aug. 1840.

Der Candidat B.P. Godt bittet Einen Hochverehrlichen Magistrat der Stadt Flensburg gehorsamst um Präsentation zur Predigerwahl an der dortigen dänischen Kirche.

Vier Beylagen: die Abschriften von sechs Zeugnissen.²⁴

Gehorsamstes P.M.

Am 17. Septbr 1814 wurde ich in dem Dorfe Rinkenis geboren, woselbst ich auch bis zum vollendeten sechszehnten Jahre erzogen und unterrichtet worden bin. Der früh in mir erwachenden Neigung zum Predigerberuf waren meine unbemittelten Eltern anfänglich wenig günstig, bis sie endlich in der Stärke derselben eine Bürgschaft für meine künftige Ausdauer finden zu dürfen glaubten und von mehreren Seiten her dazu ermuntert im Vertrauen auf den göttlichen Beystand mir zu meinem Vorhaben ihren Segen gaben. Als ich daher nach meiner Confirmation, bis zu welcher ich die Dorfschule besuchte, auf kurze Zeit bey dem Ortprediger einigen vorbereitenden Unterricht genossen hatte, bezog ich die Gelehrtenschule zu Flensburg, indem ich um Michaelis 1830 in die dritte Classe derselben aufgenommen wurde. Von da um Michaelis 1834 zur Universität entlassen studirte ich, von nun an gänzlich ohne eigene Mittel, durch akademische Benefizien und besonders von Flensburg aus durch öffentliche Stipendien und privatim unterstützt, zunächst zwey und ein halbes Jahr in Kiel, darauf ein Jahr in Berlin und zuletzt wieder ein Jahr in Kiel Theologie, und stellte mich sodann Ostern 1839 dem theologischen Examinationscollegio, welches mir den zweyten Character mit sehr rühmlicher Auszeichnung zuerkannte und zugleich mich der dänischen Sprache völlig mächtig befand. – Seit dem 1. Mai 1839 conditionire ich als Hauslehrer bey dem Herrn Dr. Bjørnsen hieselbst.

So wage ich der deutschen und der dänischen Sprache mächtig, nach Gesinnung ein Schleswiger, die gehorsamste Bitte

»Ein Hochverehrlicher Magistrat der Stadt Flensburg möge zu der Wahl eines Predigers an der dortigen dänischen Kirche mich zu präsentiren geruhen«.

Gehorsamst

B.P. Godt.

Augustenburg, d. 5. Aug. 1840.

2. Indstilling fra magistraten i Flensburg til valg til embedet ved Helligåndskirken 3. okt. 1840

Sst. som nr. 1

An

Die Königliche Höchstpreisliche Schleswig-Holstein. Lauenburgische Kanzelei zu Copenhagen.

Pflichtmässiger Antrag des Magistrats der Stadt Flensburg wegen Genehmigung der Präsentation zur Wahl eines Predigers an der dänischen Kirche in Flensburg.²⁵

Mit den Gesuchen der drei präsentirten Bewerber cum adj. und einer Namenliste der sämmtlichen Bewerber.

Abgegangen den 3. October 1840.

Vor dem am 8ten May d.J. erfolgten Ableben des Predigers an der hiesigen dänischen Kirche Hans Paulsen hatten wir bei Gelegenheit der über seinen Dienstabgang stattgefundenen Verhandlungen auf gänzliche Einziehung dieser Predigerstelle angetragen. Nachdem uns indessen von Einem Hohen Collegium durch die Königliche Schleswig-Holsteinische Regierung zu erkennen gegeben, dass auf unsern Antrag nicht einzugehen sei, und zugleich aufgetragen worden ist, wegen Wiederbesetzung der dänischen Predigerstelle das Erforderliche wahrzunehmen, haben wir die zu dem Behuf nöthige Bekanntmachung erlassen, und auf selbige sich die in dem anliegenden Verzeichnisse nahmhaft gemachten 16 Bewerber um die Präsentation zur Wahl gemeldet, aus welchen wir folgende drei Candidaten der Theologie:

Berthel Peter Godt aus Rinkenis Amts Tondern, Jacob Hansen Holdt²⁶ aus Ulstrup Amts Lügumkloster und Lauritz Regner Tuxen²⁷ aus Warde vermöge des uns zustehenden Patronatsrechts zur Wahl zu präsentiren beschlossen haben.

Für den ersten spricht, dass er unter allen Bewerbern im Consistorialexamen den besten Character (den zweiten mit sehr rühmlicher Auszeichnung)²⁸ bekommen, besonders gute Zeugnisse über seine Qualification zur Verwaltung einer Predigerstelle beigebracht hat, sowohl der deutschen als der dänischen Sprache vollkommen mächtig ist und in einem vorzüglich guten Rufe hinsichtlich seiner Fähigkeit und Würdigkeit steht.

Wenn gleich der Candidat Holdt im Oberconsistorialexamen nur den dritten Character mit sehr rühmlicher Auszeichnung erhalten hat, und nach einer in die vorhandenen Gesetzsammlungen nicht aufgenommenen, auch wohl nicht regelmässig, namentlich bei der letzten Vacanz und Wiederbesetzung der dänischen Predigerstelle hieselbst nicht beobachteten höchsten Verfügung an die Generalsuperintendentur vom 27. December 1788 Candidaten mit dem dritten Character nicht verlangen können, in einer Stadt zur Wahl präsentirt zu werden, so haben wir ihn doch den sonst für ihn sprechenden Umständen nach berücksichtigen zu müssen geglaubt. Er hat nämlich seit dem Anfange

des Jahres 1837 neben der Ertheilung von Privatunterricht das künftigt zu den Amtspflichten des dänischen Predigers gehörende Predigen im hiesigen Zucht- und Werkhause besorgt, ferner seit einem Jahre abwechselnd mit dem auch zu den Bewerbern gehörenden Candidaten Schultz zuerst während der Abwesenheit des Pastor Paulsen und demnächst während der durch dessen Ableben eingetretenen Vacanz in der dänischen Kirche hieselbst gepredigt, und sich durch treue Pflichterfüllung sowie durch seine ganze Persönlichkeit das besondere Wohlwollen eines grossen Theils der hiesigen Einwohner erworben.

Der Candidat Tuxen ist unter den gebornen Dänen, welche sich gemeldet haben, ohne Zweifel der einzige, welcher auch der deutschen Sprache in einem solchen Grade mächtig, wie es mit Rücksicht auf die dem künftigen dänischen Prediger hieselbst obliegenden Verpflichtungen, des Gottesdienst im Zuchthause zu besorgen, und den Predigern an den deutschen Kirchen nöthigenfalls in ihren Amtsverrichtungen zu assistiren, erforderlich ist. Er hat sich in hiesiger Stadt längere Zeit aufgehalten, während dessen theils fast ein ganzes Jahr hindurch von Zeit zu Zeit für den verstorbenen Pastor Paulsen in der dänischen Kirche, theils aber mehrmals auch in den deutschen Kirchen der Stadt und Umgegend gepredigt, und dabei seine Fähigkeit, in beiden Sprachen gut zu predigen, hinlänglich an den Tag gelegt.

Mit Beziehung auf das Vorangeführte erlauben wir uns Ein Hohes Collegium um die hochgefällige Bewirkung der Allerhöchsten Genehmigung der danach von uns beabsichtigten Präsentation ehrerbietigst zu ersuchen

unterthänigst

Bürgermeister und Rath

H.R. Feddersen²⁹

H.P. Schmidt³¹

O.D. Holm³⁴

H.C. Jensen³²

H.P. Hansen³⁰

C.G. Brix³³

F.A. Niemann³⁵

VII. Ansøgning om embedet som diakon i Ullerup 1841

RArk Ty kanc I A D. Tønder provsti. Akter vedr. de enkelte sognekald. XI. Rinkenæs c. 1730-c.1848. Der foreligger – uvist hvorfor – to næsten enslydende ansøgninger fra Godt. Den første, dat. 24. aug. 1841 aftrykkes i det følgende, idet et par karakteristiske sproglige ændringer i den anden ansøgning, dat. 8. sept. 1841, anføres nedenfor. Der er vedlagt ansøgningerne de samme seks bilag i afskrift som ved ansøgningen om embedet i Flensborg. Ansøgningerne er vedlagt den følgende ansøgning om Rinkenæs sognekald (VIII).

Allerdurchlaughtigste, Stormægtigste Konge!
Allernaadigste Arve-Herre og Konge!

Supplicatum Augustenborg d. 24. August 1841.

Candidatus ministerii Bertel Petersen af Rinkenis beder allerunderdanigst Hans Majestæt Kongen om Allernaadigst Udnævnelse til Diakonus for Ulderup Menighed i Provstiet Sønderborg.

Født i Landsbyen Rinkenis i Nærheden af Gravensteen, Aar 1814 den 17de September, under hvilket Gods min Fader før eiede en Gaard og endnu tjener som Hertugelig Sandmand, nød jeg som Barn i mine Forældres Huus en christelig Opdragelse og i Byens danske Skole en god og stadig Underviisning. Da det havde været min Barndoms tidlige og inderligste Ønske at hellige mit Liv til Kirkens Tjeneste, nød jeg efter Confirmationen hos Stedets Præst en kort forberedende Underviisning i det tydske og latinske Sprog, og tog Mikkelsdag 1830 til Flensborg, hvorfra jeg, efter i 4 Aar her at have besøgt den latinske skole,³⁶ Mikkelsdag³⁷ 1834 dimitteredes til Universitetet med det Vidnesbyrd, at være meget godt forberedt til med fortrinlig Nytte at kunne bivaane de akademiske Forelæsninger. Efter fra Mikkelsdag 1834 indtil Paaske 1837 at have studeret i Kiel, fra Paaske 1837 indtil Paaske 1838 i Berlin, og fra Paaske 1838 indtil Paaske 1839 atter i Kiel, gik jeg i Slesvig til theologisk Examen, og fik anden Characters bedste Grad, og tillige det Vidnesbyrd, at være det danske Sprog aldeles mægtig. – Siden 1ste Mai³⁸ 1839 opholder jeg mig som Huuslærer hos Dr. Bjørnsen i Augustenborg, og har imidlertid tillige lagt Vind paa en stedse bedre saavel theoretisk som praktisk theologisk Uddannelse.

Thi vover jeg den allerunderdanigste Bøn, at det Allernaadigst maatte behage Deres Kongelige Majestæt, at beskikke mig til Diakonus for Ulderup Menighed i Provstiet Sønderborg.

Deres Kongelige Majestæts allerunderdanigste

Bertel Petersen Godt.

Augustenborg den 24. August 1841.³⁹

VIII. Sognepræst i Rinkenæs 1842

1. Ansøgning om præsentation til valg i Rinkenæs

RArk Ty kanc I A D. Tønder provsti. Akter vedr. de enkelte sognekald XI Rinkenæs 1730-1848

Der cand. min. B.P. Godt bittet gehorsamst Ein Hohes Kirchenvisitatorium zu Tondern um gnädigste Präsentation zur Predigerwahl in Rinkenis.

Nebst Anlage.⁴⁰

Gehorsamstes P.M.

Den 17ten September 1814 in Rinkenis geboren genoss ich im Hause meiner Eltern, die damals eine Hufe besaßen, und deren drittes und nächstjüngstes Kind ich bin, eine sorgfältige und fromme Erziehung und in der dortigen Schule einen guten und christlichen Unterricht. Schon früh war es mein inniger Wunsch, mein Leben dem Dienste der Kirche widmen zu können, da meine Eltern sich aber in sehr mässigen Umständen befanden und deswegen diesem Wunsche wenig geneigt waren, geschahen für die Vorbereitung aufs Studium keine Schritte, bis der verstorbene Pastor Haustedt nach meiner Confirmation vorläufig einen Versuch mit mir zu machen übernahm. Von ihm und später von den Lehrern an der Schule in Flensburg, in deren dritte Classe ich um Michaelis 1830 aufgenommen worden war, angelegentlich empfohlen fand ich freundliche und so reichliche Unterstützung, dass ich nicht nur jene Schule vier Jahre ohne Unterbrechung besuchen, sondern auch nachdem ich von Michaelis 1834 bis Ostern 1837 in Kiel Theologie studirt hatte, auf ein Jahr nach Berlin gehen konnte; von da zurückgekehrt studirte ich wieder ein Jahr in Kiel und stellte mich sodann dem Allerhöchstverordneten theologischen Examinationscollegio, welches mir den 21sten April 1839 den zweiten Charakter mit sehr rühmlicher Auszeichnung beilegte und mich zugleich der dänischen Sprache völlig mächtig befand. – Seit dem 1sten Mai 1839 diene ich als Hauslehrer dem Herrn Dr. Bjørnsen in Augustenburg und habe während dieser Zeit für meine weitere theologische Ausbildung nach besten Kräften stets Sorge getragen. –

Demnach wage ich die unterthänigste Bitte:

»Ein Hohes Kirchenvisitatorium möge mich für die erledigte Pfarre in Rinkenis zur Wahl zu präsentiren gnädigst geruhen«
Gehorsamst

Augustenburg, d. 8^t Febr. 1842

B.P. Godt

2. Anbefaling fra pastor H.W. Krog Meyer, Ulkebøl 1842

Afskrift vedlagt nr. 1.

Herr Candidatus Theologiæ Godt paa Augustenborg har anmodet mig om at ville meddele ham et Vidnesbyrd angaaende hans Færdighed i det danske Sprog, og dette hans Ønske opfylder jeg herved med Fornøielse.

Saa ofte jeg har talt med Hr. Godt, har jeg stedse fundet, at han udtrykte sig i det danske Sprog, hvori vi have ført vore Samtaler, ei blot med Færdighed, uden at han havde nødig at søge efter Ordene, hvilket meget ofte er Tilfældet med dem, der tale et andet Sprog, end det, hvori de have modtaget deres videnskabelige Dannelse, men ogsaa med grammatikalsk Rigtighed. Hvad hans Udtale angaar, da er der i den Intet, som efter mit Vidende røber Dialecten i en vis bestemt Egn af det dansk-talende Slesvig.

Om Herr Godts kirkelige Sprog kan jeg endnu ikke dømme, men vil faae Leilighed til at lære dette at kjende paa 2^{den} Paaskedag, da han just med Hensyn herpaa vil prædike i min Kirke.

Skulde det derefter ønskes, at jeg meddeelte ham et Vidnesbyrd om hans Færdighed i Kirke-Sproget, vil jeg gjerne opfylde dette Forlangende.

Jeg tilføier, at Hr. Godt er een af de, ikke faa, slesvigske Candidater, jeg her har kjendt, som taler det danske Sprog renest og bedst.

Ulkebølle Præstegaard paa Als,
d. 3. Marts 1842

H.W. Krog Meyer⁴¹
Sognepræst til Ulkebølle

3. Kirkevisitatoriets indstilling til valg i Rinkenæs

Sst. som nr. 1

An

Seine Königliche Majestät

Allerunterhänigster Präsentationsvorschlag der Kirchenvisitatoren der Propstey Tondern zur Wiederbesetzung des erledigten Pastorats in Rinkenæs.⁴²

Anlagen:

1. Verzeichnis der 17 Competenten
2. Das Gesuch des Pastors Hansen⁴³ in Jerpstedt cum adjto.

3. Das Gesuch des Candidaten B.P. Godt auf Augustenburg, cum adjtis.
4. Das Gesuch des candidaten Chr. Damm⁴⁴ aus Quars, gegenwärtig in Itzehoe, cum adjto.
5. Das Gesuch des Candidaten L.Chr. Schrader⁴⁵ in Hadersleben cum adjto.

Erstattet den 19ten März 1842.

Durch den Tod des Pastors Haustedt in Rinkenis ist das Pastorat daselbst erledigt worden, wo die Kirchen- und Schulsprache die dänische ist. Nach der Designation der Einkünfte, wornach die Predigerbedienungen in der Propstey Tondern zur Wittwenpension angesetzt sind, betragen die Einkünfte des Pastorats in Rinkenis 733 Mk. und in der gesetzmässigen Meldungszeit haben 16 Candidaten und ein Prediger Gesuche um Präsentation zur Wahl eingereicht. Je weniger die Gemeinde Rinkenis in jeder Beziehung bisher gehabt hat, was eine christliche Gemeinde von ihrem Prediger erwartet, desto mehr haben wir es uns angelegen seyn lassen, mit aller Sorgfalt unter den vorhandenen Competenten nur drey solche Männer Ew. Königl. Majestät in Vorschlag zu bringen, von denen wir die Ueberzeugung gewonnen haben, dass, wie die Wahl auch ausfallen möge, die Gemeinde das an ihrem künftigen Prediger finden möge, was sie seit Jahren entbehrte, als

1. den Pastor A. Hansen in Jerpstedt. Seit 1832 examiniert, steht er schon im fünften Jahre in einer der kleinsten Predigerbedienungen hiesigen Amts, wo er noch dazu eine jährliche Abgabe von 60 Rbthr. an den emeritirten Amtsvorweser zu entrichten gehabt hat. Er hat eine gründliche theologische und philosophische Durchbildung, und durch sehr schätzenswerthe Talente für das geistliche Lehramt, das er mit inniger Liebe umfasst und mit gleicher Gewandheit in dänischer als in deutscher Sprache verwaltet, durch einen reinen, unsträflichen Lebenswandel wie durch unverbrüchliche Treue in Erfüllung seiner Berufspflichten als Prediger, Schulinspector und Seelsorger hat er seinen Platz unter den würdigsten und tüchtigsten Prediger der Propstey behauptet, dass jede Gemeinde mit ihm als Prediger sehr wohl beraten seyn wird.

2. Den Candidaten Bertel Peter Godt auf Augustenburg. Er ist zwar erst im Jahre 1839 examinirt, hat indess sich den 2ten Character und zwar mit sehr rühmlicher Auszeichnung erworben und schon bey

dieser Gelegenheit gezeigt, dass er der dänischen Sprache völlig mächtig ist, wie er sich denn, zur näheren Begründung dieser Befähigung, auch in einer dänischen Gemeinde sein Amt zu verwalten, von dem Pastor Krog-Meyer in Ulkebüll auf Alsen hat prüfen lassen. Nach dem Zeugnisse des Pastors Germar auf Augustenburg und des Propsten Jensen in Sonderburg verbindet er mit einem angenehmen Aeussern eine ernste Besonnenheit, eine gewissenhafte Berufstreue, ein in jeder Hinsicht achtungswürdiges Verhalten und ist von einem so lebendigen Interesse für das Christenthum durchdrungen, dass er in der Verkündigung desselben wie in der Uebung aller Pflichten eines Geistlichen, wenn ihm eine Anstellung zu Theil wird, gewiss sich treu beweisen wird.

3. Den Candidaten Christian Damm aus dem adeligen Gute Laygaarde, Kirchspiels Quars. Im Jahre 1837 examinirt, hat er im Schleswigschen Oberconsistorialexamen den 2ten Character und zwar mit Auszeichnung erhalten. Bey der mit ihm angestellten Prüfung in der dänischen Sprache hat er gezeigt, dass er das dänische mit Fertigkeit liest, übersetzt und schreibt, wie es sich auch nicht anders erwarten lässt, da er in einem Districte geboren ist, wo Kirchen- und Schulsprache dänisch ist, und er seine ganze erste Jugendbildung in dänischer Sprache empfangen hat. Gegenwärtig ist er Vorsteher einer Privat-Unterrichts- und Erziehungsanstalt in Itzehoe und der Propst Wolf⁴⁶ daselbst sowie auch der Pastor Jess⁴⁷ ertheilen ihm das Zeugniß, dass er durch sein dortiges Wirken wie durch persönlichen Verkehr mit ihnen, seine im theologischen Examen bezeugte Tüchtigkeit im praktischen Wirken bewährt und durch die von ihm gehaltenen Predigten ein sehr entschiedenes evangelisches Zeugniß abgelegt hat, wie denn auch sein ganzer, stiller und unbescholtener Wandel für den Ernst seines öffentlichen Bekenntnisses spricht.

Auf den Fall, dass Einer dieser Präsentanden vor erfolgter Wahl abgehen sollte, erlauben wir uns annoch allerunterthänigst vorzuschlagen:

4. Den Candidaten Ludwig Christian Schrader aus Hadersleben, der zwar erst 1840 examinirt ist, wo ihm der 2te Character mit Auszeichnung beygelegt ward, aber zugleich bewiesen hat, dass er das dänische völlig fertig übersetzt und mit Fertigkeit schreibt, und die einstimmigen Zeugnisse des Propsten Jansen⁴⁸ in Hadersleben, des Pastors Strodtmann⁴⁹ daselbst, Meyer⁵⁰ in Wilstrup, Petersen⁵¹ in Hoptrup über seine ächt christliche und erbauliche Predigtweise sowie

über seinen Character und seine Bescheidenheit berechtigten zu der Hoffnung, dass er bey seiner Beförderung zum Predigtamte zum Heile der Kirche und des Staates wirken werde.

Allerunterthänigst

F. Chr. v. Krogh⁵²

Ahlmann⁵³

Indstillingen af disse 4 ud af 17 ansøgere blev godkendt af kongen den 23. marts 1842 (Ty Kanc. J. A. C.9. Vorstellungen 23/3 1842). Ved valget 5. juni blev der afgivet 13 stemmer for Chr. Damm, 44 for Andr. Hansen og 84 for Godt. Blandt dem, der stemte for Godt, nævnes »S. Durchlaucht der Herzog zu Augustenburg für die Munk Mühle«, samt nogle af de tidligere bidragsdere til Godts skoleuddannelse, bl.a. H.C. Richelsen (Buskmose) og Jürgen Thaysen (Tummelsbjerg). Valgprotokollen findes som visitatoriets indstilling i de vedrørende Rinkenæs nævnte akter i Tyske Kancelli. Samme sted findes Godts embedsed, nøje svarende til den i 1742 anordnede formular (Callisen s. 46).

4. J.H. Höcks beretning om Godts virke i Rinkenæs. 1893

Bilder aus der Geschichte einer Landkirche. Der Stiftkirchenbote, Hamburg. 4/6 1893.⁵⁴

Mit Pastor Haustedt hatte der Rationalismus in der Gemeinde abgewirtschaftet. Sein Nachfolger wurde Bertel Petersen Godt, ein Bauernsohn aus der Gemeinde, der während seiner Studienzeit in Kiel durch den Glaubenszeugen Claus Harms zum lebendigen Glauben erweckt worden und nun in der Gemeinde mit grosser Freudigkeit und Tüchtigkeit den alten Glauben predigte. Ein Frühlingsregen rauschte in den vier Jahren seiner Wirksamkeit durch die Gemeinde. Die Kirche füllte sich sonntäglich und die Anzahl der Communicanten, die auf ca. 250 zurückgegangen war, wuchs mit jedem Jahr bis auf 800 und darüber. Wenn nach mehr als 30 Jahren Godt als Superintendent für Schleswig zur Kirchen- und Schulvisitation in seine Heimatgemeinde kam, so war es ein Freudentag für die Gemeinde. Dann stand er als ein Vater unter seinen Kindern.⁵⁵

IX. Sognepræst i Notmark 1845

1. Ansøgning om præsteembedet i Notmark⁵⁶

LA Åb Augustenb. Distr. Acta C IV Nr. 118 Kirchensachen Pastoren

Der unterthänigst Unterzeichnete ist am 17. September 1814 in Rinkenæs geboren, woselbst mein verstorbener Vater Hochfürstlicher

Hufner und Sandmann war. Schon in meiner Kindheit von dem Wunsche beseelt, Theologie zu studiren, besuchte ich von Michaelis 1830 bis dahin 1834 die Gelehrtenschule in Flensburg, von wo ich »als sehr gut vorbereiteter um mit vorzüglichem Nutzen an akademischen Vorlesungen Theil nehmen zu können« zur Universität entlassen wurde (Zeuge A). Nachdem ich darauf, im Convictexamen »würdig« befunden (Zeuge B), 3½ Jahr an der Landesuniversität, wo ich zugleich meine Kenntniss der Muttersprache zu vervollständigen suchte (Zeuge C) und 1 Jahr in Berlin Theologie studirt hatte, stellte ich mich Ostern 1839 zum theologischen Amtsexamen in Schleswig, und erhielt den zweiten Charakter mit sehr rühmlicher Auszeichnung (Zeuge D). Im Juny 1842 wurde ich in meiner Heimat Rinckenis zum Prediger erwählt, welches Amt ich seit d. 23. Oktober diess. J. zur Zufriedenheit meiner Vorgesetzten verwaltet habe (Zeuge E).⁵⁷

Aber obgleich mein gegenwärtiger Wirkungskreis mir lieb und theuer ist, so muss ich dennoch gar sehr wünschen, zu einer einträglicheren Pfarre befördert zu werden, und wage daher an die Gnade. *Ew. Hochfürstlichen Durchlaut*, die sich meiner schon früher so huldreich angenommen hat, die unterthänigste Bitte zu richten:

Höchstieselben wollten *Gnädigst* geruhen, mich zum Prediger in *Nottmark* zu ernennen.

Rinckenis d. 20. Julij 1845,

Unterthänigst
B.P. Godt

2. Chr. Flor⁵⁸ om Godts færdighed i brugen af det danske sprog 1842
Vedlagt nr. 1

At Herr cand.theol. Bertel Godt fra Rinckenis baade skrev og talte Dansk med Lethed og Sikkerhed den Tid, jeg havde den Fornøjelse at kjende ham som Studerende ved Kieler Universitet, bevidner jeg her ved paa Forlangende.

Kiel d. 4. Marts 1842

Flor

3. Kirkevisitatoriets udtalelse om Godts embedsvirksomhed i Rinkenæs. 1845

Vedlagt nr. 1

Der Herr Pastor Godt in Rinkenis hat uns, behufs seiner anderweitigen Bewerbung, um ein Zeugniß ersucht. Er ist freylich erst seit 1842 als Prediger in Rinkenis angestellt; allein in dieser kurzen Zeit haben wir Gelegenheit gehabt, ihn als einen gründlich durchgebildeten evangelischen Theologen und einen mit regem Eifer für das Reich Gottes wirkenden Prediger kennen zu lernen. In den Predigten wie in den katechetischen Vorträgen, die wir von ihm gehört haben, war Tiefe und Gründlichkeit in der Auffassung mit Klarheit der Darstellung auf eine wahrhaft erbauliche Weise verbunden, die Diction kräftig und eindringlich, der Vortrag würdig und lebendig. Der Kirchenbesuch hat sich unter ihm sehr gehoben, die Aufsicht und Leitung der Schule besorgt er mit vieler Gewandheit und hat auch als Geschäftsmann mehr als gewöhnliche Tüchtigkeit an den Tag gelegt. Sein Lebenswandel ist durchaus würdig und einem ernstgesinnten Prediger völlig angemessen. –

Tondern in Visitorio den 27. Febr. 1845.

von Krogh

Ahlmann

4. Hertug Christian Augusts kaldsbrev 1845

Sst. som nr. 1

Copie

Von Gottes Gnaden

Wir Christian August, Erbe zu Norwegen, Herzog zu Schleswig, Holstein, Stormarn und der Dithmarschen, wie auch zu Oldenburg thun kund hiemit, dass Wir nachdem der bisherige Prediger Herr. Jürgen Hansen⁵⁹ in Nottmark zum Prediger der Gemeinde Ecken allerhöchst ernannt worden ist, den bisherigen Prediger in Rinkenis, Herrn. Berthel Petersen Godt, bei besagter Nottmarker Gemeinde hin wieder um zum Prediger vocirt und bestellt haben; thun auch solches hiemit dergestalt und also, dass, er das allein selig machende Wort Gottes nach der Propheten und Apostel Lehre und der Augsburgischen ungeänderten Confession gemäss, rein und lauter lehren, imgleichen die hochwürdigen Sacramente, Christi Einsetzung und dieser Lande übli-

chem Gebrauch nach, reichen und ministriren, sich auch übrigens als einem frommen und rechtschaffenen Seelen-Hirten eignet und wohl ansteht in seiner Lehre und seinem Leben erbaulich und unsträflich betragen solle, wie er denn auch die Schulen fleissig zu besuchen und die in selbigen sich befindende Jugend durch öfteres Catechisiren in ihrem Christenthum zu unterweisen und dass solches mit desto christlicherem und besserem Nutzen ordentlich und erbaulich geschehe die Schulmeister dazu anzuweisen und anzuhalten hat.

Für welche getreue Dienste derselbe das seinige mit allen gewöhnlichen Accidentien wie es zum Dienste gehört, zu geniessen und sich zu erfreuen haben soll.

Hinsichtlich des Gnadenjahres richtet es sich in alle Wege nach den allerhöchsten Königl. Gesetzen.

Uebrigens hat er über diese Vocation die Königl. allerhöchste Confirmation allerunterthänigst zu erbitten.

Urkundlich unter Unserm fürstlichen Handzeichen und beigedrucktem Insigel.

Gegeben auf Unserm Hause Augustenburg

den 13. sept. 1845

5. *Godts ansøgning om kgl. konfirmation på hertugens kaldsbrev 1845*

RArk Da kanc 1.dpt. Registrant 1845 Okt-Dec. Nr. 299, 338

Supplicatum. Rinkenis d. 17. Septbr. 1845

Om vedlagte høieste Vocations- og Kaldsbrevs Allerhøieste Confirmation beder allerunderdanigst Berthel Petersen Godt, Præst i Rinkenis i Tønder Provsti.⁶⁰

Allerdurchlaughtigste!

Stormægtigste!

Allernaadigste Arve-Herre og Konge!

Det har Naadigst behaget Hans Durchlaughtighed, Hertugen til Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg at vocere den allerunderdanigst Undertegnede, for nærværende Tid Præst i Rinkenis i Tønder Provsti, til Præst for Nottmark Menighed paa Als, og desangaaende meddele mig vedlagte høieste Vocation og Kaldsbrev.

Deres Kongelige Majestæt beder jeg derfor allerydmygst og allerunderdanigst:

Deres Kongelige Majestæt ville Allernaadigst ikke negte vedlagte høieste Vocation og Kaldsbrev den allerhøieste Confirmation.

Allerunderdanigst

Berthel Petersen Godt,
h.t. Præst i Rinkenis i Tønder Provsti.

Rinkenis pr. Flensborg
d. 17. Sept. 1845.

6. Kongens konfirmation på Godts beskikkelse som præst i Notmark 1845⁶¹

Sst. som nr. 1

Copie.

Vi Christian den Ottende
af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Gothers,
Hertug til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg
og Oldenburg, gjøre vitterligt.

At eftersom Vor Elskelige kjære Frænde, Hans Durchlauchtighed Hr. Christian Carl Frederik August, Hertug til Slesvig, Holsteen, Sønderborg, Augustenborg, Ridder af Elephanten, Dannebrogsmænd har kaldet⁶² hidtilværende Sognepræst for Rinkenis Menighed i Vort Hertugdømme Slesvig, Hr. Berthel Petersen Godt, der har de udi Indfødsretten fastsatte Egenskaber, til herefter at være Sognepræst for Nuthmark Menighed paa Vor Ø Als, istedetfor den forrige Sognepræst sammesteds, Hr. Jørgen Hansen, som Vi allernaadigst have beskikket til Sognepræst for Igen Menighed paa bemeldte Vor Ø Als, og fornævnte Hr. Berthel Petersen Godt allerunderdanigst har anholdt om Vor allerhøieste Confirmation paa bemeldte hans Beskikkelse, da ville Vi allernaadigst have ham confirmeret og stadfæstet, ligesom Vi hermed confirmere og stadfæste ham i bemeldte Embede.⁶³ Thi skal han være Os, som sin absolute og souveraine Arveherre og Konge huld og tro, Vores og Vort kongelige Arvehouses Gavn og Bedste vide, søge og ramme, Skade og Fordærv af yderste Magt, Evne og Formue hindre, forekomme og afværge; i Særdeleshed skal han samme Embede troligen og retteligen forestaae og betjene, samt ikke for Nogen aabenbare, hvad samme hans Embedes Forretninger ved-

kommer og hemmeligen bør at holdes, men sig derudi, saavel som i alle andre Maader saaledes skikke og forholde som det en duelig og tro Sjælesørger samt retsindig Præst egner og vel anstaaer efter den Eed, han os derpaa allerunderdanigst gjort og aflagt haver. Givet i Vor Kongelige Residentsstad Kjøbenhavn.

Den 21de November 1845.⁶⁴

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Christian R.

L.S.

R.

Stemann⁶⁵

Oersted⁶⁶

Lange⁶⁷

Bentzen⁶⁸

Holm⁶⁹

7. Godts forklaring på forsinkelsen af den kongelige konfirmation på kaldelsen til Notmark

Indlagt i kopien af det kongelige konfirmationspatent, som den fyrstelige hofråd Daniel Nicolaus Bahrt⁷⁰ formodentlig på hertugens vegne har tilstillet Godt, findes en seddel med følgende linier, først fra hofråden og dernæst fra Godt som svar ved dokumentets tilbagesendelse:

»Die Confirmation d. Bestallung liess lange warten. D. Grund war nicht aufzufinden. Der in d. folgenden Gebot angedeutete (overstregt: auf Äusserungen anderer begründete) Stein des Anstosses mögte auf Äusserungen Wissender (?) vielleicht begründet sein. Ut nos teneatis amici!«⁷¹

Sollte es Ihnen, geehrter Herr Hofrath, nicht gelingen, den Stein des Anstosses in meiner Bestallung zu entdecken, so glaube ich jetzt, Ihnen denselben zeigen zu können:

»Schleswig-Holstein«.

An Confirmation und Collation wird nichts Merkwürdiges seyn; ich lege sie aber doch bey.

Empfehlen Sie mich den Ihrigen.

Gehorsamst

B. P. Godt.⁷²

N. 27/12 45.

Forkortelser

Alberti	Ed. Alberti: Lexicon der Schlesw.-Holst.-Lauenb. Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866. I-II Kiel 1867-68.
AM	Altonaer Mercur.
Arends	Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. I-III. Kbh. 1932
Bricka	Dansk biografisk Lexikon, udg. af C.F. Bricka 1887-1905.
Callisen	C.F. Callisen: Kurzer Abriss des Wissenswürdigsten aus den den Prediger und sein Amt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein betreffenden Verordnungen. Altona 1843.
Chron Samml	Chronologische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen.
Da Biogr Leks	Dansk Biografisk Leksikon, red. af Povl Engelstoft 1933-44.
Da kanc	Danske cancelli.
Flensb bys hist	Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer: Flensborg bys historie. I-II. 1953-55.
Hj	Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. I-II. Kbh. 1959, 1961.
Kirkehist Saml	Kirkehistoriske Samlinger.
KuSbl	Schlesw.-Holst.-Lauenb. Kirchen- und Schulblatt
LA Åb	Landsarkivet, Åbenrå.
P. Lauridsen	P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. I-VIII. 1919-22.
Lübker-Schröder	J.L. Lübker und H. Schröder: Lexikon der schlesw.-holst.-lauenb. und eutinischen Schriftsteller von 1796 bis 1828.
Materialien	Nic.J.E. Nielsen: Materialien zu einer Appellation für Schleswig-Holstein und dessen Geistlichkeit. Schleswig 1849.
Michler	J.M. Michler: Kirchliche Statistik der evang.-luth. Kirche der Provinz Schleswig-Holstein. I-II. Kiel 1886-1887.
Mørk Hansen Erindr	Mouritz Mørk Hansen: Livserindringer, udg. v. H.V. Gregeresen. 1968.
Pont Th	Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850. Åbenrå 1977.
RArk	Rigsarkivet, København.
Schr Sch-H Kirch Gesch	Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte.
SJy Hist	Sønderjyllands Historie I-V. 1930-33.
SJy Årb	Sønderjyske Årbøger.
Slesv gejstl	Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850. Åbenrå 1980.
Ty kanc I A	Tyske cancelli, Innere Abteilung.
Z Sch-H Gesch	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

Noter

1. Brevet er ikke undertegnet, men må ifølge dets proveniens være et bønsskrift fra Berthel Petersen Godts fader. (Navnet Berthel er ifølge oplysning fra konteradmiral Eb. Godt i brev af 30. sept. 1977 stavet med th i Godts dåbsattest og vielsesattest). Godts forældre var »Bohlsmann« i Rinkenæs Hans Christian Godt (1774-1842) og Oelgaard, f. Petersen (1774-1845), datter af »Hufner« Berthel Petersen i Rinkenæs.
2. Konteradmiral Godt skriver i brev af 11. marts 1972: »Ich kann leider nicht angeben welche besonderen Gründe um 1830 zum Verkauf der Godt'schen Hufe in Rinkenis genötigt haben. Ich glaube, dass mein Vater – nach Hörensagen – annahm, dass die Gründe in der schlechten wirtschaftlichen Lage, besonders der Landwirtschaft, in den Herzogtümern u. in Dänemark zu suchen sind. Spezielle Gründe sind weder aufgezeichnet noch mündlich überliefert«.
3. Den lidet agtbare Hans Chr. Haustedt, præst i Rinkenæs 1818-1842 (Arends I, s. 332 – Pont.Th. s. 135, 301).
4. Godt var elev i tertia fra Michaelis 1830 til påske 1831, i secunda fra påske 1831 til påske 1832, i prima fra påske 1832 til Michaelis 1834. Brevet, der er udateret, må altså være skrevet før påske 1833, da Godt var elev i prima.
5. Bidragyderne har tegnet sig for bidrag i Speziestaler, der var højt værdsat: »Dänische Doppeltaler im Wert von 4,50 Mk. Solche in stattlichen Beuteln im Schrank wohlverahrt zu wissen, war der Stolz altmodischer Bauern« (Friedrich Paulsen: Aus meinem Leben, Jena 1910, s. 22). De markerede kryds foran navnene må formodentlig være tilføjet af Hans Chr. Godt. Idet jeg takker landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, for hjælp med tydningen af vanskeligt læselige navne i den anførte navneliste og for oplysninger om de deri anførte personer, kan følgende oplyses om bidragyderne.

Da Hans Chr. Godt, som anført i Godts ansøgning af 20. juli 1845 om embedet i Notmark (IX 1), var »Hochfürstlicher Hufner und Sandmann«, er det naturligt, at listen opviser navne på personer, der havde tilknytning til hertugen på Augustenborg, der også ejede godset Gråsten. Man mærker sig tre embedsmænd, der var knyttet til Godset Gråsten: Daniel Nicolaus Bahrt, hofråd hos hertugen, overinspektør på Gråsten-Augustenburg (Hj.II s. 176), Mathias Peter Frederik Hohwü, husfoged på Gråsten (om husfogedembedet se Sjy Årb 1958, s. 128) og Frederik Christian Hinrichsen, landmåler i Gråsten. Man mærker sig endvidere præsten Johannes Hoeck, der kun har haft embeder, hvortil hertugen havde kaldsret (præst i Adsbøl-Gråsten 1823-39, præst og provst i Ketting 1839-72). Den nævnte købmand Otto Friedrich Ahlmann omtales af den senere præst i Felsted, Mouritz Mørk Hansen (Mørk Hansens erindr. s. 141, 192, 196) som »den tyske Købmand i Graasten«, der »nævnes blandt de tyske Notabiliteter paa Graasten«. Han var fader til den aktive deltager i den slesvig-holstenske bevægelse, Hans Wilhelm Ahlmann, der var gift med en datter af forpagter Peter Feddersen på den augustenburgske gård Kiding i Felsted sogn (Da Biogr Leks). Hinrich Carstensen Richelsen, Buskmose, var slesvig-holstensk kandidat ved stændervalget 1847 og er i Mørk Hansens kraftige sprog betegnet som »en af Egnens værste Wühlere« (se Laur. Skaus brevveksl. m. polit. venner i Kbh. v.H.V. Gregersen 1966, s. 416 not. 2 og 417 not. 3 – Mørk Hansens erindr. s. 132, jvfr. 192). Da valglisten ved stændervalget 1834 for 5. valgkreds, hvortil Rinkenæs og Gråsten hørte, ikke er fundet, kan der ikke skaffes oplysning om de øvrige personers politiske indstilling. Det drejer sig om den 52-

- årige, svagelige præst Oluf Meyer i Ullerup (Pont Th s. 164 og 169), teglværksejer i Egersund Hinrich Gerhard Henningsen, samt syv gårdejere i eller nær Rinkenæs: Peter Paulsen, Jens Beuschau, Peter Frederik Richelsen, Hans Paul Petersen, Peter Korff, Jes Thaysen og Jürgen Thaysen (Tummelsbjerg). Om H.P. Boysen, Ch. Hinrichsen, A. Thaysen og P. Jessen er der ikke fundet oplysninger vedrørende deres sociale stilling.
6. Regulativ f. skolen og instruks for lærerne 7/5 1825 Chron Samml 1825 s. 117 og 127 – Vedr. timeplanen: R.J. Simesen: Bidrag til Flensborg Lærde og Realskoles Udviklingshist. Indbydelsesskrift 1852 s. 20.
  7. Georg Jacobsen (1765-1842), præst og provst i Grumtoft, skolens gejstlige tilsynsførende. (Lübker-Schröder nr. 538 – Alberti I s. 382 – H.N.A. Jensen: Angeln, neu bearb ... v. W. Martensen u. J. Henningsen. Schlesw 1922 s. 274, jvfr. hertil: Ty kanc I A C 9 Vorst. 6/10 1838).
  8. Friedr. Carl Wolff (1766-1845). (Lübker-Schröder nr. 1342 – Alberti II s. 587 – Flensb. bys hist. II s. 121 – Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt s. 270).
  9. G.C.Th. Francke (1800-1866). (Flensb. bys hist. II s. 115 – Hj.I s. 103, 112, 161 – Dansk Kirketidende IV 4/2 og 18/3 1849.
  10. Joh. Sigismund Strodttmann (1797-1888). (Slesv gejstl. Regist)
  11. C. A. Prahm (1808-1834) Dr.phil.
  12. Etatsråd Johann Friedrich Jensen.
  13. Peter Thomsen, deputeret.
  14. Heinr., greve af Reventlow-Criminil, deputeret.
  15. Carl Otto Dumreicher, deputeret.
  16. Etatsråd Johann Bernhard Hederich Rathgen, assessor.
  17. Ed. Müller, cancellisekretær.
  18. Højeste karakter, der ret sjældent blev givet, var 1. karakter. Indenfor 2. karakter var der tre gradueringer: »mit sehr rühmlicher Auszeichnung«, »mit rühmlicher Auszeichnung«, »mit Auszeichnung«. Tilsvarende gradueringer brugtes indenfor 3. karakter, hvor der dog endnu som nederste trin blot blev givet »dritter Character«. Se iøvrigt om bestemmelserne fra 1777 og 1834 vedr. eksamensordningen: Dr. Friedrich Volbehr: Zur Geschichte des theol. Amts-Examens in Schleswig-Holstein. Z. Sch.H.Gesch. I. 1870. s. 241-59, om karaktergivningingen specielt s. 246 f.
  19. J.O.F. Spies (1780-1844), præsident for regeringen på Gottorp 1834-44.
  20. Joh. Carl Jul. Herzbruch (1779-1866), generalsuperintendent i Holsten 1835-55.
  21. Jacob Friedrich Biörnsen (1796-1865), dr.med. & chir., læge i Sønderborg 1820, »fulgte 1854 im April einem Ruf des Herzogs v. Augustenburg als dessen Leibarzt nach Primkenau« (Alberti I s. 60).
  22. Carl Philipp Ludw. Jensen (1796-1860), søn af konferensråd Friedrich Christoph Jensen (Bricka VIII s. 406), førstepræst i Sønderborg 1830-53, provst f. Sønderborg provsti 1830-50, direktør f. Segeberg seminarium 1853-60, eksaminator v. konsistorialeksamen i to femårige perioder 1837-47 (Pont Th, regist. – Slesv gejstl, regist.)
  23. Friedrich Heinrich Germar, f. 1776 i Ahrensböök. Rektor ved latinskolen i Glückstadt 1802. Lærer for fyrstesønnerne på Augustenburg 1809-17. Hofpræst på Augustenburg 1812-48 (em.). Død 1865 i Altona.
  24. Vedlagt er vidnesbyrd fra skolen (nr. II), om convict-eksamen, om embedseksamen (nr. IV), samt tre anbefalinger (nr. V).
  25. Det tilkom magistraten at indstille tre af ansøgerne til præsentation til valget. Når indstillingen var godkendt af kongen, skulde de to »kollegier«, magistraten og de deputerede, foretage valget (Michler 223 f.)

26. Jac. Hansen Holdt (1801-79), cand. fra Gottorp 1821, præst v. Helligåndskirken i Flensborg 1841-50, tysk compastor i Åbenrå 1850-65, præst i Løgumkloster 1865-77.
27. Lauritz Regner Tuxen (1810-75). Cand. fra Kbh. 1837. Derefter lærer i Kbh., bl.a. v. Frederiks tyske skole på Christianshavn. Kateket i Stubbekøbing 1845-50, præst i Tumbby-Strukstrup 1850-64, i Borup (Århus stift) 1866-69.
28. Om karaktererne, se not. 18.
28. Etatsråd Hans Rudolph Feddersen, dirigerende borgmester.
30. Hans Peter Hansen, anden borgmester.
31. Hans Petersen Schmidt, rådmand.
32. Agent Heinr. Carsten Jensen, rådmand.
33. Carl Georg Brix, rådmand.
34. Justitsråd Otto Diederich Holm, rådmand.
35. Justitsråd Friedrich August Niemann, rådmand og politimester.
Dansk Kirketidende IV 4/2 og 18/3 1849).
Indstillingen blev anbefalet af kancelliet og godkendt af kongen 31. okt. 1840 (R. A. Ty. Kanc. I.A.C.9 Vorstellung 31/10 1840). Holdt blev valgt med 14 stemmer, medens Tuxen fik 10 og Godt 6 stemmer. (Om Flors bedømmelse af Holdt se P. Lauridsen IV. 182).
36. I den anden ansøgning ændret til: »Byens lærde Skole«.
37. Ændret til »om Mikkelsdag«.
38. Ændret til »Maidag«.
39. Til embedet, hvis indtægt var 500 Rbd., indstillede visitoriet (amtmand Chr. v. Stemann og provst C.Ph.L. Jensen) tre kandidater. Godt var ikke blandt de indstillede. Embedet fik ved kgl. udnævnelse rektor ved Åbenrå borgerskole, P.P. Damm (f. 1801 i Varnæs), der døde allerede i 1843. (Kancelliets forestilling i RArk Ty Kanc. I. A. C.9. Vorstellung 1/12 1841. Nr. 4).
40. Der er vedlagt ansøgningen de samme seks bilag som ved ansøgningerne om Flensborg og om Ullerup samt tillige den efterfølgende udtalelse fra pastor Krog Meyer.
41. Hans Wexels Krog Meyer (1805-83), præst i Ulkebøl 1832-64, var – da hans fader havde været huslærer på Augustenborg 1807-16 (Bricka XI. 297) –, fra sin barndom en god bekendt af den syv år ældre hertug Christian August. Men politisk blev han ikke hertugens mand. Den ivrigt slesvig-holstenske præst i Notmark, Fr. Petersen, betegnede ham senere som »korføreren« for de dansksindede på Als (Fr. Petersen: Erlebnis eines Schleswigschen Predigers. Frankfurt a.M. 1856. s. 83). I 1864 blev han afskediget af det preussiske styre (Bricka XI. s. 299).
42. Rinkenæs var valgkald. Til disse kald præsenterede kirkevisitoriet tre af ansøgerne til valg, samt en eventuel suppleant. Rinkenæs sorterede under Tønder provsti.
43. Andreas Hansen (f. 1806 i Hjortkær, d. 1883), præst i Hjerpsted 1837-44, i Bov 1844-50, leder af privatskole i Torp v. Åbenrå, præst i Broager 1864-83.
44. Chr. Damm (f. 1811 i Kværs, d. 1877), institutbestyrer i Itzehoe 1837, kapellan i Ullerup 1843-47, præst i Kværs 1847-64, i Hostrup 1864-77.
45. Ludv. Chr. Schrader (f. 1815 i Haderslev, d. 1907) præst i Bedsted 1845-49, archidiakon v. S.Nic. i Kiel 1849-66, derefter præst i Tyskland. Medl. af den holstenske stænderforsamling 1860, af den nordtyske rigsdag 1867.
46. J.H.R. Wolff (f. 1785 i Wesselburen, d. 1857), præst og provst i Itzehoe 1836-57.
47. Theodor Jess (f. 1808 i Kiel, d. 1848), archidiakon i Itzehoe 1840-48.
48. Chr. Ludv. Janssen (f. 1778 i Kbh., d. 1854), præst i Vonsbæk 1809-20, i Starup-Grarup 1820-29, i Gl. Haderslev 1829-54, provst 1840-48.

49. Strodtmann, se not. 10.
50. Chr. Wollesen Meyer (f. 1795 i Løjt, d. 1859), præst i Abild 1826-40, i Vilstrup, 1840-50, derefter i Tyskland.
51. Lorenz Petersen (f. 1794 i Haderslev, d. 1880), conrektor i Haderslev 1821, præst i Hoptrup 1837-50, levede derefter i Amerika.
52. F.C.v. Krogh (1790-1867), amtmand i Tønder 1830-48.
53. Michael Ahlmann (f. 1798 i Sønderborg, d. 1882), præst i Ladelund 1824-30, præst og provst i Tønder 1830-52.
54. Pastor J. S. Rommørdahl, tidligere i Rinkenæs, har været så elskværdig at lade mig se de pågældende artikler fra »Der Stiftskirchenbote«, som ellers er vanskeligt tilgængelige. Forfatteren til de pågældende artikler, Johs. Heinr. Höck (f. 1850 i Flensborg) var præst i Rinkenæs 1876-86, derefter i Hjortkær 1886-89 og sidst i Hamburg 1889-1919.
55. I indberetningen fra visitatsen i Rinkenæs 1871 skriver Godt om menigheden der, at den rummer »viele bedenckliche und schwierige Elemente ... Sie ist meine Heimats- und zugleich meine erste Pfarrgemeinde und mir vor anderen bekannt« (LA Åb Afd. 18, nr. 43).
56. Hertugen af Augustenborg havde patronatsret og dermed kaldsret til embedet i Notmark. Dog skulde den af hertugen kaldede søge kongens konfirmation på kaldelsen.
57. De vedlagte bilag er A: Skolens vidnesbyrd. B: Bevis for convicteksamen. C: Den i det følgende aftrykte udtalelse fra professor Chr. Flor. D: Bevis for embedseksamen. E: Den i det følgende aftrykte udtalelse fra visitatoriet i Tønder.
58. Chr. Flor (1792-1875) professor i dansk ved Kiels universitet 1826-45, forstander for Rødding højskole 1845-48.
59. Jørgen Hansen (1802-89), præst i Ballum 1827-30, i Notmark 1830-45, i Egen 1845-89, biskop over Als og Ærø 1849-64.
60. Vedlagt findes en redegørelse af Tetens, Kettinge Bispegaard, for Kaldets indtægter, dat. 15/8 1845 – Stephan Tetens (1773-1855), conrektor i Ribe 1797, præst i Fredericia 1804-11, præst og stiftsprovst v. St.Knud i Odense 1811-19, biskop over Als og Ærø 1819-47.
61. Den kongelige konfirmation har sin egen forhistorie. I kancelliets udkast til forestillingen til kongen 1. okt. 1845 finder man intet at erindre i sagen. Kancelliet har derfor udfærdiget »Confirmation paa ommeldte Kaldsbrev«, dateret 1. Octbr. 1845. På samme papir som udkastet findes et notat. Deri bemærkes, at når ekspeditionen er underskrevet, tilskrives hertugen, at da hans kaldsbrev for Godt er udfærdiget i det tyske sprog, må man gøre ham opmærksom på, at de kaldsbreve, hvormed han ifølge den ham 16. maj 1821 allernådigst indrømmede jus vocandi beskikker nogen til præst på de på Augustenborg værende præstekald, og som vedkommer danske menigheder og er bestemte til at bekendtgøres for disse, for fremtiden vil være at udfærdige i det danske sprog. I det foreliggende tilfælde er det dog befundet at kunne forblive ved dette udfærdigede kaldsbrev.
- Men hertugens kaldsbrev fik ikke kongens konfirmation. Formodentlig er det kongen selv, der har nægtet at konfirmere et kaldsbrev, som hans svoger i strid med gældende regler havde udfærdiget på tysk, og som skulde oplæses i kirken for en dansksproget menighed. Sagen trak derfor i langdrag. Først 21. november kunde kancelliet forelægge kongen en »Expedition«, der var »noget afvigende fra den sædvanlige i slige Tilfælde brugelige Form«, idet det af hertugen udstedte kaldsbrev

»i flere Henseender ikke turde egne sig til umiddelbar Confirmation«.

De væsentlige afvigelser i det oprindelige udkast af 1. okt. til konfirmationen er anført i de følgende noter. Det vil deraf fremgå, at hertugens kaldsbrev nu betegnes som »Beskikkelse«, og at kongens konfirmation nu ikke gælder hertugens kaldsbrev, men at det er Godt, der af kongen bliver konfirmeret i sit nye embede. Kancelliet sendte 25. november hertugen en skrivelse, hvis indhold svarer til indholdet af det anførte notat.

(RArk Da.Kanc. 1.dpt. Registrant 1845, Okt. Decbr. (nr. 338) – Registrant 1843-44-45, nr. 14 (henholdsvis s. 326 (påtegnet: udgår) og s. 345) – Forestillingsprotokol 1845 B. (s. 78)).

62. Det oprindelige udkast har: »har udfærdiget vedhæftede Kaldsbrev«.
63. Do: »bemeldte Kaldsbrev, da ville Vi dette Kaldsbrev udi alle dets Ord, Punkter og Clausuler, saaledes som samme herfor in originali findes, allernaadigst have konfirmeret og stadfæstet, ligesom Vi hermed confirmere og stadfæste samme«.
64. Do: »d. 1. Octbr 1845«.
65. P.C.v. Stemann, geheimstats- og justitsminister.
66. A.S. Ørsted, geheimstatsminister.
67. M. Lange, departementschef i 3. dpt.
68. H.G. Bentzen, departementschef i 2. dpt.
69. L.J. Holm, departementschef i 1. dpt.
70. Landsarkivar Peter Kr. Iversen har venligst meddelt mig, at hofråden »givetvis må være overinspektør og hofråd Daniel Nicolaus Barth, som dirigerede Augustenborg fra sidst i 1820'erne til treårskrigen«. Det er altså den samme Barth, som i 1833 tegnede sig for økonomisk støtte til Godts uddannelse (not. 5).
71. Hofrådets skrift er vanskelig at læse og gengives derfor med alt forbehold. Det varede over to måneder, før Godt modtog den kongelige konfirmation. Hofråden, der ikke kendte den »anstødssten«, der var grunden til forsinkelsen (nemlig hertugens tysksprogede kaldsbrev), finder den åbenbart i påbuddet om at vise troskab, ikke blot mod kongen, men også mod det kongelige arvehus. Han tænker sig, at andre kan have oplyst kongen om Godts nære tilknytning til hertugen, hvis arvekrav stod i absolut modsætning til kongens syn på arvespørgsmålet. Det menes fra sagkyndig side, at hofrådets afsluttende latinske brevhilsen næppe er et originalt påfund, men en almindelig anvendt brevformular. Idet ordet memoria skal underforstås foran teneatis, bliver betydningen: »Gid I må bevare os i venlig erindring«.
72. Godt kan berolige hofråden med, at konfirmationspatentet ikke indeholder noget påfaldende. De deri indeholdte påbud svarer til den almindeligt brugte embedsed (Callisen s. 46). Godt er ikke opmærksom på, at konfirmationspatentet er »noget afvigende« fra den sædvanlig brugte form. Han betragter »Schleswig-Holstein«, altså sit slesvig-holstenske sindelag, som den anstødssten, der kan have gjort kongen ængstelig ved at se ham ansat i hertugens tjeneste.

Om den i note 5 omtalte hofråd D.N. Barth se H.P.

Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne, 1980, registeret.

Kritiske bemærkninger i kirkebogen.

Sognepræst Emil Christianis redegørelse for Bjerregravernes feje holdning under krigen 1864.

Af Erik Nørr.

Historiske oplysninger i kirkebøgerne

En del af det 17. og 18. århundredes kirkebøger indeholder kulturhistoriske og personalhistoriske redegørelser, som sognepræsten har ment kunne interessere eftertiden. På den måde er en række interessante oplysninger om begivenheder og samfundsforhold bevaret. Efter 1812 skulle præsterne og kirkesangerne benytte en kirkebog med faste rubrikker, og derved indskrænkedes deres muligheder for at indføre personlige bemærkninger¹. Det betød ikke, at præstens personlige præg forsvandt helt; det 19. århundredes kirkebøger indeholder stadig en del supplerende udtalelser om de indførte personer², men kirkebogens skematiske form hindrede, at præsten kunne bringe længere redegørelser om forhold i sognet, som ikke havde forbindelse med en bestemt person.

Præsten havde derimod kaldsbogen (liber daticus) til sådanne oplysninger. Kanc. Cirk. 6. 2. 1844 gav præsten en vejledning i at indrette embedsbogen. Kaldsbogen blev foreslået opdelt i to afdelinger, hvoraf den sidste skulle indeholde en fortegnelse over den aktuelle lovgivning. I første del kunne præsten udover embedets økonomiske forhold redegøre for »historiske Mærkværdigheder, Pastoratet vedkommende«, og hvad der var at meddele af bemærkelsesværdigt ved pastoratets tidligere præster. Det stod præsten frit for, om han ville bringe disse oplysninger, men hvis han gjorde det, måtte det indskrænke sig til fakta, og han måtte afholde sig fra »dadlende Kritik over sine Formænds Forhold«. ³

Normalt var det yderst vanskeligt at få oplysninger, der én gang var indført i kirkebogen, slettet igen. Selv om aldeles klare beviser forelå, måtte en sognepræst ikke engang ændre fejl, uden at provsten, bispem og ministeriet havde givet deres tilladelse. Et par sjællandske sager fra 1871 giver en antydning af problemerne. Snedkersvend Peter Cajus Søndberg anmodede sognepræsten i Taarnby om at få sit og sin hustrus fulde og rette navn opført i kirkebogen i forbindelse med deres barns dåbsindførelse. Selv om sognepræsten var overbevist om rigtigheden af Søndbergs ønske, turde han ikke foretage rettelsen, men gjorde dog samtidig opmærksom på, at han tidligere i lignende tilfælde på egen hånd havde foretaget rettelser i kirkebogen⁴. Biskop Martensen og senere også kulturministeriet udtalte, at de ikke havde noget imod rettelsen, men at det måtte tilkendesives præsten, at sådanne rettelser ikke måtte foretages, uden at ministeriet i forvejen havde givet sin tilladelse.⁵

På tilsvarende måde fik sognepræst N. R. Øllgaard i Stigsbjergby kort tid efter tilladelse til at ændre navnet i hovedministerialbogen på en husmand, der i præstens eksemplar af kirkebogen var benævnt Jens Peder Pedersen og i lærerens eksemplar Peder Hansen. Det var læreren, der havde ret. Biskop Martensen og ministeriet forlangte, at præsten i kirkebogens anmærkningsrubrik tilføjede, at rettelsen skete efter ministeriets resolution.⁶

Set på baggrund af disse sager forekommer det nedennævnte indgreb i Ø. Bjerregrav kirkebog drastisk.

Emil Christianis indførelse i kirkebogen 1864.

I det følgende skal der redegøres for, hvorledes en sognepræst på trods af bestemmelserne om kaldsbogen benyttede kirkebogen til en længere historisk redegørelse med det resultat, at hans gejstlige foresatte og kultusministeriet tvang ham til at lade sine udtalelser skære ud af kirkebogen.

I Bjerregrav-Aalum-Taanum Pastorat var den kendte grundtvigianer Emil Christiani sognepræst i en længere periode (1846-71)⁷. Han var landskendt som en ivrig deltager i den teologiske debat, og som »Danmarks mest veltalende præst« var han i stand til at fylde sine kirker og sætte sit åndelige præg på befolkningen. Dette forhindrede imidlertid ikke, at en række beboere klagede til kultusministeriet over præsten, da rygten i 1871-72 bredte sig om, at præsten i 1864 havde

indført ærekrænkende beskyldninger i ministerialbogen om Bjerregrav-beboernes forhold under den preussiske besættelse.

Christianis bemærkninger om preussernes okkupation af hans sogne i tiden efter Dybbøls fald er bevaret i en afskrift, som hans efterfølger i præsteembedet O.H.B. Boisen indsendte til ministeriet (jfr. senere), og de skal gengives her, da de af flere grunde er interessante.⁸ Foruden at belyse spørgsmålet om kirkebogsføringen giver de indtryk af sognepræst Christianis stærke nationale holdning under krigen, hvilket også bekræftes af nogle erindringer af hans søn, præsten F.H. Christiani.⁹ Desuden fortæller bemærkningerne om Bjerregravbeboernes samarbejdsholdning til besættelsesmagten for at undgå ubehageligheder, en indstilling, præsten i høj grad misbilligede. Flere aspekter i sagen minder om forholdene under den tyske besættelse 1940-45.

Christianis indførsel i kirkebogen var som følger:

»Under det fjendtlige Indfald, som fra Preussernes og det tydske Forbunds Side blev gjort i Aarene 1848 og 49 i Jylland blev disse Sogne forskaanede for fjendtlig Indqvartering, og er i den Anledning intet videre at berette end hvad Historien i Almindelighed beretter om Tydsklands skjændselsfulde Optræden og dets vanærende Indfald. Ikke saa godt gik det derimod disse Sogne i Aaret 1864, da Preusserne i Forening med Østerigerne faldt ind i Jylland og besatte dette Land med en stor Styrke. Hvad der havde bragt dem herind, nemlig Løggen, fulgte dem ogsaa i deres hele Færd. Den 22. Mai 1864 blev et Compagni af Augusta-Garden indqvarteret her, og en Capitain med sin Lieutenant samt 11 mand i Præstegaarden. De opførte sig med den mest utaalelige Hovmod og, endskjøndt der under den 26. Juni var Vaabenhvile, følte man dog hele Tiden, at man havde med Folk at gjøre, der Intet agtede uden sig selv og foragtede Tro og Love. Efter Gjenoptagelsen af Krigen ommeldte Datum,¹⁰ følte man det endnu mere, at man havde med Fjender at gjøre, som paa enhver Maade kun søgte at berige sig uden at tænke paa Ret og Ære. I mine Forretninger blev det mig nægtet at komme uden ledsaget af en bevæbnet Soldat, ja de nægtede endog Bønderne at føre deres Kreaturer ud på Græs, naar deres Marker laa paa hin Side Forposterne. Deres Manddom viste de mod ubevæbnede Bønder, mod Heste og Faar. Gud se i Naade ned til os, at vi snart maatte blive befriede fra disse Løgnens Børn! Vi trøste os med, at Ordet om, at Gud staar de Hoffærdige imod, skal sent eller tidligt ramme dem.

Bjerregrav 2. Juli 1864

Christiani Sognepræst

Endvidere er at berette, at Preusserne valgte Bjerregrav By til Depot for de Heste, som de havde røvet i Jylland. Enhver Gaard fik et Antal af 30 Heste med dertil Hørende Trækkere, og nu gik det løs paa at stjæle Hø og Halm, ligesom overhovedet Alt, hvad der kunde stjæles, blev stjaalen af dette storpralende, løgnagtige Folk. Beboerne opførte sig under Occupationen paa en temmelig ussel Maade, idet en Feighedens og Frygtagtighedens Aand havde besat dem, og desværre synes Frihedens Aand at have havt den Virkning paa dem, at de havde glemt Fædrelandssindet og det gamle danske Heltemod. Det Haab, at Trængslen skulle bøie Hjerterne til Gud og omvende Folket for dets materielle Bestræbelser, synes at skulle glippe.

Christiani

Reaktionen på præstens udtalelser.

Beboerne var kommet under vejr med Christianis indførsel i kirkebogen under vakancen i præsteembedet; Christiani flyttede i juli 1871 til Nysted. Under indsættelsen af den nye præst O.H.B. Boisen i embedet den 14. januar 1872 henvendte nogle beboere sig til provst T.C. Taasse, Langaa, og bad ham hjælpe dem med at få de lidet flatterende bemærkninger fjernet fra kirkebogen, hvilket provsten lovede.¹¹

Sagen gik nu sin gang. I første omgang blev striden forsøgt afgjort på lokalt plan mellem den nye præst og beboerne, en fremgangsmåde der i høj grad tiltalte biskop O. Laub, der helst ville undgå en større offentlig skandale om sagen.¹² Efter aftale med bispem skrev Boisen til Christiani og fik dennes tilladelse til, at udtalelserne blev fjernet fra kirkebogen.

I svarbrevet til Boisen og i et senere brev til kultusministeriet gav Christiani en skildring af den sindsstemning, der i 1864 havde fået ham til at skrive, som han gjorde.¹³ Han havde ønsket at fortælle eftertiden om den ånd, der under okkupationen havde præget folket. Han havde set, at beboernes holdning i meget ringe grad svarede til, hvad der kunne betegnes som »ædelt og højsindet«, og han havde hørt mange ytringer »af Forsagthed og Mangel paa Fædrelandssind«. I det hele taget havde præst og menighed været uenige om, hvordan man skulle stille sig til fjenden, præsten ville yde den en passende modstand, beboerne indrømme den alt, for ikke at tabe endnu mere.

Ifølge Christiani havde hans redegørelse også haft en funktion i retsopgøret. Det danske folk var efter nederlaget blevet grebet af »en bitter Aand, en Anklagelses Aand«, som gik ud over enkelte ledere¹⁴,

som fik hele skylden for nederlaget. Christiani havde dengang offentligt gjort sig til talsmand for, at det var hele folket, der bar skylden for ulykken. Beboerne i Bjerregrav var ikke mere modløse end andre steder, men ånden i sognet var karakteristisk for stemningen i hele landet.

Christiani kunne nu godt se, at han havde benyttet et forkert sted til sine bemærkninger, de skulle snarere have været ført ind i kaldsbogen end i kirkebogen. Han havde fået ideen, da en tidligere sognepræst (Christian Brandt) havde indført en redegørelse for de spanske troppers indkvartering i Bjerregrav og Aalum sogne og specielt i Bjerregrav Præstegård i 1808. Kun med hensyn til de faktiske oplysninger om indkvarteringen af tropperne var der tale om en parallel beskrivelse af forholdene i 1808 og i 1864. Brandts og Christianis holdning til de fremmede var diametralt modsat. Brandt skrev nemlig, at spanierne kom som fremmede, men forlod sognet som venner og »ikke uden med særdeles rørte Hierter paa begge Sider«. Brandts slutreplik var i skærende kontrast til Christianis ord om det storpralende og løgnagtige folk: »disse Spanier gav et Exempel, som man maatte ønske at være almindeligt i ethvert Lands Militair«. ¹⁵

Christiani ønskede nu otte år senere, at hans ytringer måtte tilintetgøres, da de var udtryk for en stemning hos ham, som han nu kun kunne misbillige. Han ville ikke værne om »Ufredens Minde«, og han håbede, at det samme ville være tilfældet hos beboerne, der dengang var ham uvenlig stemt, fordi han ikke »kunne gaae med til Meget af det som det danske Folk dengang saae sig nødt til at føie sig i«. ¹⁶

Christianis udtalelser fjernes fra kirkebogen

Efter at have modtaget Christianis brev indkaldte sognepræst Boisen først de mænd, der havde sat sagen i gang og senere et større sognemøde. På det sidste oplæste præsten Christianis brev og foreslog en mindelig løsning på det penible problem. Efter at to-tre beboere havde talt for rettergangsvejen, foreslog sognefogden det kompromis, at Christiani selv henvendte sig til ministeriet og bad om at få bemærkningerne fjernet fra ministerialbogen. Skønt alle tilsluttede sig løsningen, og også Christiani accepterede den, fik sagen et sådant forløb, at skandalen truede. Ti beboere henvendte sig i et andragende direkte til kultusministeriet og anmodede om ikke blot at få de ærekrænkende beskyldninger tilintetgjort, men også om at få en udskrift. ¹⁷ Hidtil havde det virkelige indhold ikke været tilgængeligt for beboerne, da

sognepræst Boisen med bispens billigelse nægtede at lade dem se kirkebogen.

I den følgende tid måtte de to præster (Boisen og Christiani), provsten (Taasse) og biskoppen (Otto Laub) udtale sig til ministeriet om sagen. Provst Taasse mente ikke, at man kunne undgå at give beboerne en udskrift,¹⁸ men heri var biskoppen ikke enig. I en længere betænkning, som Laub lod følge med indsendelsen af Boisens udskrift af de famøse ord i Bjerregrav hovedministerialbog¹⁹, lod han ministeriet vide, at bispens anså Christianis fremgangsmåde for uberettiget, og at det var rimeligt, at beboerne følte sig krænkede. Historiske meddelelser og refleksioner hørte hjemme i kaldsbogen. Samtidig foreslog han en fredelig måde at løse problemet på. De pågældende sider i ministerialbogen skulle udskæres og destrueres i overværelse af den nuværende præst i sognet, provsten og eventuelt et par af beboerne, hvis de ønskede det. Udskæringen ville ikke skade kirkebogen, da Christianis indførsel var foretaget i de hvide blade bagest i protokollen, der normalt var beregnet til visitatspåtegninger og præstens attesting af, at en sammenligning mellem præstens og kirkesangerens protokolføring havde fundet sted. Provsten og bispens mente, at denne placering var skyld i, at ingen af dem havde opdaget Christianis redegørelse, selv om de begge havde kontrolleret kirkebøgerne i forbindelse med visitats.²⁰

Ministeriet tilsluttede sig bispens forslag²¹, og det blev overladt til provsten at fastsætte tidspunktet for indgrebet i kirkebogen. Provst Taasse bestemte, at det skulle foregå den 3. juni 1872, da han alligevel skulle til Bjerregrav for at foretage præstegårds- og kirkesyn²². At Christianis beskrivelse af forholdene i sognet i 1864 virkelig blev fjernet fremgår af kirkebogen; ikke blot kan det tydeligt ses, at sider er skåret ud af protokollen, men som biskop Laub havde foreslået, blev følgende forklaring tilføjet den modsatte side af ministerialbogen²³:

»I Henhold til Ministeriets Resolution af 12. April d.A. er paa dette Sted i Ministerialbogen 2 Blade – Side 959-962 – udskaarne, hvorefter de udskaarne Blade ere tilintetgjorte. De nævnte Blade indeholdt en Udtalelse af den forrige Sognepræst Christiani angaaende Tydkernes og Beboernes Forhold under Krigen 1864. Nærværende vare ved Forretningen Gaardmændene af Bjerregrav Herman Andersen og Chr. Jensen«.

På denne måde undgik man, at beboerne fik at se sort på hvidt, hvad Christiani havde skrevet om dem. Men om sagen som sådan har der uden tvivl gået gny både på egnen og i gejstligheden. På landemodet i 1872 blev stiftets gejstlighed orienteret om sagen²⁴.

Bisperne Laub og Monrads udtalelser om Christiani

For Christiani selv betød sagen ikke særlig meget, da han allerede var flyttet fra Bjerregrav, men konflikten mellem præst og menighed i krigsåret 1864, som var den egentlige kerne i sagen, bidrog utvivlsomt til, at Christiani gjorde endnu mere for at blive forflyttet. Han havde allerede flere gange i de tidligere år søgt befordring, og han genoptog ansøgningerne i oktober 1864²⁵, på et tidspunkt hvor han ikke blot havde haft de nævnte bryderier i anledning af preussernes besættelse, men yderligere var blevet uens med sin kapellan, H.J.V. Bertelsen, om betjeningen af sognene²⁶.

Der skulle imidlertid gå 7 år, før Christiani blev befordret til Nysted på Lolland. Biskop Laubs udtalelser i forbindelse med en række forgæves ansøgninger i denne periode giver indtryk af, at Christiani mere og mere kørte træt i sit gamle embede. Biskoppens påtegninger giver desuden et indtryk af Christianis personlighed: han var parat til at kæmpe for, hvad han anså for ret, selv om det gav uvenner, hvilket den ovenfor refererede sag også giver et tydeligt vidnesbyrd om.

Skønt Laub teologisk var uenig med Christianis grundtvigianske standpunkter, havde han meget til overs for ham. Især fremhævede han hans særegne begavelse som prædikant; han var uovertruffen, når det drejede sig om at »vække og samle til Guds Huus«²⁷. Det raske og hensynsløse i hans fremtræden ophævedes af en nidkærhed for den gode sag. Med hensyn til de grundtvigske anskuelser, som Christiani forfægtede på en markant måde i den offentlige debat²⁸, havde det i hvert fald den fordel ifølge Laub, at han uforbeholdent vedkendte sig dem, og at han var en mand af selvstændig overbevisning, »ingen Slave af Andres Meninger«. Laub beroligede den ansættende minister med, at det brusende og snarrådige i Christianis polemiske skrifter ikke var til stede i hans måde at varetage embedet på, hans forkyndelse var vækkende og i høj grad rolig og besindig. Desuden fremhævedes det som et positivt træk, at Christiani i flere konkrete tilfælde søgte biskoppens vejledning og fulgte hans råd²⁹.

I 1868 støttede biskoppen Christianis ansøgning om embedet i Høje Tåstrup, bl.a. fordi han var blevet overbevist om, at den største del af

menigheden stod fremmed over for ham, og at begge parter trængte til en forandring³⁰. I 1870 erklærede bispem sig i forbindelse med embedsbesættelsen i Ledøje-Smørum enig med Christianis egen fornemmelse, at en forflyttelse endog ville være gavnlige for de beboere, han havde mest kontakt med, da hans forkyndelse havde tabt sin fornyende kraft på dem.³¹

Det er karakteristisk, at Christiani kun søgte byembeder og embeder i nærheden af København. Forholdene på landet var blevet ham for snævre, og skal man tro Lolland-Falsters biskop D.G. Monrad, som i flere tilfælde anbefalede ham til embeder i hovedstadsområdet, egnede han sig heller ikke til købstadens »smaa ofte smaalige Forhold«, hvor »der udfordres stor Forsigtighed med Hensyn til hvert Ord, der udtales«³².

Til slut skal gengives en karakteristik af Christiani givet af en af de ledere, som den offentlige opinion i 1864 pålagde en væsentlig part af skylden for nederlaget, men som Christiani bl.a. ved sin redegørelse i kirkebogen frikendte. Biskop Monrads udsagn om, at Christianis me-

ninger både skabte venner og modstandere, passede både med hensyn til den preussiske besættelse i 1864 og med hensyn til de ansættende myndigheder³³. Trods mange forsøg på at få et embede i nærheden af København måtte Christiani blive i Nysted indtil sin afsked i 1886. Christiani døde i 1901 og blev begravet i Bjerregrav.

Biskop Monrads udtalelse om Christiani var som følger:

»Ansøgeren er en sjelden begavet Mand, har stort Herredømme over Sproget og en mærkelig Tankefylde. Er han end ikke noget Geni, saa er der dog noget vist genialt udbredt over hele hans Væsen. Hermed forener han stor Nidkjærhed og en utrættelig Virksomhed. Han er en udpræget Grundtvigianer. Udenfor det apostolske Symbolium bevæger hans theologiske Tankegang sig med stor, efter Skjøn med for stor Frihed. I Embedets prosaiske Forretninger kunde man maaske i enkelte Henseender ønske større Grundighed. Han er ikke altid taktfast, er noget tilbøielig til Paradoxer, og lader det undertiden skorte paa Hensynsfuldhed i sine Meninger. Hvor han kommer vil han altid have mange Venner, men ogsaa mange Modstandere. I politisk Henseende misbilliger han det forenede Venstres Virksomhed. Efter omhyggelig at have overveiet »for« og »imod« kan jeg dog ikke komme til andet Resultat end at Frederiksberg-Hvidovre vil være vel tjent med at faae ham til Præst«³⁴.

1. Reskr. 1.12.1812 (Fogtmans Reskriptsamling 1812 s 338-39).
2. Se således eksemplerne hos Paul G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. En kulturhistorisk og metodisk undersøgelse af kirkebøgerne efter 1812 (Personalhist. Tidsskrift 100, 1980 s. 7-22). I en del tilfælde indførte præsten bemærkninger om ufordelagtige skudsmål i kirkebogens anmærkningsubrik (se Erik Nørr: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Kbh. 1981 s. 356).
3. Kanc. Cirk. 6.2.1844 til samtlige bisper (Fogtmans Reskriptsamling 1844 s. 26-30).
4. Sognepræst (sp.) Theilade 2.10.1871 til provst Boisen (RA. Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Y827/1871).
5. Martensen 16.10.1871 til Min.; Min. 7.11.1871 (1. Kontor. Brevbog 2577/1871). Justitsministeriet var også blevet hørt i sagen.
6. Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Y1060/1871, Brevbog 2689/1871; jfr. også Journalsag F626/1880.
7. Om Christiani se P.G. Lindhardt i Dansk Biografisk Leksikon. 3. udg. Bd. III s. 349, P Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie Bd. VI s. 137f. og Bd IV s. 161f. og F.H. Christiani: Minder fra Præsten C.E.A. Christianis og Hustrus Hjem (Minder fra gamle Grundtvig'ske Hjem. Bd. VII. 1927 s. 139-51).
8. Afskriften findes i Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Z162/1872.
9. Anførte værk s. 145.

10. Den 25. juni brød London-Konferencen sammen, og krigen begyndte igen. Christianis indførsel skete, medens det militært så meget sort ud for danskerne, Als var faldet 3 dage tidligere.
11. Provst Taasse 27.2.1872 til biskop Laub (Journalsag Z162/1872).
12. Biskop Laub 19.2.1872 til Boisen (LA. Viborg. Bjerregrav-Aalum-Taanum Præstearkiv. Embedsbreve 1866-1875) og Boisen 22.2.1872 til Laub (LA. Viborg Bispearkiv. Journalsag 73/1872). Begge skrivelser sendtes konfidentielt uden om kommandovejen over provsten.
13. Christiani 27.1.1872 til Boisen (Bjerregrav-Aalum-Taanum Præstearkiv. Embedsbreve 1866-75); Christiani 19.3.1872 til Min. (Kultusmin. 1. Kontor. Journalsag Z162/1872).
14. Det gjaldt både de militære som de Meza og de politiske som D. G. Monrad; jfr. de Mezas og Monrads forsvarsskrifter: »Mit sidste og uigenkaldelige Votum med Hensyn til Krigsførelsen og dennes Forhold til Statsførelsen« i K. C. Rockstrøh: General de Mezas Krigs-Dagbøger fra Aarene 1849-1851. Kbh. 1928 s. 251-61; D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt Redegørelse. Udg. Aage Friis. Kbh. 1914.
15. Christian Brandts redegørelse 18.7.1808 bagi Bjerregrav kirkebog 1777-1813 (LA. Viborg).
16. Christiani 27.1.1872 til Boisen.
17. Beboernes skr. dateret 29.1.1872 findes i Journalsag Z162/1872.
18. Taasse 20.2.1872 til Boisen (Bjerregrav Pastorat. Embedsbreve 1866-75); Taasse 27.2.1872 til Laub (Z162/1872).
19. Laub 1.3.1872 til Min. (Z162/1872).
20. Provsten havde endog i forbindelse med præsteskiftet haft kirkebøgerne til gennemsyn og havde påtalt, at de ikke var pagineret. (LA. Viborg. Middelsom-Sønderlyng Herreders Provsti. Journalsag 49/48 1872).
21. Min. 12.4.1872 til Laub (1. Kontor. Brevbog 1004/1872).
22. Taasse 18.4.1872 til sp. Boisen (Bjerregrav Pastorat. Embedsbreve 1866-75); Taasse 21.5.1872 til Boisen (Provstens Journal 267/1872).
23. Hovedministerialbog for Bjerregrav Sogn 1860-1891 s. 963. Jeg takker sognepræst N. Thyge Jensen for udskrift af kirkebogen.
24. Se påskrift på Min. skr. 12.4.1872 til Laub »Fremlagt ved Landemodet i 1872. J. Swane« (Viborg Bispearkiv. Journalsag 158/1872).
25. Christianis ansøgninger findes i Kultusmin. 1. Kontor. Ansøgninger om gejstlige embeder. 1853-1915.
26. Jfr. herom f.eks. Bertelsens udtalelse i brev 16.10.1864 til stiftsprovst Swane (hvis bispem og stiftsprovsten havde anet, »hvor pinligt det er at have pastor Christiani til herre, overgave de ikke mig og min virksomhed til hans vilkårlighed«). Viborg Bispearkiv. Journalsag 387/1864.
27. Laub henviste bl.a. til den udgivne samling af taler og prædikener (Christiani: Et Vidnesbyrd fra Herrens Huus. Taler. Randers 1861).
28. Christiani deltog i en lang række af tidens teologiske debatter. Her skal kun anføres et par af hans stridsskrifter: Christiani: Grundtvigianismen et Foredrag. Kbh. 1862 og Professor H.N. Clausen og det levende Ord. Bidrag til Vurdering af Skriftteologiens Forhold til Daabspagten og Papismen. Kbh. 1863.

29. Se f.eks. biskop Laubs udtalelser 22.1.1861 (påskrift på Christianis ansøgning om præsteembedet i Sorø), 14.11.1861 (ansøgning om Horsens), okt. 1864 (om Brønshøj-Rødovre) og 17.11.1866 (2. præsteembedet Roskilde Domsogn).
30. Laubs udtalelse 25.9.1868.
31. Laubs udtalelse 17.5.1870.
32. Monrads udtalelse 16.3.1880 (påskrift på Christianis ansøgning om Helliggejst) og 19.9.1883 (om Lyngby sogneembede).
33. Kultusminister Fischer ansatte helst ikke grundtvigianere (se Bjørn Kornerup: Bispebreve til Kultusminister J.C.H. Fischer. KH Saml. VI Rk. Bd. II og III).
34. Monrads udtalelse 3.6.1876. Om Christianis forhold til biskop Monrad jfr. F.H. Christiani i *Minder fra gamle Grundtvig'ske Hjem* VII s. 149-50.

Fru kammerherreinde Steemann og Ålborgmødet 1898

Af Harald Nielsen

I dagene 13. og 14. juli 1898 holdt Det danske Missionsselskab ekstraordinært repræsentantmøde i Ålborg. Anledningen hertil var den voldsomme strid, som var blusset op omkring ledelsen af DMS, efter prost Jens Vahls afgang som selskabets formand den 17. september 1897¹. I løbet af foråret 1898 blev situationen omkring missionsselskabet så alvorlig, så der fra Indre Missions side – og først og fremmest fra Vilh. Becks² side – var lagt op til en sprængning af selskabet.

Denne sprængning undgik man, men bølgerne gik højt, hvad også denne skildring af Ålborgmødet viser. Den er skrevet af en af repræsentanterne fra Randers, fru Helga Steemann (1861-1952), gift med juristen Gustav Steemann (1845-1929) dengang borgmester i Randers, fra 1899 stiftsamtmænd i Ribe og senere kammerherre.

Skildringen kendes ikke i original. Den findes i afskrift i pastor Theodor Løgstrups arkiv, som indtil 1975 var i familien Løgstrups eje og ikke offentlig tilgængelig. Dette arkiv blev ved brev af 3. marts 1975 overdraget Institut for Kirkehistorie i Århus af ejeren, direktør J. Løgstrup, Kvistgård.

Pastor T. Løgstrup (1853-1933) var DMS' første sekretær. Efter en aktiv indsats som bestyrelsesmedlem fra 1886, blev han i 1889 udnævnt til lønnet sekretær og rejsepræst og fortsatte samtidig som bestyrelsesmedlem indtil 1898. På grund af striden om selskabets ledelse i 1897/98, hvori han uundgåeligt måtte indtage en central placering, trådte han tilbage som bestyrelsesmedlem før Ålborgmødet for på den måde at bidrage til en løsning af selskabets problemer.

Hermed offentliggøres fru kammerherreinde Steemanns skildring i en nøjagtig gengivelse af pastor T. Løgstrups afskrivning. Det vil sige, at den anvendte ortografi udelukkende beror på ham. Undervejs har

Løgstrup forsynet skildringen med sine egne forklarende noter. Disse er anbragt i paranteser i selve teksten. Udgiverens noter er fortløbende nummereret og anbragt efter skildringen.

På ét punkt har udgiveren tilladt sig at redigere i Løgstrups forlæg. Det drejer sig om de sider, som i forlægget står side 19-21. Disse sider hører kronologisk hjemme allerførst i skildringen og er derfor anbragt på dette sted i denne udgave, da det letter læsningen, idet der henvises til, hvad Løgstrup selv har skrevet i en note på titelbladet til sin afskrift:

»Hvad der staar Side 19f. er Begivenheder forud for Møderne i Aalborg og Randers, saa det skulde egenlig staa først, men Fru Steemann har sendt mig det stykkevis i den her afskrevne Orden. Men derfor bør det alligevel egenlig læses først.

T. Løgstrup
8/6-1930.«

Efter fru Helga Steemanns beretning, der er afsluttet den 5. maj 1902 og altså ret tæt på selve begivenhederne, bringes pastor T. Løgstrups kommentar til fru Steemann, dateret den 8. juni 1930.

Fru Kammerherreinde Steemanns Erindringer fra Aalborgmødet 1898, og fra Odensemødet mm.

»Afskrevet efter hendes Tilladelse i Brev af 24/5-1930«

»NB

Da jeg med Fruens Tilladelse begyndte at skrive hendes Manuskript af – jeg fik Siderne efterhaanden paa 4 Gange – anede jeg ikke, at jeg var omtalt deri. Men nu har jeg skrevet det af nøjagtigt, som Fruen har skrevet det. »Gustav«, som omtales deri, er hendes Mand, Stiftsamtmand Steemann, Ribe.

T. Løgstrup
6/6-1930«

D.M.S. Møderne i Aalborg og Odense 1898

Beg. 17/4 1899:

27 April paa Morgentouren oppe ved Hjørnet, hvor nu Methodistkirken ligger (Løgstrups note: i Randers, St. Blichers Gade) saa jeg Frk. Løgstrup (Løgstrups note: Min Søster Anna). Jeg vidste, at hun maatte være bedrøvet, fordi Vilhelm Beck faldt over hendes Broder og vilde have ham bort fra Dansk Missionsselskabs Bestyrelse. Fejden derom var i fuld Gang. Jeg kjendte den fra »Kristeligt Dagblad«. Jeg talte saa rent ud med Frk. Løgstrup.

Broderen havde jo vakt Becks Vrede, idet han i sin Tid havde foranstaltet Adressen fra Ribe Stifts Præster (Løgstrups note: Nej, hele Landets) kontra Fuldkommenhedslæren³, der prædikedes i Kjøbenhavn af Indremissionsfolk. Beck var vred over, at Løgstrup altsaa indirekte havde givet ham en Visker (∴:at Beck ikke selv havde passet paa at holde Justits), og da han nu ikke kunde ramme Løgstrup ellers, saa gjorde han det altsaa paa den Maade, at han vilde have ham ud af Missionsselskabet, idet han ogsaa selv traadte ud af Bestyrelsen.

Jeg sagde rent ud, at jeg mente, Broderens Optræden i Beck-Historien havde været forkert, og at jeg ikke sværmede for de mange, unge nygifte Missionairer⁴, – men derfor fandt jeg alligevel, at Beck bar sig skammeligt ad, – hvor kunde de ogsaa saaledes uden videre faa en anden til at optage Broderens meget store Arbejde.

Hun var meget vred paa Beck, »han havde en saa styg Mund, den gamle Mand skulde dog nu ikke gjøre al den Fortræd.«

Striden om Missionsselskabets Bestyrelse blev mere og mere ondartet. Jeg talte oftere med Frk. Løgstrup, naar jeg traf hende paa Gaden. Jeg fik altid god Besked, som ogsaa senere har vist sig at holde Stik. Saaledes havde han beskyldt Løgstrup for i sin Tid at have jaget Holm⁵ væk, som han nu havde jaget Vahl⁶ væk, og hentydede til en Scene mellem nogle norske Klipper⁷. Frk. Løgstrup oplyste, at Broderen da kun havde udført, hvad Andre, deriblandt, saavidt jeg husker, Beck selv havde bedt ham gjøre, nemlig sige til Holm, at han ikke mere burde være Selskabets Formand. Holm havde siden ligget i Bøn i Kirken og var ydmyg traadt tilbage. Jeg maatte herved mindes, hvorledes Løgstrup ved Mødet i Viborg virkelig tog Holm i Forsvar mod den taabelige, umyndige Mængde, der ved en af disse uendelige Forhandlinger om Bestyrelsesvalget, raabte at Holm skulde gaa af (han var ikke tilstede). Da sagde Løgstrup ud til Dem: »Vold dog ikke den gamle Mand den Krænkelser!« og der skete heller ikke noget Saadant.

Engang sagde jeg ogsaa til hende: »Deres Broder bør gaa; vel har han Ret overfor Beck, men det vil gavne ham selv og Sagen mest, naar han er den sagtmodige.« Jeg mindede om, hvorledes det straks vakte Sympati for Madsen⁸ (Harbøøre) hos flere, da han, saasnart hans Navn var bleven underkastet Kritik, havde meldt sig fra den Komité, der indsamlede Penge til Fiskerne. Et for omstridt Menneske bør som Regel, selv om han har nok saa megen Ret, ikke offentlig optræde for en god Sag. Hun mente dog Nei; i dette Tilfælde kunde det ikke gjælde for Missionærernes Skyld, da Broderen havde hele Correspondencen med Dem. Samtidig med St. Hansdags Mødet i Juni 1898 i

Randers skrev Vilh. Beck sit voldsomme Angreb paa Missionærernes Daabspraxis⁹; saavidt jeg husker gik denne Artikel i Indremissionstidende dels ud paa at der var saa lidt Fremgang blandt Hedningerne, fordi der døbttes for sent dels paa, at Missionærerne tog deres Pladser som bekvemme Sognekald; endelig vare deres Koner væsentlig en Hindring. Der kunde jo siges en Del frem og tilbage om dette, men eet er vist: man fik grangivelig det indtryk, at der *skulde* siges noget paa Missionærerne, blot for paa denne Maade ogsaa at komme Løgstrup og Bestyrelsen til Livs; denne sidste havde jo offentlig taget Parti for Løgstrup¹⁰.

Der blev nu en voldsommere og voldsommere Storm i »Kristeligt Dagblad,« hvor Vilh. Beck og Bladet gjorde et meget unfairt Indtryk (Løgstrup fortalte mig 1-2 Aar efter, hvorledes han havde foreholdt Dyekjær¹¹ Bladets ukorrekte Optræden, men D. havde undskyldt sig med, at han *maatte* gaa med Vilh. Beck for Abonnementernes Skyld).

Jeg blev Repræsentant for Pastor Thomsens Kreds til Mødet i Aalborg. Fjordinspektør Bruhn skulde have været det, men kort før Mødet gik en Muddermaskine itu, saa at han øjeblikkelig sendte Afbud.

Jeg boede hos Toldkasserer Godskesens i Aalborg.

(Gustav og jeg havde for 5-6 Uger siden været til Bethesdamøde i Aarhus, hvor over Halvdelen af Deltagerne vare Damer. Her i Aalborg var der straks den store Modsætning, at Damerne vare i erklæret Minoritet, og endnu den, at Deltagerne her gennemgaaende vare meget solbrændte!)

Begyndt 4. Nov. 1901.

13. Juli om Morgenen tog jeg til Aalborg saaledes at jeg lige fra Toget drog til Missionshuset. »Mon Vilh. Beck kommer?« lod til at være det brændende Spørgsmaal allevegne.

Jeg glemmer ikke, da Beck steg paa Talerstolen, – han saa overhovedet nu noget rødblisset ud; jeg tror, han kom lige fra Carlsbad¹². Han sagde straks med den snærende Stemme, som næsten var bleven hans Manér: »Jeg kommer med Fred.«¹³ Det lød jo meget beroligende, men da hans Optræden under hele Mødet ikke svarede hertil, selv om han især første Dag vistnok optraadte noget dæmpet, men rigtig nok ofte selvmodsigende, saa kunde det Hele tyde paa en fuldstændig Begrebsforvirring, der egentlig maa kaldes »moral insanity.« Mon der er bedet nok for Beck?

Ussing¹⁴ gjorde et vemodigt, forkludret Indtryk, idet han baade optraadte sammen med (daværende) Provst Koch¹⁵ og samtidig med

Beck om et andet Forslag. Da Ussing ikke er dum, var der noget uhyggeligt ved, at han kunde gaa sammen med Beck og ovenikjøbet paa en saa forkludret Maade; thi for ethvert ærligt og ikke dumt Menneske maatte det efter Forhandlingerne i »Kr. Dagblad« være klart, at Beck var paa Glatis. Ussing gjorde Indtryk af at være en Mand, der ved denne Lejlighed var *for* klog¹⁶.

Derimod var Koch fortræffelig, hans Forsvar for Løgstrup var hjerteligt og traf Sømmet paa Hovedet. Han lagde ikke Skjul paa, at Vahls Virksomhed i Selskabets Bestyrelse aldeles ikke var det vidunderlige, som det nu skulde gøres til. M.H.t. Løgstrup sagde han: »Pas paa, at ikke farer med Lig i Lasten« :begaa en Synd ved nu at skyde saa megen Skyld over paa Løgstrup, som Beck vilde. Beundringsværdigt var hans Svar til Beck, der havde sagt: »Jeg kan kun skrive med min egen Pen, jeg er ikke af dem, der kan skrive med andres!« Koch ytrede nu: »Og hvad er det for Talemaader kun at kunne skrive med sin egen Pen? Der er Lejligheder, hvor det er Guds Pen, vi skulle skrive med!«

Vendelboerne anførte af Pastor Münster¹⁷ og Gaardejer Hede-gaard¹⁸, kommer med et taabeligt Forslag¹⁹. Efter Deres Mening laa Pointen, hele Aarsagen til Mistilliden og Misfornøjelsen deri, at Re-præsentantskabet ikke valgte alle 9 Bestyrelsesmedlemmer, men kun de 6, hvilke saa supplerede sig med 3! Altsaa, som (temmelig sikkert netop) Provst Koch sagde dem lige i Synet, man valgte først 6 Mænd, som man havde Tillid til; men i samme Øjeblik, da disse 6 skulde vælge de 3, var al Tillid bortblæst! Og som Koch sagde enten nu eller lidt senere: der var noget ufint, urent, uridderligt, ikke sandt ved det Hele. »Det I vil,« sagde han ned til sine Venner, Indremission, »er Magt, Magt.« Det var beundringsværdigt modigt og kraftigt sagt. Pastor Münster vægrede sig noget flov, men vel ærlig nok mod denne Omtale af hans Forslag. Han gjorde Indtryk af at have været ganske forblindet, saa at kristelig Børnelærdom var ham fremmed.

Den, der ogsaa var fortræffelig idag, var Biskop Schousboe²⁰ som Dirigent. Da Pastor Agger²¹ (hvis jeg ikke tager meget fejl) – ogsaa en holdningsløs Fanatiker – foreslog i et langt Foredrag, at man skulde sætte en Lovparagraf ud af Kraft et lille Kvarter (jeg ved ikke mere i hvad Anledning), slog Schousboe nok saa kraftig i Talerstolen: »Næ, holdt! saalænge jeg staar her sætter vi ikke Love ud af Kraft. Pastor Agger tav temmelig forbløffet, men ytrede dog endnu noget om, at Lovene var jo dog kun vore Børn! »Men« blev der raabt nede fra Forsamlingen, »vi har dog ikke Lov til at lemlæste vore Børn.« Forøv-

rigt var Totalindtrykket denne Eftermiddag forbavsende fredeligt; den ene vægtige og besindige Stemme efter den anden opfordrede Bestyrelsen til at blive – i virkeligheden til altsaa ikke at tage Hensyn til Becks Fordringer. Det var noget ganske andet, end hvad de mange støjende Artikler i »Kr. Dagblad« egentlig havde ladet En forudse.

I dag saa jeg første Gang Stiftsprovst Pedersen²². Jeg husker endnu det Indtryk, jeg fik af ham paa Talerstolen: en ganske fin og forstandig, men noget svag Mand. Henimod Slutningen sagde Provst Koch igjen nogle beundringværdige kraftige Sandheder, nærmest rettet imod de enkelte Kredses Hovmod, der tillagde deres egen Mening en utilbørlig Vægt. Dog nok noget mindre elegant nævnede han en enkelt saadan Kreds ved Navn; han var vist rejst herhen med vedkommende Repræsentant, og Gaardejer Kr. Lilleøre fra Harboøre satte han ogsaa i Gabestokken ved at referere en taabelig Ytring af denne m.H.t. Bestyrelsesvalget; men saa optraadte Lilleøre selv, og det viste sig da, at Koch ligefrem havde misforstaaet ham, ikke faaet et »ikke« med, hvorved Harboererens Ytring blev helt forstaaelig og besindig. Her gjorde Koch altsaa et noget ubesindigt og overilet Indtryk, men det var ogsaa den eneste Gang, ellers var hans hele Optraeden aldeles fortræffelig og stod egentlig kun tilbage for L.P. Larsens²³ den næste Dag.

Da Forhandlingerne blev afsluttede, var der dog endnu indtegnede en Del Talere, som ikke kom til Orde i Aften.

Hos Godskesens boede ellers foruden L.P. Larsen og Kone²⁴ ogsaa Pastor Ifversen²⁵, der ved Mødet anbefalede »Kr. Dagblad« vel nok baade i Tide og i Utide. Han saa jo en lille Smule vildmandsagtig ud.

Fru Larsen, der i modsætning til sin Mand var helt blond, forbavsende mig ved sit saaa overvættede rolige, egenlig ubevægelige Ansigt, i den Retning lignende Mandens, men dog jeg kan næsten sige noget udtrykssløst; – men det slog mig: En Missionær maa først og fremmest have Nervesystemet i Orden, og hvor kunde der ikke pludselig fare, jeg kan næsten sige et lidenskabeligt Glimt over hendes Ansigt; man anede da tydeligt, at der var tilbageholden Ild i hendes Sjæl. Nu husker jeg dog kun een Gang, hun sad ligeover for mig ved Bordet. Talen var faldet paa Becks Skriverier, om at Fejlen var kun, at Missionærerne ventede for længe med at døbe; thi før Daaben kunde man ikke opleve Omvendelse (!); med et Lyn i Blikket sagde hun da kort og godt: »Det oplever dog Baptisterne atter og atter!«

Med L.P. Larsen talte jeg noget derom, at en Missionær maatte prædike først og fremmest med mange selvoplevede Oplysninger fra

Hedningeverdenen; opbyggelige Prædikener kunde vi jo i rigeligt Maal faa af vore hjemlige Præster. Han svarede dertil (til min Forbavelse; jeg havde tænkt, han var selvstændigere): »Løgstrup har sagt mig, at Missionsfolkene netop kun vil have opbyggelige prædikener.« Jeg hævdede, at dette var en ganske forkert Betragtning og Begjæring baade fra Missionsvennernes og fra Løgstrups Side. (Løgstrups note: Larsen maa have givet i sammentrængt Form, hvad vi havde drøftet udførligere: Der er hidtil for ofte talt om det derude uden Tilknytning til det herhjemme. Nu gjælder det at faa Tilknytningen i Orden; først da kan det nytte med Træk derudefra. At Fruen kan have faaet sit Indtryk forstaar jeg nok, naar Svar sammentrænges som i en Nødde-skal.)

Straks efter Aftensbordet brød man op for at gaa i Kirke. Jeg fulgtes med Provst Balslev²⁶ fra Fyen (ikke Odense). Det interesserede ham meget at høre, hvad Fru Larsen havde sagt mig m.H.t. Missionærgiftermaal. Jeg havde ment: hvorfor drage de ud som unge nygifte? lad *ham* først prøve det Hele derude et Par Aar, og lad saa *hende* komme bagefter. Fru Larsen bemærkede da, at paa den Maade kunde et Par forlovede komme til at udvikle sig så forskjelligt, at det blev *meget* vanskeligt for dem som gifte. Missionær Berg²⁷ og hans Kone var det gaaet saaledes; efter at han var draget ud alene som forlovet, var de hver for sig gaaede igjennem en svær Opvækkelse og Udviklings Periode, og da de var to udprægede Personer, havde det Hele været saa meget vanskeligere.

L.P. Larsen prædikede godt; der er meget tillidsvækkende over ham, men om Indien fik vi ikke meget.

Da vi gik fra Mødet, havde jeg truffet Pastor Madsen fra Harboøre. Vi fulgtes et Stykke og talte om hans Forhold og om, hvad Gustav kunde og vilde gjøre for ham – han vilde jo gjerne snarest bort fra Harboøre. Jeg opfordrede ham til at komme op til Godskesens, for at vi kunde tale ud om hans Sager, og Resultatet blev, at han blev opfordret til at komme der om Aftenen efter Gudstjenesten, hvor de have bedt flere sammen.

Blandt de Gjæster, der samledes om Aftenen hos Godskesens var ogsaa den meget tiltalende og intelligente Pastor Nielsen²⁸ fra Lemvig. Jeg talte noget med Fru Larsen, der forklarede, at alene af den Grund maatte Missionærer i Opvæksten sende deres Børn hjem, fordi de paa Gader og Stræder ikke kunde undgaa at se saa megen Utugt, og Husene var saa tynde, at man ikke kunde undgaa inde i Hjemmet at høre de forfærdeligste Ting. Mange Evropæerbørn var der heller ikke

at omgaaes. Med Hensyn til ydre Høviskhed var der et gabende Svælg mellem Hedningeverdenen og vor gamle evropæiske Kultur.

Forøvrigt kom Talen paa Vilh. Becks Artikler, og L.P. Larsen fra-kjendte ham ganske Forstaaelse m.H.t. Spørgsmaalet om Daab af Hedninger. Her kunde Pastor Madsen dog ikke tie, han var dertil en for Fuldblods Indremissionsmand, og der blev Diskussion mellem de troende, der endte med, at Larsen fortalte følgende Oplevelse, som han havde fra vedkommende engelske Missionær. En Hindu, en højtstaaende Mand, var ved Læsning af Bibelen kommet til det Resultat, at Kristendommen var at foretrække for alle andre Religioner. Han bad saa Missionæren om at blive døbt, men denne vægrede sig derved, fordi Hinduen kun ved Forstandens Vej var blevet bragt til denne Begjæring. Om Syndsfølelse var der aldeles ikke Tale. (Pastor Madsen var tydeligt nok ikke tilfreds med denne Fremgangsmaade; ifølge Becks Theologi skulde jo Syndserkjendelse og Tro netop fremkaldes ved Daaben). Da Hinduen imidlertid atter og atter kommer igjen med sin Begjæring gav Missionæren dog endelig efter og døbte ham, og saa – »Ja, og saa?« udbrod Pastor Madsen, idet han i sin Iver formelig stak sin Haand med oprakte Fingre ud imod Larsen – »saa faldt Hinduen tilbage til Hedenskabet,« lød det uhyggelige Svar, der gjorde Pastor Madsen helt stum.

Torsdag 14. Juli kl. 8 Morgen begyndte Mødet igjen, Pastor Ifversen havde fortalt os, hvorledes hans Ven, Pastor Holt²⁹, om Aftenen var gaaet forbi Missionshuset og der set en ikke lille Forsamling. Vilh. Beck stod paa Talerstolen og læste aabenbart en Række Navne op; det var tydelig nok en Debat om Forslag til en ny Bestyrelse. Jeg maa endvidere – jeg husker ikke af hvem – have hørt, at det dog ikke var helt sikkert, at Biskop Gøtzsche³⁰ blev, og da jeg fulgtes med Fru Larsen hen til Missionshuset og sagde til hende, om hun dog ikke var en Del betaget ved, hvad der forestod for Afgjørelse m.H.t. Bestyrelse, forbavsedes jeg dog en Del over hendes Ro; hun mente, der var ingen Fare, thi saa længe Biskop Gøtzsche blev i Bestyrelsen, blev hendes Mand der ogsaa. Hun fortalte ellers forbavsende Ting om, at Bestyrelsesmedlemmerne, jeg tror virkelig alle, ikke kjendte hende! (det var dog en tidligere Bestyrelse, hendes ganske lakoniske Referat sigtede til.)³¹.

Før Forhandlingerne begyndte lod Gøtzsche Løgstrup læse en Misionsberetning op. Med et betydningsfuldt Blik ud over Forsamlingen forklarede Gøtzsche nemlig: »Jeg ser endnu ikke Vilh. Beck.« Idag ledede Gøtzsche Mødet, og senere, da Løgstrups Foredrag var endt,

kom han saa med den alligevel overraskende Beslutning, at Bestyrelsen vilde træde fra, og han selv³² tage imod Gjenvalg (Lang Tid senere hørte jeg, at Biskop Schousboe havde megen Del i, at G. var saa fast her. Stiftsprovst Jacobi sagde mig det). Jeg saa hen paa Fru Larsen, hun sad og græd; jeg matte trykke hendes Haand, skjønt jeg følte mig som en meget ny Ven. Jeg saa imens at L.P. Larsen drog sig hen imod Talerstolen. Og saa begyndte den i mange Maader uforglemmelige og sørgelige Diskussion, hvis Gang jeg ikke kan huske, men kun forskellige Episoder. Først mellem Vilh. Beck og Ussing (og dennes Kone) i Anledning af, at Ussing straks optraadte med et eller andet Forslag, der unægtelig nu efter Gøtzsches sidste Meddelelse lød meget forkludret, men som dog blev undskyldt derved, at Ussing, som han senere oplyste, vilde have fremført det i Gaarsdagens Møde, hvor Situationen var anderledes, men da havde Tiden været for knap; han var en af flere, der maatte opsætte at tale til nu i Dag med Dirigentens Billigelse.

Beck optraadte da meget skarpt mod Ussing, der nu havde taget Afstand fra Beck. Beck sagde meget bestemt: »Jeg har igaar Aftes paa et Møde med nogle Venner, hvor vi vedtog en Liste paa Navne af Mænd, vi vilde foreslaa til en ny Bestyrelse, deriblandt selv foreslaaet Pastor Ussing; men nu siger jeg til jer, mine Venner! stem ikke paa Ussing, thi han har vist, at han mangler den Egenskab, der hører til, for at man kan staa paa Skansen i Kugleregnen.« Jeg maatte uvilkaarligt se hen paa Ussing, der stod op yderst til Højre; hans Ansigt var ubevægeligt, men blev dog ligesom endnu længere. Hans Kone saa frem paa Talerstolen og gav den meget plausible Forklaring af den Tale, der nu var faldet Beck saa haardt for Brystet, at den altsaa var anmeldt igaar Aftes, hvorved det Fejge maatte bortforklares. Men der kom endnu et meget pinligt Ordskifte mellem Beck og Ussing. Ussing anførte, at saaledes og saaledes havde Beck og han corresponderet³³ før Mødet. Under de og de nu ikke mere eksisterende Forudsætninger skulde de to arbejde sammen. »Det passer ikke!« hører man Beck sige nede fra Tilhørerpladserne. »Jo, det gjør!« svarer Ussing. »Nej, det gjør ikke«, gjentager Beck. »Jo, det skrev De, Pastor Beck,« hører man en Damestemme aabenbart Fru Ussing. Det var meget pinligt. »Op med Brevene« enten sagdes det højt, eller det var da Ens levende Tanke. Nogen virkelig Afslutning paa dette Mellemværende erindrer jeg ikke, der kom. Man havde dog afgjort det Indtryk, at det var Beck, der havde Uret. Dog havde Ussing tydelig begaaet den store Fadaise overhovedet at indlade sig paa private Forhandlinger med

Beck. Mon Forklaringen kunde ligge der, hvor Pastor Ifversen ved et af Maaltiderne hos Godskesens antydelsesvist lagde den: »Ussing interesserer sig saa meget for Kjøbenhavns Kirkesag. Han har derfor klamret sig til Beck, for at denne ikke skal unddrage Sagen sin Støtte ude i Befolkningen i hele Landet, en Støtte, som Kbhns Kirkesag ikke kan undvære?«

Det andet gribende Optrin, der i Virkeligheden var uforglemmeligt, var L.P. Larsens Tale. Han, hvis Ansigtsfarve altid var gul, gjorde nu Indtryk af at være hvid. Han udtalte nu offentligt, fast og klart, ganske de samme Ting som igaar Aftes hos Godskesens, fik ogsaa antydet, at det var ikke Indremission eller Grundtvigianisme, man skulde bringe Hedningerne. Men Hovedsagen var, at han med den ham særegne Bevægelse: den løftede højre Haands Pegefinger sagde lige ned i Synet paa Pastor Beck, at han ikke havde Gnist af Forstand paa Ydremission, det havde hans Artikler i Forsommeren om dette Æmne vist. Der var kun een kirkelig Retning, der holdt paa Becks Daabspraksis, det var Katholikerne!! (om Larsen sagde dette sidste nu eller tidligere ved et Møde i Randers? ved jeg ikke mere)³⁴.

Man havde herved det højtidelige og vemodige Indtryk: Saaledes er L.P. Larsen bleven *tvungen* til at sønderrive det Baand, der forene ham med det danske Missionsselskab; thi for enhver med nogen Forstand paa vore kirkelige Forhold maatte det være klart, at hans Stilling efter et Brud med Indremissions Fører maatte være ganske uholdbar i et Selskab, hvis Medlemmer i et saa overvældende Antal tilhørte denne Retning. Senere talte Beck en Gang igjen forbavsende spagfærdigt overfor Larsen, som egenlig intet andet Svar fik paa sin Tiltale, end det, at Beck som en passant ytrede, at han maatte tage sig til Hovedet, om der endnu var nogen Forstand i det efter det Skudsmaal, han havde faaet.

Hvad jeg atter og atter beundrede denne Dag var Biskop Gøtzsches Fasthed, da han først havde sagt Nej til Gjenvalg. Han *vilde* ikke vælges om (det var nemlig et af Vilh. Becks Paafund, at hele Bestyrelsen skulde gaa, men ovenpaa skulde ialtfald Gøtzsche lade sig vælge om). Naar man betænker, at Bestyrelsens Beslutning om at ville fra træde var foregaaet efter Bøn, var det dog ganske uværdigt, at man fra alle Sider atter og atter søgte at plage Gøtzsche til at blive. Beck forsikrede Noget i Smag med, at imellem ham og Gøtzsche, der havde været Venner fra Ungdomsdagene, kunde der aldrig komme Noget, før maatte Himmel og Jord forgaa. Han mente, Gøtzsche lod sig nok gjenvælge, G. havde altid vist sig perfektibel. Gøtzsche svarede dertil

med ikke saa nedladende en Tone som Beck, at han var ingen gammel Vejrhan. (I Anledning af de mange Angreb paa Løgstrup om, at denne skulde være for aktiv, altsaa dominerende Formanden, havde Gøtzsche vistnok Dagen iforvejen bemærket: »Jeg er ingeniunde en Top paa Kransekagen!«) Beck ytrede saa senere, da han var blevet overbevist om G.s Urokkelighed: »Idag er Gøtzsche virkelig bleven saa stædig som en gammel Droschkehest!«

Det var forøvrigt forbavsende og glædeligt, at Gøtzsche blev saa fast. I det mindste een Gang maatte hele Forsamlingen rejse sig for derved at paavirke ham. Jeg maatte jo med for ikke at mistydes, men jeg ærgrede mig!

En Gang satte Gøtzsche en eller anden Betingelse, eet eller andet Beck skulde forpligte sig til, noget, hvorved han vel maatte tage en Del af sine tidligere Galskaber i sig igjen, men det vilde Beck ikke; han stod paa Talerstolen med sin Erklæring, han fik meget bevægede Tilraab, hans Haardnakkethed gjorde aabenbart for Folk ondt. Pastor Ifversen tilraabte ham: »For Jesu Skyld Pastor Beck!« – mere hysterisk end gribende, var virkelig denne Del af Forhandlingerne.

Betegnende for hele Skarens fuldstændige Ligegyldighed for Hedningemissionen var stadig, at ikke et eneste Menneske underhaanden kom hen for at gjøre Bekendtskab med L.P. Larsen, og dernæst, hvad Gøtzsche fik fremdraget og pointeret: Som det fremgik af Løgstrups Foredrag om Morgenens var der meget alvorlige Bestemmelser at tage med Hensyn til Chinamissionen, idet den vistnok maatte flyttes formedelst Russernes Fremtrængen; det skulde Forsamlingen ogsaa udtale sig om, men det interesserede den aldeles ikke. Man blev ved sit tarvelige Kjævl. Som Biskop Gøtzsche engang helt bevæget, næsten lidenskabeligt udbrød: »Her tale vi om alle disse Smaating, og imens brænder China!«

Af værdige, besindige og velovervejede Talere var der Pastor Lützhøft³⁵, der ligefrem talte med Fynd. Maaske var det i Anledning af hans Ord yderliggaaende Indremissionsfolk ikke generede sig for at tilraabe, at de virkelig mente, at det vilde først gaa Selskabet godt, naar de højkirkelige Præster var gaaet ud af det, og der altsaa kun var Indremissionsfolk igjen!

Der var saa ofte over Forhandlingerne noget ganske á la Rigsdag, saaledes var det jo et fuldstændigt »Partimøde,« Beck havde holdt om Aftenen med sine Udvalgte; og den meget usympathetiske Indremissionær Kornerup-Bang³⁶, der ikke alene efter sit ydre maa høre til Bøllerne, havde det med at forsikre, at paa saa og saa mange Vestjy-

ders (eller var det Vendelboers) Vegne foreslog han det eller det; jeg ser ham endnu, hans Skikkelse kunde formelig være beslægtet med Billetsjovernes, som jeg saa ofte havde set dem udenfor, d. kgl. Theater, staa blandt Tilhørerne og dreje Hovedet, naar han var utilfreds, som den legemliggjorte raa Opblæsthed.

Blandt Skaren var jo ogsaa Grev Holstein³⁷ og Pastor Chr. Sørensen³⁸, men jeg vovede ikke at tale med nogen af dem af den, som det viste sig, begrundede Skræk, at vi i disse Dage havde ganske forskjellige Meninger.

Et paa sin Vis smukt Ordskifte var der mellem Carl Moe³⁹ og Biskop Gøtzsche. Moe var foreslaaet af Beck til Bestyrelsesmedlem, og nu troede han, at han maaske var Anledningen til, at Gøtzsche ikke vilde lade sig gjenvælge, da G. maaske ugjerne vilde arbejde sammen med ham, der jo var »det sorte Faar.« Gøtzsche trykkede da rigtig kjærlig hans Haand og sagde: »Kjære Pastor Moe! skulde jeg ikke vilde arbejde sammen med Dem!«

Men Tiden gik, Muligheden for en harmonisk Afslutning var ikke at øjne; der maatte nu skrides til Valg af en ny Bestyrelse, men det skulde dog først finde Sted efter Middagspausen. Salen tømtes nu langsomt; man gik meget forsagt og slukøret bort. Pastor Varming og jeg var naaede hen til Salens Udgang, da vi saa flere forsamle sig til et aabenbart improviseret Møde i Salens anden Ende. Vi gik saa tilbage igjen. Jeg formoder, 50 til 100 vare sammen; det var nogle »Besindigere«, som vilde ud af Uføret, men Raadvildhed var det fremherskende. Pastor Ifversen stod en Gang paa Bænkene, da han kom med et Forslag ellers tror jeg ikke Andre end Pastor Nielsen fra Lemvig og Vejinspektør Winkel⁴⁰ talte. Den sidste kom med et eller andet Forslag til Afstemningen, eller hvad det nu var. Da hørte man fra Salens ene Side Vilh. Becks snærende Stemme, der karakteriserede dette Forslag med: »Det er ulovligt« –; paa Mefistofeles maatte jeg tænke ved denne hans Fremtræden. Saa skiltes vi ad. Et klart, energisk Hovede, der kunde feje op i hele dette den Ondes Kaos manglede der ganske.

Saa gik vi nu fra Mødet slukørede og uden Tilhold noget Sted. Fru Larsen og jeg indhentedes snart af L.P. Larsen; vi gik afsted som tre Kræ. Jeg sagde: »Ja, nu forandres Deres Skjæbne jo helt (jeg vidste jo, han vilde ud af Selskabet, naar Gøtzsche ikke mere var Formand). Og som Fru Larsen allerede havde oplyst mig om: L.P. Larsen havde Tilbud fra to udenlandske Missionselskaber om at træde i deres Tje-

neste; jeg tror, de havde begge noget særligt med Studenter at gjøre, og det ene var ialtfald skotsk.

Midt i Aalborg Gader kom saa paa eengang Pastor Lützhøft hen til os. Vi kjendte ikke hinanden, men det var jo L.P. Larsen, han efter den bevægede Formiddag havde lyst til at tale med. Jeg sagde et Par anerkjendende Ord om, hvad Lützhøft havde sagt, men han bemærkede straks, at det havde ikke meget at sige, at han havde været i Breschen, Indremission regnede ham dog ikke for meget, han var iforvejen ganske paa det sorte Bræt. Nej, saa var det en anden Sag med Provst Koch; han havde ganske anderledes vovet noget, thi det var jo sit eget Parti, han havde sagt Sandheden.

Da syntes jeg dog, jeg maatte betone, at den, der alligevel havde vovet allermest, var Missionær L.P. Larsen, der nu vist maatte i udenlandsk Tjeneste »Nej, er der Tale om det, saa er vi Kredse i Kjøbenhavn og vel ogsaa i Kjøbstæderne,« sagde han henvendt til mig, »der først vil se at slutte os sammen om Dem« (Larsen), og idet han temmelig bestemt slog paa det, skiltes vi udenfor Godskesens Hus.

Jeg havde Larsen tilbords; en passant talte han om, at nu kunde han jo egentlig godt rejse til Wartburg, hvor den internationale Forening for Missionsstudenter holdt Møde, – det var formelig som om han med en vis Lettelse tænkte paa at kunne løsrive sig fra et Aag og flyve til sine rette Fæller.

Ellers husker jeg, at Pastor Ifversen fortalte, at han havde fulgtes med Løgstrup, der curieust nok havde gjort opmærksom paa, at nu var han [den omstridte] det eneste, der var tilbage af Selskabets Ledelse, thi han kunde kun som Sekretær siges op med, jeg husker ikke mere hvor langt Varsel. Han var forberedt paa at skulle telegrafere til Missionairerne: »Bestyrelsen væltet« (og lidt mere, som jeg nu har glemt).

Ja, saa kom Slutningsmødet, hvor der endnu forlangtes mere Diskussion, før vi skulde afstemme. Men Stemningen var nu allerede blevet mindre krigerisk hos de Radikale, og om Grunden dertil blev jeg oplyst ved Pastor Wilhjelm! Han havde ellers ikke haft noget at gjøre med mig (Løgstrups note: Han var Præst i Randers, hvor Fru Steemann den Gang var Borgermesterinde), men kom nu hen til mig før Mødet var indledet og sagde ganske ivrig til mig: »Veed De noget om, at det er sandt, at de højkirkelige Præster ville træde ud af Selskabet og slutte sig om L.P. Larsen?« Jeg svarede straks meget fornøjet:

»Jo!« Jeg havde jo rigtignok Intet hørt siden Samtalen med Lützhøft paa Gaden, men maatte uvilkaarlig tænke, at her viste Følgerne sig. Flere Aar senere da jeg sidste Gang besøgte Pastor Lützhøft i København, spurgte jeg, om han efter vor Samtale straks havde søgt at faa fat paa flere? Jo, ganske rigtig! Og Stiftsprovst Pedersen betroede mig henede i Ribe (Løgstrups note: Da var Pedersen fra Stiftsprovst i Aalborg kommet til Ribe, og Fru Steemann ligeledes som Amtmandinde der) som noget, jeg slet ikke kunde vide, at man havde været i Gang med at danne et Selskab om L.P. Larsen (!!), og dette gav Mødets Slutning en hel anden Vending, end man skulde have ventet!

Naar jeg mindes hin jevne, tilfældige Samtale paa Aalborg Gade og dens Virkninger, maa jeg altid tænke: »Hvor uransagelige ere dine Veje!« Herved forhindredes altsaa en Deling af Selskabet, hvilken desværre maaske heller ikke havde kunnet gennemføres, thi atter og atter mærkede vi Skavanken: Vi mangle en overlegen Fører.

Men Virkningen af et saa ringe Middel var alligevel currius nok paa Beck; han var bleven forbavsende eftergivende. Han oplevede dog ogsaa nu – maaske allerede tidligere – hvorledes flere af hans Udvalgte, de han vilde foreslaa som Bestyrelsesmedlemmer, meldte sig fra. Den nærmeste Formodning var, at Gøtzsche gjentagne Gange accentuerede de vanskelige Afgjørelser, særlig m.H.t. China, der umiddelbart forelaa. Flere af de Foreslaaede følte da deres fuldstændige Afmagt, Mangel paa Indsigt og nægtede at modtage Valg.

Engang da Gøtzsche endnu blev presset for at tage imod Valg paa uantagelige Betingelser, motiverede han med langsomt Eftertryk sit Afslag saaledes: »Wilhelm Beck vil saa vedblive med at udsaa Strid.« Jeg maatte straks tænke paa Lignelsens Ord: »Da kom et fjendsk Menneske og saade Klinte i Ageren.« Man saa Vilhelm Beck staa der som den onde Sædemand!

Men saa gav Beck Kjøb – og den ene og den anden gav Kjøb, og vi havde – paa Gøtzsches Forslag – i et formentlig kritisk Øjeblik midt i Forhandlingerne en teatralsk⁴¹ Bønnepause og Psalmesang, og saa skulde den gamle Bestyrelse blive midlertidig, og vi skulde vælge tre, der skulde supplere den, og et Udvalg til at forandre Lovene.

Under disse Forhandlinger viste det sig, at Professor Zeuthen,⁴² der med Haan var bleven vraget af de Radikale, fordi han ikke var Indremissionsmand (hvilket han havde taget saa beskedent: han kunde saa godt forstaa, at man mente, han ikke var Pladsen voxen) ja at Prof. Zeuthens Raad engang kom til udmærket Nytte, da der skulde stilles Forslag til Valg m.H.t. det Korrekte, hvem der skulde gaa eller blive.

Hvor jeg sad vare vi Flere, der i en Fart i sidste Øjeblik fik stemt paa Løgstrup til Komiteen – han havde været saa beskeden alle disse Dage, jeg havde aldrig set ham saa sympathetisk som ved denne Lejlighed. Han blev dog ikke valgt, men fik alligevel et sømmeligt Antal Stemmer (159).

Slutningen var saa et godt Foredrag af L.P. Larsen: »Naar tør en Missionær døbe en Hedning?« Han betonedede, at der dog som Forudsætning maatte være et Minimum af Syndsfølelse og Naades-Trang, ikke mere, men heller ikke mindre.

Der var ingen Tid til Diskussion. Missionair Berg havde været Deltager i Møderne, men havde intet sagt, skjønt Forskjellige bebudede, at han vilde optræde som Opposition mod Larsen.

Jeg rejste saa hjem samme Aften, da Gustav og jeg næste Dag skulde rejse til Holland, Belgien og Mosel. Jeg kom i Coupé med Grove Rasmussen⁴³ fra Odense, der jo var mild, for meget forekom det mig, da han lod til ikke at have Noget imod halve Standpunkter. Men han var jo ældre og blundede lidt paa Vejen. Ellers var der en yngre, mørk og kraftig bygget Mand fra Kbhavn, hvis Navn jeg ikke fik at vide. Han mente jo ogsaa, det havde været et forfærdeligt Møde og sammenlignede det med det i Fredericia⁴⁴ for flere Aar siden, som Fr. Nielsen⁴⁵ til ham havde kaldt: »Røversynoden.« Han ytrede ellers: »Den, der optraadte ydmygst ved det Hele, var Løgstrup!« Det havde han ogsaa Ret i (Som Løgstrup et Par Aar efter fortalte mig paa Bramminge Station, varede det mindst et halvt Aar, før han blev Menneske igjen efter den Forsommer, og hans Fætter, Ussing, maatte have mindst otte Dage til at komme sig efter Mødet). Ussing var vi forfærdede over; man var draget ud med den afgjorte Tanke, at Ussing maatte ind i Bestyrelsen, men han havde saaledes forkludret sin Stilling, at det ikke kunde falde En ind at stemme paa ham. Jeg spurgte, om andre Missionselskaber, ogsaa udenlandske, ogsaa havde saadanne ørkesløse og forfærdelige Møder, men der mentes Jo. Bestyrelserne blev formentlig rundt omkring valgt paa denne Maade.

Næste Formiddag rejste vi altsaa sydpaa. I Aarhus saa jeg, at Ussing og Kone sad i en Koupé tæt ved; jeg gik hen og spurgte ham, hvem Bestyrelsen havde valgt til Lovkomiteen⁴⁶ – han vidste det ikke, mente at Løgstrup nok var bleven valgt af denne – altsaa var det tydeligt, at han selv stod ganske udenfor Alt!

I Fredericia sad vi ligeoverfor Vilh. Beck, da vi spiste. Hvor saae han dog utiltalende ud, det var ikke væsentlig hans rød-blissede Teint, der gjorde det, men Udtrykket i Øjnene eller rettere det manglende

Udtryk. Jeg følte mig paa ingen Maade fristet til at forny Bekjendtskabet. Men meget ejendommeligt var det at se en jevn Mand med et saa lykkeligt, man kan næsten sige forklaret Ansigt, gaa hen og trykke hans Haand. Det var dog givet, at Beck i sine Dage har været til Velsignelse.

Jeg blev ogsaa Repræsentant til Odensemødet⁴⁷. I Løbet af Sommeren fik jeg Opfordring til at deltage i et fortroligt Møde paa Hotel Postgaarden i Odense. Jeg tog dertil Tirsd. Morgen 15de Novbr. (1898) for at rejse hjem igjen samme Nat. Jeg skrev til Stiftsprovst Balslev, om jeg maatte være der den Aften. Stiftsprovsten var meget venlig paa Jernbanen, men fik kun min Taske, da jeg straks maatte til Mødet paa Postgaarden. Det var vel c. Kl. 4, altsaa allerede i Efteraarsdagens Halvmørke. Fra min Droschke gik jeg gennem dette anden Rangs Hotels-Port over Gaarden. Jeg spurgte mig lidt sky for hos en Forbigaaende, formentlig bange for at røbe Sammensværgelse. En pæn, men stejl Trappe førte op til en mellemstor Sal; udenpaa var der under denne en stor Plakat med Paaskrift »Keglebane«(!). Der var vel c. 50 Herrer forsamlede og heldigvis en Dame til. Jeg satte mig straks ved Siden af hende; det var Fru Stahlfest-Møller, f. Bruun. Vi var begge glade over at være to. Ellers fandt jeg min gamle Randers Bekjendt, Provst Skjerbek, paa min anden Side; han var jo nu paa Fyen.

Af Talerne vare Lützhøft og Provst Tobiesen⁴⁸ de bedste; ellers husker jeg Pastor Glahn fra Vejstrup og Pastor Kaae. Der manglede dog Fart og Mod, men naturligvis, vi kunde vist højest kun kunne raade over 100 Stemmer af 600! Saa der var ikke meget at stille op, da man ikke ville træde ud. Men Forslaget om at faa gamle Holm valgt ind under en eller anden Form kom frem, og Pastor Glahn havde allerede med Held confereret med Biskop Gøtzsche herom. Kom der end ikke meget mærkværdigt frem ved denne Lejlighed, saa var det dog et meget sømmeligt Møde, og Situationen var i alt Fald saa curios, at jeg een Gang, jeg synes næsten, jeg sad i Vindueskarmen, formelig maatte jeg le ved mig selv, saaledes nød jeg hele den eventyrlige Situation: at sidde her oven over en Keglebane.

Jeg fulgtes til Missionshuset med Lützhøft, Pastor Varming traf jeg ogsaa; han vilde gjerne have mit Stemmekort, naar jeg rejste, men det fik Lützhøft, da jeg mente kun at kunne give det til en, der i forvejen var Repræsentant.

Forhandlingerne gik ellers fredsommeligt nok; jeg fandt dem egentlig saa trættende og saftløse, at jeg begyndte at tænke: »Nej, bør man egentlig tage mere til disse Møder!«

Kun slog det mig, at Pastor Busches⁴⁹ og saa mange Vestjyders med megen Salvelse fremførte Forslag om, at Missionselskabet skulde optage »luthersk« i sit Navn, naturligvis var rettet mod L.P. Larsen, skjøndt intet officielt kom frem derom. Men jeg ærgrede mig over denne kristelige Gemenhed, – men det er nok *for* stærkt sagt! I Trængselen paa Trappen, da vi gik, sagde jeg saa Farvel til Lützhøft – jeg havde først hørt Provst Koch sige til ham ganske privat: »Naa, det gik jo dog helt godt!« Jeg gav saa Lützhøft mit Kort, og han lovede at skrive mig Referat om, hvad der videre skete.

Saa gik jeg med den fornøjelige Stiftsprovstinde under Armen igjennem de mørke Gader til deres smukke Hjem. Vi havde saa det fornøjeligste Aften- eller Natte-Bord, thi Kl. 12-1 rejste jeg jo. De andre Gjæster vare to Deltagere i det hemmelige Møde: Provst Skjerbek og Pastor Helms fra Faaborg samt Pastor John Hansen, der nu som stor Indremissionsmand var paa Afstand af sin Ungdomsven, Stiftsprovsten. Han gjorde jo ogsaa, at vi andre ikke kunde tale om vort Møde. Jeg oplyste bl.a. mine »Besindige« om, hvad der stak under Busches Forslag. Jeg husker Skjerbeks Forbavselse. Pastor John Hansen gav mig fuldstændig Ret. (Fru Fogh, f. Biering, har oplyst mig om, at Busch paa et Møde i Holstebro virkelig havde hævdet overfor L.P. Larsen, at denne ikke var »blaa«!) Jeg forfægtede ellers en meget vid Confessionsfrihed. Stemningen var løftet, og idet vi leende og venskabeligt trykkede hinandens Hænder, tog jeg Afsked.

Sluttet 5 Maj 1902

Mit Svar til Fru Steemann 8/6 1930.

Deres Manuskript har været mig i høj Grad interessant og lærerigt, thi medens mit Referat er et objektivt, ved Nedskrivning af, hvad hver sagde, er Deres jo i høj Grad subjektivt med Bedømmelse baade af Personer og af Sagen. Og det er jo helt forunderligt at se, hvorledes De kom til at give afgjørende Bidrag til Mødets Forløb, saa jeg forstaar Deres Glæde derover.

Naar jeg nu skal give min subjektive Bedømmelse af det, De har oplevet og nedskrevet, vil jeg sige: Alle var mere eller mindre uligevægtige i Aalborg, og under saadanne uligevægtige Forhold ser Personer, Kvinder som Mænd, helt anderledes ud og udtaler sig helt anderledes end i det normale, jævne Dagligliv.

De selv er ingen Undtagelse, Frue. Jeg ser hele Deres livlige, kjække Energie og Temperament lyse frem gennem Skrivelsen. Vil De

have et Exempel? Der, hvor Talen er om at faa Gøtzsche til at blive, og hele Forsamlingen maatte rejse sig for derved at paavirke ham ytrer De, at De maatte ogsaa rejse Dem for ikke at mistydes »Men jeg ærgrede mig.«

Ja, der har vi det! De var klemt inde mellem to Ting. Var De blevet siddende, havde man mistydet Dem, men at De mod Deres Villie skulde rejse Dem, ærgrede Dem ∴ noget i Deres Sjæleliv vilde blive krænkert, enten De gjorde det ene eller det andet. Og saaledes var alle under en Tvangs-Situation. Ingen var egentlig »sig selv«, og ingen kunde være »sig selv« under Bølgegangen. Hos de forskjellige var Udslagene forskjellige, større eller mindre efter Karakter, Sympathier, Temperament, men alle var i ualmindeligt Røre og Spænding. Der levedes i Pathos, der taltes i Pathos. Hvoraf kom nu det? Det kom af, at ingen var rejst nøgtern (∴ i sine *aandelige* Hverdagsklæder) til Aalborg, men alle var ved den maanedsvise Campagne i »Kristl. Dagblad« rystede ud af Folderne, paavirkede ved aandelige Bølger fra Andres Tanker. Og naar saa de strømmede sammen fra alle Sider, maatte det jo blive som et oprørt Hav. Tag hvert enkelt Menneske og se, hvilken Forandring der sker, naar Mennesket kommer i Pathos – Sorgens, Glædens, Vredens, Herskesygens, Selvhævdelsens – kort sagt alle mulige Slags Pathos. Og sæt saa en Bunke af Mennesker i Pathos sammen, saa er det, som om man ser helt andre Mennesker, helt anden Opræden, helt anden Karakterside baade i Lys og i Skygge.

I Aalborg kom Skyggesiderne saa grelt frem. Alle var i Pathos – og mange var pa-tossede!

De har holdt Hovedet klart; men i Pathos har ogsaa De været, og det kunde ikke være anderledes.

Hvor alt saaledes var i Pathos, kan det ikke som Helhed bedømmes retfærdigt, inden man vender tilbage til Hverdagslivets Nøgternhed. Først naar Pathos'en fordufter, klarer Synskredsen sig atter. Men lige saa snart man tænker paa Aalborgmødet, rejser noget af Pathos'en sig igjen. Derfor gjælder ogsaa her for os Syndere Pauli Ord: »Vi forstaaer i det Stykkevis« Og det maa vi være klar over. Dog, naar jeg har sagt dette, saa siger jeg endnu en Gang: Tak, fordi jeg maatte gjøres delagtig i Deres Optegnelser, der er fuldt op af aandelige Lyskastere deri.

Med Hensyn til Samtalerne med min Søster ser jeg, at De kjender vist ikke selve min Henvendelse til Beck og Bestyrelsen; derfor sendes

ogsaa denne. Den blev sendt til 171 Præster i alt, og 116 ikke alene svarede, men underskrev med Glæde.

Og et endnu skal De vide for at kunne bedømme det retfærdigt. Jeg handlede saa langt fra paa egen Haand eller uovervejet, at jeg gik op til Fr. Zeuthen⁵⁰, Indremissions Næstformand og den Gang min Sognepræst i Fredericia, forklarede ham Sagen og sagde: »Siger De nu Nej«, saa undlader jeg det Hele, men siger De »Ja«, fordi De mener, at det kan gavne Guds Rige, sendes det ud. Vi drøftede saa Sagen fra alle Sider i 3 Timer, og atter og atter sagde Zeuthen: »Send den«. Jeg sendte den saa ud paa hans Ord.

Og mærk endnu dette: Vi *bad* kun om Hjælp og om et Møde. Hjertelige Hilsener! Deres ærbødigt hengivne

T. Løgstrup

1. Ang. Vahls tilbagetræden som formand for Det danske Missionsselskab, jvf: Harald Nielsen: »Kampen om Det danske Missionsselskab«, i: Nordisk Missions Tidsskrift 2/1978 p. 75-85; samme sted har jeg offentliggjort brevvekslingen: »J. Vahls Udtrædelse af D.M.S.s Bestyrelse« (NMT 2/1978 p. 95-104).
2. Vilh. Beck (1829-1901) bm. i Indre Mission (IM) 1861-1901, dets formand fra 1881; bm. i DMS 1882-97.
3. P.G. Lindhardt: Tiden 1849-1901, i: Bj. Kornerup og Hal Koch (udg.): Den danske Kirkes Historie, bd. VII, København 1958, p. 345f. – Løgstrups materialer vedr. denne sag og hans beskrivelse deraf findes i bogen: »Erindringerne, en gammel Missionssekretærs« p. 79-83, med indklæbde bilag fx. hans henvendelse til præsterne (utrykt materiale opbevaret på Institut for Kirkehistorie, Århus).
4. I »Annexet« den 15. juni 1898 fremkom Vilh. Beck med en systematisk fremstilling af, hvad han fandt var fejlen i DMS: 1) forvaltningen af de penge, der var betroet selskabet (herunder hvad han kaldte missionærernes »giftesyge«) og 2) indholdet af den dåbsforståelse, som kom til orde i selskabet.
5. Adam Vilh. Holm (1824-1913), spr. i Gladsaxe 1868-1907, bm. i DMS 1870-1913 (1873-89 som formand); blev i 1898 valgt som æresmedlem ved Odensemødet.
6. Jens Vahl (1828-98), provst og missionsstatistiker. Arbejdede hele sit liv for hedningemissionens sag. 1857 indsendte han afhandlingen »Kristendommens Udbredelse blandt Hedningerne« til forsvar for den teologiske licentiatgrad uden, at han dog fik den antaget. Bm. i DMS 1870-97 – fra 1889 som formand. Var samtidig bm. i Santalmissionen. Bm. i IM 1881-98.
7. Ang. Holms afgang som formand for DMS, se T. Løgstrups notits i Nordisk Missions Tidsskrift 1930, p. 94 og N. Bundgaard: »Det danske Missionsselskabs Historie« bd. I, p. 156f. København 1935.
Ang. Vahls afgang som formand for DMS, se min artikel i Nordisk Missions Tidsskrift 2/1978 p. 100ff., hvoraf det fremgår, at det var *Holm* og ikke *Løgstrup*, som tog initiativet til at få Vahl til at gå af som formand.
8. Chr. Madsen, spr. i Harboøre. Episoden, som her henvises til, er den store drukneulykke natten mellem 20. og 21. nov. 1893, hvor 26 fiskere fra Harboøre omkom.

- Den 27. nov. fandt begravelsen sted ved Chr. Madsen og Carl Moe. Denne begravelse vakte stor forargelse i hovedstadspressen – se: P.G. Lindhardt: Tiden 1849-1901, i: Bj. Kornerup og Hal Koch (udg.): Den danske Kirkes Historie, København 1958, bd. VII, p. 334f.
9. Se »Annexet« den 15. juni 1898.
  10. Kristeligt Dagblad den 27. april 1898.
  11. Peder Christian Dyekjær, 1862-1917, præst og redaktør af Kristeligt Dagblad.
  12. Vilh. Beck rejste fra 1884 jævnligt efter lægens råd til kurstedet Karlsbad i Tyskland for at blive behandlet for en tiltagende lidelse. Det blev til 14 ophold i Karlsbad betalt af IMs venner. Han kom netop lige hjem fra et sådant kurophold til mødet i Ålborg (Axel Beck: Vilh. og Nina Beck, II, København 1922, p. 192f.).
  13. Jvf. DMS' privatarkiv (nr. 10162) i Rigsarkivet – arkivkasse nr. 23 – læg nr. 6 – arkivnr. A 66/98: »udkast til forhandlingsprotokol over Ålborgmødet.« Ifølge dette udkast sagde Beck, at det var ham, som havde rejst stormen og bragt ufreden, men i dag var han kommet med fred, og han ønskede, at det hele måtte ende med en fred, som »Guds børn« kunne være tjent med.
  14. Henry Bræm Ussing (1855-1843), lic.theol. 1883, fra 1915 stiftsprovst i København, 1887-90 var han leder af DMS' missionsskole. Initiativtager til Københavns Kirkefond. Fætter til DMS' sekretær, pastor T. Løgstrup.
  15. Gabriel Koch (1858-1922) provst i Herning, fra 1901 biskop i Ribe, 1890-1901 leder af DMS' missionsskole.
  16. Jvf. hertil Harald Nielsen: »Uddrag af stiftsprovst Henry Ussings arkiv« i: Nordisk Missions Tidsskrift 2/1978 p. 105-25.
  17. L.C. Münster (f. 1860), præst i Flade ved Frederikshavn.
  18. Peter Hedegaard, (f. 1859), gårdejer i Sønderøxe i Vendsyssel, bm. i DMS 1898-1931.
  19. Jvf. resolutionsforslag A 67/98 af Münster/Hedegaard ved Ålborgmødet den 13. juli 1898 – DMS' arkiv i Rigsarkivet.
  20. Vilh. Schousboe (1841-1900), spr. ved Garnisons kirke i København 1879, biskop i Ålborg 1888, bm. i Københavns IM 1879-88, 1878 medstifter af KFUM i København.
  21. Jens Peter Agger (1856-1926) spr. i Hygum 1890-1914, var tilknyttet IM, bm. Sct. Lukasstiftelsen.
  22. P.J. Pedersen (1841-1926) stiftsprovst først i Ålborg senere i Ribe.
  23. Lars Peter Larsen (1862-1940), cand.theol. 1888, udsendt som missionær til Indien 1889-1899 af DMS, var derpå missionær blandt studenterne i Madras 1899-1910 (støttet af KFUM og en privat kreds), 1910-24 professor ved United Theological College i Bangalore, som han selv havde været med til at oprette, 1924-33 ansat af det britiske bibelselskab med henblik på en tamulsk bibeloversættelse. 1918 dr.theol.h.c. i Lund. se: Harald Nielsen: L.P. Larsen og Det danske Missionselskab, i: Nordisk Missions Tidsskrift 4/1979 p. 164-172.
  24. Anna Elisabeth Larsen, f. Seidelin (1867-1903) viet 27. okt. 1899 til L.P. Larsen – se ovenfor.
  25. Jul. Ifversen (1863-1927), præst i København, bl.a. ved Helligkors Kirke.
  26. L.N.V. Balslev (1850-1916) spr. i Hårslev/Fyn og provst, var tilknyttet Kirkeligt Centrum uden nogen streng partilinie.
  27. Sofus Frants Berg (1860-1907), missionær i Indien 1887-1907.

28. Frederik Adolph Nielsen (1845-1918), spr. i Lemvig-Nørlem 1886-1904, hvorfra han kom til Mesinge/Fyn. I Lemvigtiden havde han nær forbindelse til IM.
29. Chr. Jensen Holt (1866-1933) søn af den bekendte indremissionær Jens Holt, Taulov. Spr. ved Nazareth Kirke i København.
30. Carl Viggo Gøtzsche (1833-1901) præst, senere (1896-1901) biskop i Ribe. Bm. i DMS 1896-1901 – fra 1897 som formand. Gøtzsche var ungdomsven med Beck.
31. Denne parantes synes at måtte tilskrives Løgstrup, idet kommentaren ganske ligner de noter, hvormed han undervejs har kommenteret fru Steemanns fremstilling.
32. Der mangler ganske afgjort et »ikke« på dette sted, da det var indholdet af Gøtzsches beslutning, jvf. den videre fremstilling.
33. Jvf. min udgivelse af denne korrespondance – se note 16.
34. Ifølge udkast til referat fra Ålborgmødet A 66/98 i DMS' arkiv i Rigsarkivet og Løgstrup: »Erindringerne, en gammel Missionssekretærs« p. 90 (utrykt materiale på Institut for Kirkehistorie, Århus) stammer denne bemærkning fra Ålborgmødet.
35. Hans Henrik Holten Lützhøft (1857-1943) var dengang præst i København, senere stiftsprovst i Odense.
36. F. Kornerup-Bang, ansat som indremissionær i Hjerm, Vestjylland, 1897.
37. Frederik Conrad Christian Holstein (1856-1924), lensgreve til Holsteinsborg/Sjælland, fra 1897 bm. i IM.
38. Chr. Sørensen, præst i København, bl.a. ved Garnisons Kirke, fra 1901 bm. i IM, fra 1905 redaktør af »Annexet.«
39. Carl Julius Moe (1848-1927) spr. i Skanderup, tidl. i Harbøre. Han prædikede ved den før omtalte begravelse i Harbøre den 27. nov. 1893. Bm. i IM 1909-1927 – fra 1915 som formand.
40. R.W. Winkel (1852-1934) amtsvejsinspektør, bm. i DMS 1898-1928, bm. i Københavns IM 1893-1934.
41. I originalen står der »thealask«, hvilket må bero på en skrivefejl hos Løgstrup.
42. H.G. Zeuthen (1839-1920) professor i matematik, bm. i DMS 1884-98 (kassékontrolør dvs. bestyrelsens kasserer). Broder til Fr. Zeuthen, IMs formand fra 1901, men ikke selv partitro IM'er.
43. Andreas Chr. Ludvig Grove-Rasmussen (1836-1904), spr. ved Sct. Hans Kirke i Odense, redaktør af Dansk Missionsblad 1882-1903.
44. Fredericiamødet den 9.-10. oktober 1889, hvor Indre Mission delvis overtog ledelsen, idet Vahl blev formand og Løgstrup blev sekretær.
45. Frederik Kristian Nielsen (1846-1907) blev i 1877 professor i Kirkehistorie, 1900 fulgte han Schousboe som biskop i Ålborg, flyttede 1905 som biskop til Århus. Nielsen var grundtvigianer.
46. Til komiteen for lovændringer valgtes præsterne: C.J. Holt, Vilh. Beck, L.C. Münster og Chr. Sørensen samt proprietær R. Heilmann (Kalbygård, senere Tousgård ved Århus) og af bestyrelsen Gøtzsche og Løgstrup.
47. Odensemødet fandt sted i dagene 15.-16. november 1898. Dette møde var nærmest et antiklimaks til det dramatiske Ålborgmøde. Her fik Gøtzsche tilslutning til sin tanke om, at DMS var hele den troende menigheds arbejde, men denne beslutning fik ingen praktisk betydning. IM kontrollerede fra nu af bestyrelsesarbejdet.
48. L.E.L. Tobiesen (1841-1929) spr. i Flemløse/Fyn 1883-1917, provst – tilhørte Kirkeligt Centrum – medlem af Det kirkelige Udvalg 1903-07 (valgt af KC).
49. Hermann Axel Emil Otto Busch (1854-1934), præst, bm. i DMS 1898-1934 – fra 1904 formand og fra 1907 tillige sekretær.

50. Frederik Zeuthen (1837-1915) i årene 1885-93 stiftsprovst i Viborg, derpå spr. i Fredericia. Bm. i IM 1879-1915 – fra 1901 som formand.

1980 – en oversigt

Ved Carl Trock

Året begyndte med offentliggørelse af Socialforskningsinstituttets »Fritid 1964-75«. Heri ofres nogle sider på befolkningens religiøse interesse (46-48) og det gøres op, at mens 55% i 1964 kom i kirke af og til, så var tallet i 1975 42%, antallet af hyppige kirkegængere var faldet fra 8 til 6%, og tallet af helt kirkefremmede var steget fra 31 til 47%. I 1964 ville 72% melde sig ind i folkekirken, hvis det blev vilkåret for at være med, hvad da 18% svarede benægtende til; i 1975 svarede 58% bekræftende herpå og 35% benægtende. »Der er flere kirkefremmede, jo yngre aldersgrupperne er«, hed det, og blandt unge under 30 år var andelen af hyppige kirkegængere faldet fra 4 til 1%, »og faldet var sket blandt dem med mellem eller høj skoleuddannelse«¹.

På den baggrund, men vel også som følge af en biskops selvopgør (1980 263), havde Jørgen Thorgaard bisperne Ole Bertelsen og Herluf Eriksen i TVs Kirkeligt Forum 16. januar til en drøftelse af folkekirkenes fremtid. Den første var bekymret for folkekirken, for folkets skyld, og ville have bedre undervisning i kristendom og have oprettet et tværkirkeligt debatforum, for nu føres der ikke samtaler mellem de forskellige kirkelige lejre på et realistisk grundlag²; præsterne fik af Ole Bertelsen at høre for deres mange litterære essays eller teologiske udredninger i prædikerne, de sagde amen, hvor prædikenen skulle konkretiseres, nærme sig folks livssituationer, i stedet burde de spille sig selv ud i direkte tiltale til menigheden³.

Ved henvisninger bruges flg. forkortelser: BeT Berlingske Tidende; DKt Dansk Kirketidende; dmbI dansk missionsblad; EB Ekstra Bladet; Ft Folketingets forhandlinger, dato evt. angivet; Ftårbog Folketingsårbog 1979/80; IMT Indre Missions Tidende; JyPo Jyllands-Posten; KC Kirkeligt Centrum; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; MrBI Menighedsrådenes Blad; Pol Politiken; PrfBI Præsteforeningens Blad; re-f reformatio; Relgl Religionslæreren; RoSt Roskilde Stiftsblad; Sjt Sjællands Tidende; WA Weekendavisen; AAST Aarhus Stiftstidende. Årstal angives kun, hvor det ikke er 1980. – Årstal i parentes og sideangivelse henviser til tidl. årsoversigter og går på *udgivelsesåret*.

Herluf Eriksen havde megen mistillid til statistik og glædede sig over, at folket stort set bevarede sit tilhørsforhold til folkekirken. Vist kommer der ikke mange i kirke, det gør der heller ikke til politiske møder. Men HE vidste, at kristendommen lever i brede folkelige sammenhænge, og at folks optagethed af kristne spørgsmål ikke kan måles ud fra deres kirkegang, for der er mere kristendom blandt folk end denne tyder på.

De 2 bispers holdninger viste sig ret repræsentative⁴. Løsningen er måske at afskaffe folkekirken, skal Thorgaard så have sagt ikke i tvivl om, at derved afskaffes meget hykleri, og at det vil føre til et langt rigere og frodigere kirkeliv (EB 7/4 jfr. her 1980 250, 1979 177 og 1975 220).

Efter at have tiet længe måtte professor Theodor Jørgensen dog skrive imod Herluf Eriksen: »Vi må som folkekirke respektere – ikke akceptere – at mennesker ønsker at bevare deres tilknytning til folkekirken«, uanset hvad grundene måtte være, men uden »sammenhæng med gudstjenesten degenererer kristendom til moralisme eller ideologi. Kristendom bliver til gerningsretfærdighed, de rigtige handlingers eller meningers selvretfærdighed«, så det er intet under, »at stadig flere – betegnende nok – spørger om religion andetsteds... Det er på tide, at man jorder påstanden om, at der findes mere kristendom blandt folk, end gudstjenestetilslutningen tyder på. Denne påstand er hverken folk, kirke, gudstjeneste eller præster tjent med« (KD 13/12). Hertil kom der ikke noget svar fra Herluf Eriksen (dog KD 13/1 81).

Sidst på året meldte Danmarks Statistik, at der i hele landet fra 1977 til 1978 var »sket en afdæmpning eller afbrydelse af nedgangen« på alle områderne i kirkestatistikken; »for første gang siden statistikken påbegyndtes i 1970 [var der] beregnet en uændret procentandel døbte«, 85,5%, mens andelen af kirkeskattepligtige var faldet fra 94,5 til 94,4%, dvs. 0,1% mod 0,3 året før. Også andelen af kirkelige vielser var påny steget lidt.

Tallene viser klart en geografisk skævhed. »Over halvdelen af landets kommuner havde en dåbsprocent, der var højere end i 1977«, men i København, på Frederiksberg og i Frederiksborg Amtskommune var der tale om fortsatte fald, henholdsvis fra 57,8 til 57,3%, 57,8 til 56,1% og fra 78,1 til 77,9% (idet den i Kbh. Amtskommune dog gik op fra 72,2 til 72,9%), og »samtlige 18 kommuner med en dåbsprocent under 75 var beliggende i hovedstadsregionen«. Tilsvarende forholdt det sig med de laveste tal for kirkeskattepligtige⁵.

Der var som lovet en opgørelse alene omfattende børn med mødre af dansk statsborgerskab, og da blev dåbsprocenten for hele landet 87,8 eller 2,3% højere. (Forskellen var størst i København, hvor 16% af samtlige fødte havde mødre med udenlandsk statsborgerskab, sådan var det også i Ishøj kommune). Den beregning gav dåbsprocenter på 65,3 i Kbhvn., 61,4 på Frederiksberg og 77 i Kbhvn.s amtskommune (Statistiske Efterretninger A 37 jfr. her 1980 249).

»Dåbsprocentens nedtur standset« var KDs overskrift på forsiden. Generalsekretær Norman Svendsen kommenterede: Dette er glædeligt, forholdet mellem dåb og navngivelser har vel nu fundet sit naturlige leje. Den skæve fordeling i landet skyldes bl.a. de mange gæstearbejdere, de mange unge under uddannelse i hovedstadsområdet og tillige, at der i Kbhvn. er mange socialt svagt stillede. (KD 7/10f). I år var det så generalsekretæren for DMS, Knud Sørensen der advarede mod at lade sig berolige af sådan nuanceret dåbsstatistik, »for vi har ikke lov til at trække et eneste menneske fra. Hvad er det dog for en kynisme, der afskriver udlændinge og ikke regner med, at de har brug for evangeliet?«⁶.

Interessen for radioens gudstjenester nævnes gerne for det gode. Men programsekretær Mogens Hansen gjorde op, at der nu kun er 150.000 lyttere dertil. Han mente det skyldes udbygningen af program 3 med populære underholdningstilbud. En anden radio-medarbejder vidste så, at der var foretaget lytterundersøgelse i maj i »den uge vi havde rigtig sommer« (BeT 18/1 81, WA 17/10 jfr. her 1979 171).

1. Folkeskole – folkekirke

Religionslærerforeningen fandt det urimeligt, at de skiftende undervisningsministre erklærer, at de ønsker kristendomsundskab bevaret som et obligatorisk fag i folkeskolen, mens de samtidig understreger, at de ikke vil ændre fritagelsesbestemmelserne. Foreningen ønskede fornyet overvejelse af, at de kommer til at følge »Kristendomsundervisningskommissionen«s forslag, som stort set var fulgt af de daværende undervisningsministre Knud Heinesen og Tove Nielsen (1972 note 11, 1973 269 og 1975 239). Derom rettede den i januar henvendelse til Folketingets undervisningsudvalg og anmodede samtidig om foretræde for udvalget. Året gik til ende uden at anmodningen var imødekommet. Foreningen vidste, at dens henvendelse var svækket ved, at Danmarks Lærerforening ikke havde støttet den. Men fritagelsesbestemmelserne benyttedes »i ret betragteligt omfang« og »reglerne admi-

nistreres ganske forskelligt fra kommune til kommune og fra skole til skole«.

Religionslærerforeningen havde også siden 1977 forgæves efterlyst initiativer til at få bragt klarhed om forholdet mellem kristendoms-kundskab og undervisningen om fremmede religioner. Nu appellerede den til folketing og undervisningsministeriet om at gøre noget for kristendomskundskab/religion i 10. klasse, hvor man helt enkelt må sige, »at faget ikke eksisterer« (1980 251), fordi eleverne er blevet særdeles fag-bevidste og spørger efter, hvad der giver kompetence. Foreningen ville gå langt for at forhindre, at faget kvæles i ligegyldig-hed og fagtrængsel, den »vil positivt drøfte fagsamarbejde og opblødning af de snævre faggrænser«, den vil vise åbenhed og lytte til andre, men også »stå fast på... at fagets egentlige anliggende er livsnødvendigt for folkeskolen«, sagde formanden Torben Rechendorff på generalforsamlingen i en tale, der vakte opmærksomhed⁷.

I august rejste Herluf Eriksen røre ved et forslag om, at kristendomsundervisningen i folkeskole og folkekirke skulle ses som en helhed. Som forholdene er, er vi »på vej til et kundskabs- og forståelses-mæssigt utilfredsstillende niveau«, fandt han; men der kunne opnås undervisning i folkeskolen 2 timer om ugen på nogle klassetrin, mod at den bortfaldt på andre klassetrin, hvor der så skulle tilbydes en udvidet konfirmandundervisning.

Trods fortrinlig indsats på langt de fleste skoler, herskede der nogen modløshed ved den undervisning. Det blev tydeligere og tydeligere, at 1975-loven »indeholdt en vis grundskade for faget«, der efter HEs mening kun kunne afbødes ved at »prøve at tænke den kirkelige undervisning« ind i helheden. Undervisningen i skolen kunne koncentreres på det halve antal årgange, i 1.-4. og 9. klasse kunne der da blive 2 ugentlige timer. I det slip på 4 år indgik en udvidet konfirmandundervisning, foruden på 7. også på 5. klasse-trin, hvor der er mindre fagtrængsel i skolen.

HE vidste, at dette både forudsatte lovændringer, der nok kunne vindes gehør for, og at lærere og forældre »ud fra en pædagogisk-faglig helhedsvurdering vil kunne støtte forslaget? Hvis ikke, har forslaget ikke mange chancer«. Også præsterne, der allerede har mere end nok, og flere steder ikke selv kan overkomme de mange konfirmandhold, kan let stille sig afvisende. Men i folkeskolen er der ikke mere at opnå, og HE så da ikke anden mulighed for »en udvidet *folkelig* undervisning« end hans forslag.

Den tænkte nyordning, hvor kirken dækker 1/3 af den samlede kristendomsundervisning, fordrer en ny kgl. anordning, noget der vel kan opnås politisk forståelse for – hvis ikke enkelte partier gør det til en mærkesag, i så fald er sagen tabt på forhånd. En sognemedhjælperordning – kravene i betænkningen derom var »altfor beskedne« (jfr. siden p. 180) – kunne være en vej til at skaffe de fornødne kvalificerede konfirmandundervisere, men også lærere kunne bruges, når de havde fulgt enkelte kurser i de teol. hovedfag. De skulle så ikke benævnes sognemedhjælper, men kirkeadjunkter. Yderli-

gere »må der i fremtiden som led i det teologiske studium etableres en egentlig pædagogisk-psykologisk grunduddannelse«, ligesom pastoralseminariet må give »en solid metodik og praktik«, så præsten bliver egnet til at undervise på begge alderstrin. Endvidere bør der ske en ændring i lov om adgang til præsteembeder, en udvidelse af akademikerparagraffen, så flere med pædagogisk uddannelse kan blive præster. HE gjorde udgifter for folkekirken op til 25 millioner, men det drejede sig mest om at flytte udgifter fra kommuneskatten til kirkeskatten.

HE understregede, at han ikke beklagede udviklingen, der havde ophævet samarbejdet mellem kirke og skole, så de nu stod med hver sin opgave, den havde været nødvendig. »Men lige så vel som skolen har en dyb forpligtigelse til at åbne sig ud mod samfundet i det hele taget, må den gøre det over for kirken. Kirke og skole kommer stadig hinanden ved, fordi vi har en folkekirke og en folkeskole med de samme forældre, de samme børn og stort set det samme stof. Samarbejdet er et samarbejde på lige fod«.

Bag dette, af HE udtrykkelig kaldt et debatoplæg, lå ønsket om at styrke konfirmandundervisningen, da faget i skolen er beskåret betydeligt: »Jeg tror, vi står os ved at tage opgaven op i konfirmandundervisningen, og jeg tror, vi kan løse den«, når vi blot sikrer os velkvalificerede medarbejdere, ikke svagt uddannede kateketer. HE understregede, at det ulykkeligste ville være, om forslaget gav næring til de kræfter, der ønsker faget ud af skolen »af kristelige eller ukristelige grunde«. Rejste forslaget en sådan debat, trak han det tilbage, da fortjente det ikke at nyde fremme (Under Guds Ord nr. 245).

Rechendorff sagde prompte: »Kirke for sig og skole for sig«, det er nødvendigt og det véd HE; kirken har tilmed allerede »betydelige vanskeligheder« med sin nuværende undervisning, det kniber for adskillige præster, og i skolen skal der fjernes timer på et meget givende alderstrin, og det bliver problematisk, om der kan opretholdes en sammenhæng i skolens undervisning (radioen 26/8 jfr. her 1972 222ff). Andre skole- eller kirkefolk gik imod. Den helt ubetimelige sammenblanding kan skade faget i skolen, ja gøre sit til at få det ud derfra, lød en indvending, opgaven var at søge kirkens og skolens undervisning forbedret og udvidet hver for sig, og det skete bedst, hvis begge parter erkendte sine egne vanskeligheder. »Folkeskolen« indvendte, »en fiksering af debatten omkring timetallet skal nok vise sig uundgåelig«, og det er hverken muligt eller ønskeligt med flere timer her uden hensyn til andre fag som er i klemme (2303). Herluf Eriksen svarede, at det var »i folkeskolelovens ånd« han havde talt om samarbejde, ud fra »en bedømmelse af de politiske vanskeligheder ved at flytte timer fra de første årgange til de ældste årgange«.

Om fagets stilling indvendtes der: Det vil være pædagogisk umuligt kun at have elever i småbørnsklasser og 9. klasse, noget som ikke røddes ved at blande tingene sammen. Er HEs frygt for forholdene i skolen særdeles velbegtundet, så er hans forslag »katastrofalt for skolefaget«, for helhedsresultatet bliver ringere. Det kunne så anerkendes, at HEs indlæg vidnede om opbrud i den grundtvigsk-tidehvervske lejr lidet konstruktive nej-

politik. Og flere end HE, men fra samme kirkelige hold, kunne fordre, at det først fornødne blev ordnet, at præster i såvel for- som efteruddannelsen blev langt bedre pædagogisk uddannede. Om konfirmandundervisningen indvendes så videre: Først må den nuværende undervisning udvides til at omfatte hele året (mindst 60 timer). Forslaget om 2 års undervisning giver kun mening, hvis alle der undervises i skolen også modtager konfirmandundervisning, og sådan udvidelse må ikke ske på skolens bekostning. Andre spurgte: Er det en kirkelig opgave at udfylde svindende kundskaber i skolen? Kan de 25 millioner skaffes? og har kirken lærerkrafterne?

Og så igen om skolen: Problemerne er fritagelsesbestemmelserne, der giver faget et særpræg, og at et en-times-fag vanskeligt kan overleve. Andre så fagets isolation fra andre fag som det største problem sammen med den urimelige udskillelse af undervisning i fremmede religioner og andre livsopfattelser. Atter andre hævdede at faren lurer just her, kristendomskundskab kan ved integrering kvæles af samtidsorientering, historie eller dansk. Nogle ville ikke som HE udelukke, at faget kunne få flere timer, det var jo sagens kerne. Andre vidste, at det var helt urealistisk, besparelsesbestræbelser fører rundt om i landet til, at faget hele vejen igennem bliver et en-times-fag.

De trods alt ret få deltagere i den intense debat afdækkede vanskeligheder begge steder. HE svarede undervejs: Tidligt havde det vist sig umuligt at begrænse faget på de første klassetrin, fordi politikerne bøjede sig for protesterne imod det (1972 223 og 226), og da det er klart at faget ikke får flere timer på de ældste trin, foreslog jeg 2 ugl. timer i 9. klasse og rejste debat om den bedste placering af timerne i 3.-6. klasse, hvor der måske kan ændres, idet et fag med en time om ugen er meget sårbart. Trods alle betænkeligheder blev forslaget fremlagt – med fuld viden om skolens og kirkens forskellige opgaver – idet jeg ud fra folkeskolens ånd talte om samarbejde, og om udvidet *folkekirkelig* undervisning, da andre veje ikke var at se⁸. – Debatten foregik hovedsagelig i KD, hvor den sluttede 10/11. Den blev delvist refereret og uddybet i »Folkeskolen«, som til det ovenfor nævnte tilføjede: Den af HE ønskede fordobling af konfirmandundervisningen bør ikke ske på vilkår, som religionslærerne siger forringer fagets pædagogiske muligheder i folkeskolen (20/11 2300ff jfr. Relgl nr. 5, PrfBl 678, DKt 458).

1980 havde også sine, dog mindre opsigtsvækkende skoleaffærer⁹.

I december udtalte Venstres Bertel Haarder, at han ville prøve at få partierne bag skoleforliget med til en lovændring, så der i flere fag kan dispenseres fra bestemmelserne om undervisning på alle klassetrin, en koncentration på færre trin vil både gavne undervisningen og få flere lærerstuderende til at uddanne sig i de fag (KD 13/12). Det var der ikke megen forståelse for, hverken hos SF eller KrF, hvor Chr. Christensen mente, at skulle kristendomskundskab styrkes, så drejede det sig om at give faget flere timer (KD 18/12).

Konfirmandundervisningen er nærmest »spild« af både konfirmandernes og min tid, skrev en præst (Sigvartsen PrfBl 260). Karen Horsens fandt så grund til at gentage, at hun gennem 18 år havde erfaret at hendes konfirmander – trods al tale om at religionsundervisningen var blevet ringere og ringere – vitterligt havde viden, hvorfor hun ville

takke de lærere der havde undervist dem og »sætte på tryk, at de har gjort et udmærket stykke arbejde« (BeT 23/3, BT 12/1 81).

Materialet fra biskop Johs. W. Jacobsen-udvalget blev både efterspurgt og fik en positiv bedømmelse (MrBl 132, KD 23/2, 31/1, 28/8 jfr. her 1980 266). – I Ålborg Stift dygtiggør man sig ved kurser til at tage fat på kirkelig undervisning (KD 15/10 jfr. 1980 265).

II. Stat og kirke

I et interview i TV i anledning af sin 40 års fødselsdag gav *Dronning Margrethe* påny udtryk for, at det hende i grundloven pålagte medlemskab af folkekirken er en kær pligt, kristendommen var for hende noget meget, meget væsentligt. Det bekræftede professor Thodberg som kgl. konfessionarius gerne og fortalte, at dronningen forsøger sig som salmedigter (KD 16/4, BeT 13/4 jfr. 1980 258).

»Menighedsrådsforeningen«s formand opholdt sig på årsmødet ved *grundlovens §4*, om at folkekirken understøttes af staten: Bestemmelsen er ikke ophævet og bliver »det nok ikke i en overskuelig fremtid. Alligevel kan det godt risikeres, at den sættes ud af kraft i realiteten, måske er det allerede ved at ske«. Flere forhold fik Davidsen til at sige det: I virkeligheden er vi nået til, at det er folkekirken, der understøtter staten, når vi betragter registrering og begravelsesvæsen som de almenoffentlige opgaver, de i realiteten er. Han vidste da, at staten ved sin lovgivning understøtter folkekirken, også ved at uddanne præster. Men præsternes adgang til folkekirkens medlemmer på sygehuse, deres adgang til folkekirkens medlemsfortegnelser, samt hele situationen omkring skolens kristendomsundervisning bragte ham i tvivl. Afgørelserne her og andre steder fandt Davidsen gennemsyrede af lunkenhed. Han måtte spørge om folkekirken selv skulle overtage kirkeskatteopkrævningen? det gav da adgang til egne medlemslister og præsterne fik bedre arbejdsmuligheder – men også, med viden om »et katastrofalt tab, folkeligt og kulturelt«, hvis folkekirken går under, ikke ved bevidst afstandtagen, men ved lunkenhed og halvhjertethed (MrBl 178).

VS gentog, på finansloven (for 1981) skal enhver bevilling kirkeminderiet vedrørende udgå, forslaget faldt atter, kun VS stemte for det¹⁰. Sin holdning markerede VS også i Folketinget ved at undlade at tage ordet om de verserende kirkelige lovforslag og ved afstemningerne derom at undlade at stemme (Ftårbog 217ff), mens det i en enquete om partierne og menighedsrådene svarede: »VS går ind for trosfrihed.

Vi er modstandere af folkekirken. På den baggrund vil vi ikke gøre noget for at styrke menighedsarbejdet« (Steen Folke MrBl 165).

Mere overraskende erklærede Hanne Engberg: »Man kan interessere sig for at adskille kirke og stat, som vi gør i SF«, fordi man ikke er interesseret i kirken og vil have den væk. »Jeg personlig og flere med mig i mit parti interesserer os for at skille stat og kirke ud fra en interesse for de kirkelige forhold«¹¹. Hun spurgte om *Socialdemokratiet* helt havde glemt sit gamle forslag om adskillelse og Jørgen Peder Hansen svarede: Vi mener ikke, »at den folkekirkeordning, vi har nu, bør ændres afgørende«. Den hviler på frivilligt medlemsskab, og »så længe en så overvældende del af befolkningen slutter op omkring folkekirken, finder vi den ordning, vi har, ganske tilfredsstillende«¹².

Det gjorde *Fremskridtspartiet* ikke og viste det ved sit væld af besparelsesforslag til finansloven for 1981. De ramte hovedsagelig de samme kirkelige områder som i de foregående år og motiveringerne derfor var mest gentagelser (nr. 1654-77 jfr. her 1980 255, 1979 154). Sigtet var at gøre kirken til »en virkelig folkets kirke«, hvor de enkelte menigheder selv helt bestemmer, for »den enkeltes religiøse liv bliver ikke rigere, fordi dette administreres af et kirkeministerium«. Dette skal derfor nedlægges, mens folkekirkesamfundene bliver selvstyrende fra 1/1 82, idet »liturgi, kirkeøkonomi og præsteeksaminer« afgøres lokalt som også det, om man vil vide af og betale til »forpestende« biskopater og stiftsøvrigheder. Af det til præstelønninger afsatte foresloges foreløbig sparet knap det halve, 70 millioner, da menighederne »fra og med 1. juli 1981« selv skal bære de fulde udgifter, og da kan præsternes løn »meget vel blive vidt forskellig efter de forskellige præsters dygtighed og flid«¹³. På ét punkt ønskede FP øgede udgifter, de 3,7 mill. til istandsættelse af kirker foreslog det forøget med 4 mill., og aht. de »folkekulturelle værdier« bør det tilskud »være stærkt stigende i de kommende år« (jfr. 1980 note 16 slutningen).

FP havde, som parti en ny motivering for den tilsigtede »afsocialisering af folkekirkens økonomi«: Den medfører »en ud fra alle synsvinkler ømtålelig ligestilling i forhold til andre trossamfund. Eller udtrykt præcisere: Alene derigennem opfylder folketinget grundlovens §68« (trods 1977 180). FPs mange ændringsforslag sattes næsten alle til afstemning under ét og forkastedes (Ft 4487).

De generelle offentlige *besparelser* næsten fastlåser såvel det samlede udgiftsbeløb under kirkeministeriet som de enkelte poster, hvor meget lidt lader sig ændre. I bred enighed skete undervejs den ned-

skæring, at der til kirkerestaureringer afsættes 3,2 mill. og ikke 3,7 som først foreslået¹⁴.

Kirkeministeriet havde i et cirkulære af 8/4 bedt menighedsrådene følge trop og opfordrede dem til påny at se på de udarbejdede budgetter 1981 for at finde besparelser. »Menighedsrådsforeningen« anbefalede det, dels havde ministeriet med rette nævnt, at den lokale kirkelige ligning var steget kraftigt, dels kunne manglende samarbejdsvilje føre til lovindgreb (MrBl 110, 174, 204). Det vakte dog undren, at der i cirkulæret var en henstilling om ikke at udvide de aktiviteter, der dækkes af rådighedsbeløbet, og betænkelighed ved at cirkulæret nævnte oplæg til nye kirker; men det betød ikke standsning af det byggeri, men at det vil ske i et langsommere tempo, og også Kirkefondet vidste, som ministeriet, at besparelser her, som på andre områder i samfundet, var »uomgængeligt nødvendige« (Nyt fra Kirkefondet nr. 3, årbog 51 jfr. KD 19/9).

I 1979 kom en del-betænkning fra *Udvalget om folkekirkens økonomi* (1979 153), her anbefales uforbeholdent, at de midler, der nu administreres af stiftsøvrighederne, fortsat bevares på stiftsplan. Det var »Menighedsrådsforeningen« også for, sagde Erik Davidsen på årsmødet, med viden om at centraliseringstendenser i finansministeriet ikke var endeligt skrinlagt (MrBl 141). Heller ikke bisperne ønskede »kirkens egne midler« ind i et centralt statsligt regnskabssystem, sådan meldte KD fra bispemødet januar 1981 (KD 7/1 81). Da havde Haderslev stiftsøvrighed afvist et krav fra rigsrevisionen om at få præstelønningskassernes regnskaber til revision, det var der ingen hjemmel for, da staten ikke her yder tilskud (Lolland-Falsters Stiftsbog 141, udateret).

På spørgsmålet om *præsters adgang til sygehusenes patientfortegnelser* (1980 262) gjorde indenrigsministeriet op, at det har præsterne ikke krav på efter offentlighedsloven, men denne er heller ikke til hinder for en sådan adgang. På baggrund af udtalelser fra kirkeministeriet og Amtsrådsforeningen fandt ministeriet, at sygehuse bør imødekomme de præster, der ved besøg på sygehuse »med fornøden takt og forståelse« sådan opfylder »denne del af deres tjenesteforpligtelse«, med mindre det støder på individuelle lægelige hensyn eller direkte ønske fra patienter¹⁵. Det lykkedes så at finde frem til en tilfredsstillende ordning i Sønderborg ved forhandling mellem præsterne og amtets sygehusudvalg¹⁶.

Bisperne havde allerede i 1978 rejst spørgsmålet om *præsters brug*

af folkeregistrene overfor kirkeministeriet. De havde mødt forståelse, men måtte undre sig over, at her intet var sket bl.a. fordi indenrigsministeriet overvejer om præsterne er en offentlig myndighed¹⁷. Det kom frem, da ikrafttræden af en ny registerlov tolkedes sådan, at præsterne ikke kunne beholde valglisterne efter menighedsrådsvalget til deres brug. Præster fra forskelligt hold undrede sig højligt over, at de ikke måtte vide hvem de var præster for, og over, at de ikke skulle være offentlig myndighed¹⁸.

Spørgsmålet om lejeansættelsen for præsternes tjenesteboliger (1978 184) fandtes stadig ikke løst tilfredsstillende. En nøjere undersøgelse viste, at kun i 2 stifter var der rimelige og rigtige ansættelser, ellers var der meget store forskelle i huslejen og de højeste kunne betyde, at nogle præsteembeder vanskeligt bliver besat (PrfBI 496, PrfBI 1981 2). Den fare erkendte »menighedsrådsforeningen« også (MrBI 145). Her til kom så opvarmningsudgifterne (1980 262). I Præsteforeningens øjne var de ved at umuliggøre boligpligten, der »ikke ville kunne bære en vinter mere under de samme vilkår«, sagde Karen Horsens. Ved en lovændring i lønningsloven, FP var imod den, kom der en, omend ikke tilfredsstillende, så dog nødtørftig løsning, »en god hjælp« for de hårdest ramte præster, fandt foreningen¹⁹. »Menighedsrådsforeningen« havde så måttet undre sig over, at man en overgang havde ment, at den sag kunne ordnes uden om rådene, ved forhandlinger mellem finansministeriet og Præsteforeningen. Det sagt tilføjede Erik David- sen: »Vi bør være Præsteforeningen taknemmelige for, at den fastholder boligpligten«, det er »særdeles betydningsfuldt for folkekirkens fortsatte beståen«²⁰.

12/12 79 afsluttede *Udvalget om sognemedhjælperne* sin længe ventede betænkning (nr. 889), og det ganske bredt sammensatte udvalg²¹ anbefalede – imod bange anelser sine steder – næsten enigt, at der kan oprettes 2 former for nye stillinger, kateketer og sogneassistenter.

Grundlaget for udvalgets holdning var en behovsanalyse, foretaget i Helsingør og Ribe stifter, samt i alle sogne med over 5.000 indb. Flertallet af menighedsrådene i sogne med over 3.000 indb. gik ind for sognemedhjælperne, et flertal der øgedes i takt med sogne- størrelsen, og præsternes svar forstærkede den tendens. Som opgaver var angivet kirke- lig undervisning, især af børn, og omsorgsarbejde; der havde været et klart ønske om, at udgifterne afholdes over den kirkelige ligning.

Udvalget havde spurgt sig, om det egl. problem var en reel præstemangel? Det var også overbevist om, at det konstaterede behov i vidt omfang kunne imødekommes ved oprettelse af flere præstestillinger, men også kun til dels (30, 37). Opgaven var da at afgrænse en sognemedhjælperes funktioner, »naturligvis motiveret i overvejelser om,

hvilke opgaver der kan og bør inddrages blandt folkekirkens officielle opgaver«, idet en del modstand mod en ordning »skyldes en for uklar afgrænsning« af funktionerne (31ff). Udvalget angav afgrænsninger overfor diakoni, offentlig forsyng, det »uundværlige« frivillige arbejde og fritidsloven. Denne kan bruges, men må ikke binde i »en opgave, der udspringer af kirkens forkyndende virksomhed«. Der måtte også afgrænses overfor FDFs kirkeskoleforslag (1977 177ff, 1978 195), for vist havde udvalget samme mål, »mulighed for kirkelig undervisning af alle uanset alder«, men efter dette forslag var præsterne kun medbestemmende som medlemmer af menighedsrådene, og provst og biskop var uden nogen kompetence, hvad der var betænkeligt. Udvalget fandt »det mere naturligt at knytte en udbygning af kirkelige undervisningstilbud til præsten gennem en sognemedhjælper« (34f).

Opgaverne, der skulle tages op, var altså kirkelig undervisning, men også omsorgsarbejde og mere praktisk arbejde. Den første opgave foresloges varetaget af kateketer, de sidste af sogneassistenter og det kunne være en fordel at kombinere de sidste stillinger med kordegnestillingerne²². Udvalget skitserede uddannelsesmuligheder på 2 niveauer, »af høj standard« mente det (43), så det ikke blev noget dilettantisk, det var jo en indvending mod sognemedhjælperne, og samtidig afviste det en anden indvending, at her blev skabt en ny genvej til præstegerning, det var for teoretisk. Udvalget mente, at der kun sjældent blev behov for heltidsstillinger, den altovervejende hovedregel blev deltidstillinger. Her ansås det for muligt at knytte folkeskolelærere til den kirkelige undervisning ved en kombinationsbeskæftigelse, noget som vil være med til at styrke den traditionelle samhørighed mellem skole og kirke (43ff). En sognemedhjælper skulle hovedsagelig være forpligtet til at være en medhjælp i præstens arbejde, hvorfor denne skulle have det daglige tilsyn og være ansvarlig overfor sin tilsynsmyndighed, biskoppen (51).

Betingelserne for oprettelse af en kateketstilling var mindst 3.000 indb. i pastoraat/rne, menighedsrådets/nes beslutning (nok enstemmig), præstens/rnes tilslutning (det gentages i betænkningen, at kateketen skal være »medhjælp ved præsteembedets forkyndende og vejledende opgave«, tilstedeværelsen af en regulativ, godkendelse fra ligningsmyndigheden dvs. provst/udvalget og kirkeministeriet (46ff, 60), betingelserne for oprettelse af sogneassistentstillinger var i princippet tilsvarende, men tillempet vilkårene dér. Et mindretal, Sv. Ebbe Jakobsen og Olav C. Lindegaard, fandt ikke grund til at oprette selvstændige sogneassistentstillinger, behovet her kunne fuldt ud imødekommes ved omformning af bestående kordegne- og kirketjernerstillinger (61).

Udvalget måtte dog først anbefale kirkeministeriet at overveje sin praksis mht. at oprette nye præstestillinger, for det konstaterede behov for kirkelig undervisning og omsorgsarbejde antages »i vid udstrækning at være opstået af en vis mangel på præstelig arbejdskraft i de større pastorater«. Det var også udvalgets opfattelse, at en revision af præsteuddannelsen, »hvorved der lægges større vægt end hidtil på den pædagogiske side af uddannelsen, yderligere ville medvirke til at gøre præsterne mere kvalificerede til varetagelse af undervisningsopgaver« (59)²³.

Betænkningen affødte nogen, men ikke megen debat. Præsteforeningen nedsatte et udvalg for at se nærmere på den, mens formanden efter en kort debat på repræsentantmødet nøjedes med at pege »på betænkningens konklusion, at der skal flere præster til« (PrfBI 280, 498). På »Menighedsrådsforeningen«s årsmøde var debatten ligeså

behersket, Davidsen mente, at ministeriet i første omgang vil drage praktisk nytte af forslaget om at udvide kordegnestillingen – hvad ministeren bekræftede (MrBl 181) – og at reaktionerne vil vise, om dens ideer ellers kan føres ud i livet²⁴. Skyldtes tilbageholdenheden at det var sparetider? og/eller, som provst Jordansen skrev, »at når ingen synes at have lyst til at diskutere« den, er en grund »det lave uddannelsesniveau« (PrfBl 680). Selvfølgelig var der glæde over betænkningen, hos Kirkefondet, Kirkeligt Centrum og hos diakoni-institutioner, som dog ret hurtigt nåede frem til, hvordan de kunne tilbyde uddannelse til de nye stillinger, efter at have undret sig over at ordet diakoni var forsaget²⁵. Kirkeligt Samfund vidste så, at sociale forhold ikke kunne blive opgaver for en sognemedhjælper, men »alene« hvad der påhviler præsten, »ordets forkyndelse i alle dets forskellige former«²⁶.

For et andet udvalg arbejde kom betænkningen så til at spille en rolle, *Udvalget om de kirkelige forhold i København* (1980 259f). Det havde næsten omvendt sig, fandt ikke længere tvingende grunde til at søge store besparelser i de nærmeste år, men foreslog en udvidelse af arbejdsmulighederne, især ved at en række kordegnestillinger udbygges med sognemedhjælperfunktioner. Det lagde op til at inddrage alle, der føler ansvar for folkekirken i Kbhvn. til at drøfte dens »muligheder for radikalt og åbent at virke som evangeliets formidler i storbyen«. Kirkeministeren burde indkalde til »en éngangskonference« (1980 263), så alle gode kræfter kunne samles om en koncentreret indsats for kirkens liv og vækst.

Betænkningen blev hilst med glæde hos de nærmest implicerede, mens Kirkeligt Samfund t. eks. slet ikke havde bemærkninger derom²⁷. Kirkeministeren, skønt selv såre betænkelig ved økonomien kort tid forud (1979 154 og 156, 1977 183), sagde, at når der ikke var akutte økonomiske problemer, så var der ikke grund til at foretage sig videre; dermed var betænkningen ikke lagt til side, for den ville tjene som et arbejdsblad, når konkrete sager skulle vurderes (KD 5/9). Derved forblev det, trods indsigelser. Om økonomien i Kbhvn. kunne Jørgen Peder Hansen sidst på året oplyse, at det overvejedes at nedsætte kirkeskatteprocenten fra 0,7 til 0,6 (Ft 3/12 3574).

Fornyede overvejelser fik udvalget til at tage filialkirkeordningen tilbage, den var hverken økonomisk nødvendig eller kirkelig forsvarlig. Økonomien havde udviklet sig i gunstig retning, så tidspunktet for alvorlige indgreb var udsat så meget, at der blev pusterum til nye overvejelser. Det var dog klart, at de seneste års stigninger i de udskrevne beløb ikke kunne fortsætte, men de nærmeste år kunne bruges »til en gen-

nemgribende debat om den københavnske kirkes struktur«, hvorunder de økonomiske perspektiver ikke måtte glemmes.

Udvalget gjorde opmærksom på de særlige befolkningsmæssige forhold med koncentrationer af gæstarbejdere i nogle sogne, særligt mange pensionister og unge under uddannelse og forholdsvis færre erhvervsaktive. Betænkningen om sognemedhjælperne indeholdt tanker og forslag, der i usædvanlig høj grad kunne fremme folkekirken liv og vækst, og det ville være »fatalt, om denne betænkning blot stilles i bero« på grund af den økonomiske situation, dele af den burde søges realiseret med bistand og støtte fra frie kirkelige organisationer. Udvalget fandt så, at betænkningen ikke havde taget nok hensyn til Kbhvn., hvor der var et mere udbredt behov for bistand til præsterne til undervisningsoppgaver. Derfor skulle overvejelserne om at nedlægge kordegnestillinger stilles i bero, mens de stillinger »i videst mulig udstrækning« burde udbygges med sognemedhjælperfunktioner. Udvalget angav, hvor det burde ske, og udgifterne måtte omprioriteres, dels af hensyn hertil, dels aht. kirkelig undervisning iøvrigt.

Den i betænkningen foreslåede uddannelse anså udvalget for en uhyre væsentlig nydannelse, som frivillige medarbejdere nok også ville følge, enten for egen regning eller idet fritidsloven blev anvendt.

Udvalget var nedsat for at se, hvad de økonomiske forhold krævede, men var nået frem til, at opgaven i de nærmeste år må stilles »omvendt«, så det primære var at belyse mulighederne for at fremme kirkens liv og vækst. Derfor ønskede det, at ministeren indkaldte til éngangskonferencen, hvis udfald kunne være vejledende for ministeriets overvejelser. (jfr. 1980, 263 og foran p. 171).

De nærmeste år måtte så bruges til nødvendige lovændringer og til kirkelige og administrative ændringer, der kan forhindre de drastiske indgreb, der ellers må forudses. Forinden havde udvalget gjort op, at dalende folketal, den særlige befolkningsstruktur og den lave dåbsprocent vil »ganske givet betyde, at økonomien vil blive strammere og i løbet af 8-10 år nødvendiggøre mere radikale indgreb«. Det opstillede en slags katalog over egne eller andres forslag til besparelser, »som kan gennemføres, hvis det på længere sigt skønnes påkrævet«. Her var dels strukturforslag, som at tage kirker ud af brug eller gøre dem til filialkirker – eller om at oprette samarbejdssogne, som beholder eget menighedsråd og egen præst, eller om en ordning med provstikapel-laner, dels diverse besparelsesforslag, bl.a. at staten skulle bekoste restaureringen af de historiske og monumentale kirker, eller at den skulle øge tilskuddet til folkekirken, eller en reduktion af Kbhvn.s andel i landskirkeskatten (Tillæg til indstilling... af 20/6 jfr. Kirkefondets årbog 43).

Den omvendelse hilstes med glæde af »Menighedsrådsforeningen«s distriktsforening (KD 5/9 jfr. MrBI 144, 189). I KDs leder 5/9 hed det: Det er godt, hvis de økonomiske forhold er bedre end først anslået, det er endnu bedre, at udvalget argumenterer ud fra behovet og først derefter ud fra økonomien. Kirkefondets generalsekretær så »en opmuntring og inspiration« til fornyelse og forventede snarest et officielt initiativ fra ministeren eller Folketingets kirkeudvalg (BeT 12/10, Nyt fra Kirkefondet nr. 4). Kirkefondet var parat til at gå i samarbejde med både officielle og frivillige grupper i dansk kirkeliv (årbog 50).

Udspurgt på ny gentog Jørgen Peder Hansen, at han ikke tog noget initiativ. Kirkeudvalgets formand, Poul Brøndsted, V opfordrede organisationerne til selv at indkalde til en konference, når den var nødvendig betød det mindre, hvem der indbød (KD 10/12). Kirkefondet var også villigt til dette, men vidste der skulle god forberedelse til (KD

11/12). »Menighedsrådsforeningen« havde 5/9 opfordret ministeren til at tage det initiativ og havde lovet sin medvirken (MrBl 286).

Efter januar-mødet hed det sig, at bisperne var yderst bekymrede over de få ansøgere til de ledige embeder, og at de nærmere ville overveje *præstemangel* og undersøge, hvor de teol. kandidater blev af (KD 8/1 jfr. her 1980 261). Det fik formanden for Folketingets kirkeudvalg, Poul Brøndsted til at ønske fuld klarhed om præstemangelens omfang²⁸. Jørgen Peder Hansen svarede, at han ikke fandt det godt gjort, at der var præstemangel. Heller ikke han ønskede særuddannelsen forlænget, men ville forhandle med Undervisningsministeriet om at få ophævet adgangsbeholdningen til det teol. studium i Kbhvn. (KD 9/1, 5/2). Fra et nyt bispemøde slap intet ud. – Tavsheden vakte undren og var nok medvirkende til, at professor Lindhardt siden skrev: Legaliser dog bisperrådet²⁹. Ved den lejlighed har nok både præstemangel og præsteuddannelse igen været på dagsordenen (KD 7/3f.).

Bisperne havde nok drøftet mulighederne for, at cand. mag.er med kristendomskundskab, lærere med det fag som liniefag og visse andre med tilsvarende forkundskaber, efter suppleringskursus og pastoralseminarium, kunne søge præsteembeder (Henrik Christiansen BeT 27/1 jfr. Herluf Eriksen foran p. 175).

En grund til tavsheden om mødet kan være en meningsudveksling. Biskop Henrik Christiansen havde videre skrevet, at der egl. burde oprettes ca 100 embeder mere end dem vi har, og han havde udtrykt glæde både over en større tilgang til det teol. studium, det hang nok sammen med en ændring af »Tidsånden«, og over de ca 200 præster, som særuddannelsen havde givet. Det var værdifuldt med en anden uddannelsesmulighed og med præster med en anden baggrund end de fleste teologer havde. I det lange løb var det dog mindre heldigt fortsat at give folk uden teol. uddannelse adgang til præstegeringen, for det var farligt for kirke og folk, »hvis de vordende præster ikke får den bedst tænkelige uddannelse« (BeT 27/1 jfr. 1980 261). Det fik pastor Paul Zebitz Nielsen til at skrive: Bispes desavouerer ca 300 præstekolleger og misbilliger det folketing, der vedtog loven. ZN vidste, at de særuddannede var bedre rustet til jobbet end de fleste teol. kandidater, for det er »modne folk med livserfaring... vant til at tænke og vurdere selvstændigt« og som »snakker dansk og ikke blot dækker sig bag teologiske floskler og fraser«. Det er i stedet universitetsuddannelsen, der bør gøres mere nutidig og praktisk (BeT 3/2 jfr. BeT 23/8 om det fundamentalt gale ved gudstjenesten). Der kom hertil bl.a. det svar: ZN glemmer, at de fleste får erfaring og menneskekundskab med årene. Men det at være præst drejer sig »om at formidle eller forråde et budskab«. Det kan andre end teologer, men disse har en baggrund, som ingen kan tillade sig at se stort på. (P. Nepper-Christensen KD 24/6). Henrik Christiansen talte siden om efteruddannelsens nødvendighed og sagde, at bisperne bør kunne sende præsterne på kursus (PrfBl 716).

Da sognemedhjælper-betænkningen også forelå, var der lagt op til debat. Professor Diderichsen gjorde op, at der kun er ca 190 særuddannede præster og yderligere ca 60

afslutter den uddannelse (KD 6/2 jfr. Pol 5/2). Det fik biskop K. C. Holm til at ytre sig udførligt (efter bispemødet). Holm vidste, at de nyere love havde givet præstestanden bredde og en vis folkelig kontakt, men bisperne var enige om, at 1971-loven bør ophøre, hvis ikke for mange skal stå uden for nødvendigt teologisk arbejde og debat. Han vidste, som Diderichsen, at vi kun har »een slags præster, ikke 2« – og han forsatte: Vi må have en samlet lovgivning om adgangen til præsteembederne, og vi må drøfte den teol. uddannelse, den er ikke urørlig, for unge præster synes, at de fra universiteterne har fået for lidt støtte til den praktiske præstegerning. Universitetslærere som bisper er på vej ind i en åben debat om universitetsuddannelsen (KD 13/3; om fællesdrøftelser KD 19/9, 3/10).

Præstehøjskolens forstander Bent Noack vidste, at universiteterne ikke i de nærmeste år kan dække efterspørgslen, helt bortset fra de »mange nye præstestillinger, som vi gerne skulle have«, og han troede at en ny uddannelse kom i forlængelse af den såkaldte akademikerparagraf (1963 201). »Der er kun een ting som kan legitimere stillingen som præst: at menigheden ønsker en mand eller kvinde til præst og at præsten duer til det som menigheden har ansat ham til... som han skal gøre fordi ingen andre gør det«, gudstjenesten, konfirmanderne og de kirkelige handlinger, og alt andet end dette ville Noack forvise fra præsteuddannelsen, også fordi det virkelig hører hjemme i efteruddannelsen. Helt utraditionelt tænkte Noack sig så Pastoralseminariets »væmmelige monopol« afskaffet, det eneste hæderlige var at gøre det til et undervisningstilbud, »til gengæld skal der så en examen til, igen som værn mod vilkårlighed«. På samme måde så BN på forslaget om en praktikantordning, »det var ikke dumt. Igen : hvis det bliver et tilbud og ikke en anstalt«. Når de der uddanner sig til præster er så forskellige »vil det også være urimeligt at stille samme krav til alle om et bestemt uddannelsesforløb« (PrfBI 733). I en efterfølgende debat svarede BN så: Hellere en hvilken som helst præsteuddannelse end mangel på præster. Vi har i for høj grad diskuteret uddannelse, som gælder det at få fuldt færdige og lærde præster, der er et vigtigere mål, at der er gudstjeneste i hver eneste kirke hver søndag kl. 10 (KD 2/9).

Da havde ministeren erkendt, at der ikke var for mange ansøgere til de ledige præsteembeder, og han nedsatte et lille snævert udvalg for at drøfte hele problematikken om præsteuddannelsen, også en ny uddannelse, da et vist behov for en alternativ uddannelse ikke kunne udelukkes; de kirkelige retninger var ikke repræsenteret, for udvalget skal gøre sig meget hurtigt færdig, inden udgangen af 1980 (MrBI 181, KD 17/5, 31/5; det sidste var nok en replik til Indre Mission jfr. siden p. 192).

Universitetsfolk er uenige om der er præstemangel, og om den vil mindskes eller øges? Tallet ved adgangsbegrænsningen i Århus er sat op med 10, så her kan modtages 115 teologer, incl. 10 kristendomskundskabsstuderende, antallet af teologer er lige nået, til det sidste er der for stor søgning. Kbhvn. kan optage 95, her blev kvalificerede udelukket. Det bør tilføjes, at adgangen til det teol. studium forudsatte så lave karakterer som 7,5 og efter erhvervsarbejde 7,616. Ialt studerer 1246 teologi, 656 i Århus, 590 i Kbhvn. Men på basis heraf skønner Nepper-Christensen så, at der i de næste 5 år kommer 110 kandidater årligt, mens der bliver 70 embeder ledige om året. Dermed, og sammen med hvad der er eller kan ventes fra særuddannelsen eller på anden vis, bliver der overproduktion, og tanken om en alternativ uddannelse er helt urimelig (BeT 10/2, KD 24/6). Dekanen i Århus, dr. phil. Henning Lehmann mener, trods alle usikkerhedsmomenter, at med en årlig tilgang på ca. 200 vil der omkring 1990 blive en kandidatproduktion på lidt over 90, nu er den på ca. 75. Hvis der skal undgås en manko, skal tilgangen øges med godt 10% (PrfBI 893, KD 22/11 jfr. 27/3 og 19/12f.).

Karen Horsens gjorde op: »Vi har for få præstestillinger – og for få teologer at sætte i de stillinger, der faktisk findes... Nogle sogne er små, andre er meget store – hvordan kan vi hjælpe de store sogne uden at ødelægge de små?« Det er vor overbevisning, »at hele problemet omkring Folkekirkenes ressourcer trænger til en samlet kulegravning« (PrfBl 1981 2). Jfr. foran p. 181.

Hvorfor vil så få være *præster i Kbhvn.* blev det gentaget. Hvorfor ser »ingen eller kun få« den udfordring? (KD 21/8 jfr. 22/2, 26/4, Kirkefondets årbog 67 og her 1980 260). Et arbejdskonvent, præster og missionærer, appellerede til studerende og yngre præster, om at søge til Kbhvn., hvor der i særdeleshed er behov for en klar Kristus-centreret forkyndelse (KD 16/12 jfr. 10/9: IM i Kbhvn. vil ud i sognene).

De teologi-studerende gik ind i uddannelsesdebatten og udvidede den, for studiet måtte ikke forlænges, og dermed deres økonomiske problemer forværres, heller ikke måtte dets videnskabelige karakter undergraves. Den praktiske pastorale uddannelse er for dårlig, fandt det teol. Studenterråd i Århus, og grunden var mangel på ressourcer og at fagene »meget sjældent bliver relateret til verden udenfor« universitetet, mens der i Pastorseminariets undervisning burde indbygges en praktikordning (KD 18/3 jfr. 19/12f). Vist er der både i Kbhvn. og Århus faste lærere i praktisk teologi, men det må ikke »afhjælpe de øvrige fag deres dårlige samvittighed over at være ren frit i luften svævende teori«. Konkrete og aktuelle samfundsproblemer skal hverken holdes ude fra det teol. arbejde, eller »gøres til objekt for en sidedisciplin, men skal være en drivkraft og et mål for alle teologiske discipliner«, skrev stud. teol. Anders Gadegaard (KD 7/3 jfr. møder 22/2, 26/3, 2/9). – Professor Chr. Thodberg skrev så for, at praktisk teologi bliver et obligatorisk universitetsfag, ikke blot som nu et tilvalgsfag for speciale-studerende i studiets sidste del (Medd. fra Århus Stift).

Endnu et vidnesbyrd om optagetheden af det emne var fremkomsten af tidsskriftet »Kritisk Forum for Praktisk Teologi«.

»Studenterpræst Jens Brøndum blev ansat i den nye stilling som *afdelingsleder ved Pastorseminariet i København* (1980 255).

Landet får sin fjerde »*studenterpræst*«. Præster i Odense rejste sagen, de følte vanskeligheder ved at komme i kontakt med de uddannelsessøgende, og med biskop Holms støtte blev stillingen oprettet, idet den knyttes til det sogn hvor universitetet ligger (Pol 21/10, KD 21/1 81).

Forslaget om forsøgsvist at ansætte *højtuddannede organister* i land-sognene bliver prøvet 4 steder, sagde kirkeministeren (MrBl 181 jfr her 1980 254).

I provsteretten smuldrer anklagerne mod *pastor Tom Møller Jensen* (1980 262), meldte dagspressen (t.eks. Sjt 8/1f), men biskop Henrik Christiansen endte med at indstille til ministeriet, at præsten burde afskediges (Pol 11/2, KD 12/2). Med viden om præsters dilemma, at folk både forventer at de er som andre og at de alligevel er anderledes (EB 19/2 jfr. Pol 28/9), besluttede Jørgen Peder Hansen sig til at tildele præsten den skarpeste irrettesættelse og så lade ham genoptage

præstegerningen³⁰. TMJ tog fat med ønsket om, at der nu blev ro i sognet³¹, men flertallet af hans menighedsråd meldte sig ud af folkekirken, for at komme ud af rådene. Ved menighedsrådsvalget sidst på året blev der afstemning, 42,1% stemte og en liste til støtte for præsten fik flertal, men da havde han – dømt som spritbilist (BeT 14/6, Pol 28/8) – søgt afsked, i håb om at han siden igen kunne blive præst i folkekirken (dagspressen 25/9).

Ministerens afgørelse, på tværs af biskoppen, vakte røre vidt forskellige steder³². Det viste sig ved nogle af årets bispevalg, ved IMS årsmøde og »Menighedsrådsforeningen«s årsmøde. Her havde Herluf Eriksen ellers lagt et godt ord ind for de unge præster, der tager hele kirkens liv op til revision af frygt for at blive ført ind i en traditionsbestemt rolle: Vi må prøve at forstå dem, også deres politiske engagement og deres frygt for, at kirken flygter fra nutiden og bliver et refugium, for deres anliggende er vigtigt og til dels også rigtigt³³.

Men i sin formandsberetning sagde Davidsen: Præsternes forkynningsfrihed ønsker vist ingen i princippet at anfægte, men i praksis er reglen derom ikke problemfri. Ordet »embedsvirksomhed« er ikke entydigt, det er folkekirkens bekendelsesgrundlag heller ikke. »Landsforeningen hverken kan eller vil blande sig i, hvad der til enhver tid er den rette forståelse af bekendelsesgrundlag eller decorumkrav«, men vi kan undre os over rummeligheden i begge henseender, og vi må opmærksomt følge debatten »om mulighederne for og ønskeligheden af at formulere en mere fleksibel »separationsbestemmelse« for forholdet mellem præst og menighed end den, der nu findes i tjenstemandsloven« (MrBl 177). Da havde Lindhardt påny beklaget, at der ikke findes bestemmelser for, hvordan menighedsrådene kan blive af med en præst; i så fald kunne man holde et menighedsråd fast på sit ansvar, og en pinlig afgørelse kom ikke til at bero på uansvarliges snak (BeT 9/3). Siden gentog Erik Davidsen: Vi må regne med flere og flere konflikter mellem præster og menighedsråd, for der er en ny præstetype på vej. På grund af adgangs begrænsningen andre steder kommer der præster, der ser mere forretningsmæssigt på arbejdet, ikke betragter det som et kald og lever derefter. Det vil i sidste instans kunne splitte folkekirken (SjT 19/9, Pol 4/11).

Kirkeministeren fik vedtaget nogle *ændringer i bispevalgloven*³⁴. Betingelserne for at kunne vælges til biskop ændredes ikke (1980 254), men valgproceduren blev decentraliseret, flyttet ud i stifterne, hvor stiftsøvrigheden sammen med 3, valgt udaf og af provstiudvalgene,

udgør valgbestyrelsen. Stillertallet afgrænses, fra mindst 75 (10% af de stemmeberettigede i Lolland-Falsters Stift) til højst 150. Og ministeren bindes til at indstille en kandidat til udnævnelse, som blot har fået over halvdelen af de afgivne stemmer (Ftårbog 219).

Et »meget beskedent initiativ, men i den rigtige retning«, lød en dom (RV Ft 6323), men forslaget mødte »megen velvilje«³⁵. Der var lidt ærgrelse over, at ministerens »forpligtelse til at overholde høringsprocessen« havde bevirket, at loven ikke fik betydning ved årets 3 første bispevalg (6321, 6325), men det blev præciseret, at derefter gjaldt loven (Betænkning 8/5 Till. B. 813).

I 1979 havde Kirkeligt Samfunds formand, domprovst Povl Kiilerich nævnt, at det ikke var »utænkeligt, at det blev den grundtvigske fløj, der begyndte med at vælge en kvinde til biskop« (DKt 1979 491).

Så vidt kom det ikke. Men cand. theol. Elisabeth Uldall, kendt med internationalt kirkeligt arbejde, blev ansat ved Kbhvn.s Domkirke som kaldskapellan – dvs. som den der »ifølge regulativet skal bistå Kbhvn.s biskop i varetagelsen af folkekirkens mellemkirkelige relationer« – populært sagt »kirkens udenrigsminister«. Det valg blev vel noteret, men ikke meget kommenteret (KD 21/2).

Den første provsteudnævnelse efter de nye regler om internt opslag (1980 261) fik biskop Holm til at udtale undren over, at hans indstilling ikke var fulgt. Ministeren svarede, at han af principielle grunde havde fundet det rigtigt at udnævne pastor N. C. Lilleør³⁶.

Bispevalgene i Helsingør, Ribe og Haderslev stifter var forudset, lidt uventet skulle der også vælges biskop i Roskilde stift i 1980. Alle 4 steder valgtes de mænd, som de grundtvigske opstillede, eller som grundtvigske støttede. I Helsingør stift var der 4 kandidater; enklest var det i Haderslev, hvor valget alene stod mellem en grundtvigsk kandidat og en folkekirkelig kandidat, med rod i IM, i de 2 sidste stifter kom der tillige en 3. kandidat, opstillet af den bekendelsestro fløj.

I det byprægede *Helsingør stift*, hvor retningspræget mærkes mindre, kom valget til at minde om det i Århus (1980 262). Da det blev udskrevet i november 1979 var 2 kandidater forlængst opstillet, sognepræst Oluf Paaske, opstillet af IM, Luthersk Missionsforening og højkirkelige, og sognepræst Schwarz-Nielsen, opstillet på bred folkekirkelig basis (KD 10/9, 29/10 28/11ff i 1979; de fik henholdsvis 93 og 131 stillere, 87 var minimum). Siden opstilledes også provst Rysgaard Jensen og domprovst Johs. Johansen (KD 29/10, 1/11 og 3/11 1979). De grundtvigske havde forsøgt sig med at opstille en egen kandidat, men efter nogle rivninger (WA 2/11 79, KD 6/11 79, DKt 31, 58f 1979, PrfBl 889: støtte til »en missionsk kandidat«) delte de sig om at anbefale de 2 sidstnæv-

te, begge opstillet på bred folkekirkelig basis (KD 6/11 og 10/11 79 samt 4/1; 190 og 205 stillere).

»Menighedsrådsforeningen«s distriktsforeninger tog her initiativ til et fællesmøde, hvor kandidaterne kunne spørges ud, noget som havde været fortaget i Århus (1980 263).

Der viste sig ret stor overensstemmelse mellem de 3 kandidater, Schwarz-Nielsen havde dog et forslag om bedre kommunikation mellem biskoppen og menighedsrådene (KC 43), alle 3 havde betænkeligheder ved den karismatiske bevægelse; det havde Paaske ikke, og han sagde, at han ikke ville ordinere kvinder (KD 17/1, MrBl 98), men nok »det mindre forkerte« overtage tilsynet med de kvdl. præster, der var i stiftet. Paaske stod også ene med sin skepsis overfor Folkekirkens muligheder i fremtiden, »som tingene arter sig nu«; hvis der ikke kom store vækkelser »er der kun ét alternativ: frikirke, og når den ikke længere accepteres af verden, bliver det katakomberne«. – Alle 4 anså skolens kristendomsundervisning for meget værdifuld, de mente dog at kirken burde komme med sine undervisnings*tilbud*. Og de var enige om, at initiativ hertil burde tages lokalt, så kunne Rysgaard Jensen og Schwarz-Nielsen skrive, at biskoppen i samarbejde med de enkelte sogne burde inspirere og formidle et bredt samarbejde i stiftet (KDs orientering 4/1).

Johs. Johansen fik 551 stemmer, Rysgaard Jensen 525, Schwarz-Nielsen 358 og Paaske 112, 15 stemmesedler var blanke. Ministeren udnævnte Johs. Johansen, som han som ret ny minister havde udnævnt til domprovst. Ny domprovst blev den grundtvigske Ahlmann Olesen.

I *Ribe stift* var man allerede i august 1979 klar med en kandidat, sognepræst Søren Lodberg Hvas, kendt for sin pædagogiske indsigt (1980 165), han opstilledes på bred folkekirkelig basis (KD 24/8 og 8/11 79). Domprovst Olav Lindegaard frabad sig opstilling her og højskoleforstander Helge Skov opstilledes, opfordret af et udvalg fra stiftets 9 provstier, der ønskede en grundtvigsk, folkekirkelig biskop (Flensborg Avis 24/9 og 27/9 79, KD 31/10 79). Kirkelig Samling ønskede Jørgen Glenthøj opstillet (1980 263), men kredsede i IM var for Paaskes opstilling også her, og han blev en fælles kandidat, støttet også af Luthersk Mission, »gammel-grundtvigske og gammelkirkelige«, en kandidat, »der vil stå fast på kirkens gamle grund« (KD 8/9 og 8/11 79, KiInf 30). Der skulle 87 stillere til, Paaske fik 88, Hvas 480 og Skov 900 eller over halvdelen af de valgberettigede.

Vælgerne blev orienteret af kandidaterne, der hver for sig var rundt i stiftet til gudstjenester og/eller møder (KD 21/11 79. annoncer KD 21/2, 26/2), ligesom Hvas og Skov blev introduceret gennem udsendelse af pjecer.

I KVs orientering (21/2) udtalte Hvas sig bl.a. for, at Menighedsrådenes beføjelser til at tage initiativer udvides, han gik nærmere ind på undervisningsopgaven, kirkens største opgave, »aktivist-forskrækkelse« bør her ikke gøre os til passive tilskuere, og han vidste, at der i større bykoncentrationer var en voksende afstand mellem kirke og folk, men fandt ikke at folkekirken står foran undergang, den har gode vilkår og rige arbejdsmuligheder. Skov pointerede, at bispnen alenes kaldes af sit stift og alene dér har han sit embede. Skov kunne godt gå med til at give menighedsrådene de videst mulige beføjelser, men det folkekirkelige fællesskab må ikke indskrænkes, der skal arbejdes på et bredt folkekirkeligt grundlag. Dåben er betingelsesløs, »forudsætter ikke noget som helst«, og den egl. dåbsundervisning er forældrenes sag, skolen kan dog hjælpe dem, også kirken, men den må »støtte mennesker, uden at tage ansvaret fra dem«. Kirkestatistik giver ingen grund til »katastrofestemning«, fandt HS, men anledning til overvejelse.

ser, om at forklare tydeligt, hvad dåb og tilhørsforhold til en menighed betyder, og om at fjerne hindringer, som lukkede kirkelige miljøer eller misforståelser om kirke og kristendom. Paaske understregede her, at de der står på kirkens gamle embedssyn og bl. a. derfor er mod kvdl. præster må accepteres ikke blot som »tålte, men som fuldt ligeberettigede«, folkekirken skal kunne »rumme de modsætninger, der har hjemstedseret i den«.

Skov fik 991 stemmer, Hvas 567 og Paaske 117 (6 blanke, 1 ugyldig). Mange havde ikke forstået betydning af, at der var en kandidat, »der klart står på højresiden« og stemte for at få »den næstbedste« valgt, som om kirken er tjent med kompromiskandidater, skrev pastor Ulsdal og tilføjede: Sådant opstilling skaber en bevidstgørelse af stor betydning for kirkelivet rundt om, disse ikke valgte kandidater vil stå som mænd, man lytter til, være »indehavere af en slags rent åndelige, alternative »bispestillinger«« (KiInf 29). Det havde altså været muligt »at stemme på en kandidat, der repræsenterer kirkens gamle tro«, hvad der nok får afgørende betydning i sager, endnu vigtigere end bispevalg, skrev Paaske bagefter (KiInf 52).

Helge Skov udnævntes³⁷.

I *Haderslev stift* opstilledes domprovst Olav Lindegaard af grundtvigske og socialdemokrater, mens en bred kreds (IM, KFUM og K og socialdemokrater) opstillede domprovst Georg S. Geil. Men missionsfolk og folk fra Kirkeligt Forbund og Kirkelig Samling arbejdede for opstilling af forstander Hartwog Wagner, IMs Bibelskole (KD 24/1 jfr. her 1976 note 64). Men han fik ikke det fornødne antal stillere og stiftet fik ikke en kandidat, der så det som sin vigtigste opgave at fastholde kirken på sit grundlag »i forkyndelse, undervisning og livsførelse« (KiInf 53).

Også her var kandidaterne hver for sig rundt i stiftet til møder og gudstjenester (KD 16/2). Selv om Lindegaard havde 626 stillere og Geil kun 419 var der nogen spænding om udfaldet af valget mellem 2 kandidater, begge folkekirkeligt orienteret og med evne til at samarbejde med folk af forskellig holdning (jfr. KDs orientering 14/5). Lindegaard fik 814 stemmer, Geil 538. Lindegaard udnævntes og efterfulgtes som domprovst af Søren Lodberg Hvas, modkandidat til Helge Skov i Ribe stift.

Der var afgivet 23 blanke stemmer (1 ugyldig). Kom de fra folk, der ikke ville stemme på »den næstbedste«, ikke »som IMs venner i stor udstrækning [foretrækker] moderne »folkekirkelige« kandidater? (re-f 120) eller hvor gik Wagners anbefalere hen? Dr. theol. Pontoppidan Thyssen vidste, at folk som Geil, »der går ind for kvdl. præster, bliver stærkt modarbejdet af IMs højrefløj«, mens Geil selv sagde: »Alle kan komme ud for sympatier og antipatier, men ingen har generet mig personligt« (BeT 20/6). Senere skrev Paaske, at folk med hans opfattelse hellere, hvis man ikke kan få en egen kandidat opstillet, stemte »blankt eller på en kandidat af markeret modsat observans... ham véd vi da, hvor vi har!« (KD 23/9 jfr. KiInf 89: De såkaldte midterkandidater afveg ikke væsentligt fra venstrefløjskandidaterne).

I *Roskilde stift* skulle valget foregå efter den nye lov. Trods ferietid blev der taget fat. En grundtvigsk kreds, men »med bred folkekirkelig opbakning« arbejdede for domprovst Bertil Wiberg, andre »ligeledes med repræsentanter for brede kredse i folkekirken« for forstander Paul Honoré, mens en kreds »med udgangspunkt i Indre Mission« virkede for sognepræst Carl P. Behrens (KD 1/7, 31/7). De 2 første fik hurtigt det tilladte maximum på 150 stillere (KD 31/7, 5/8f), Behrens nåede få timer før fristen udløb over de minimale 75 stillere med 77 (Pol og KD 9/8).

Som i Helsingør tog »menighedsrådsforeningen« initiativ til nogle fællesmøder med de 3 kandidater. Wiberg så, som de grundtvigske kandidater i de andre stifter, lyst på

folkekirkens situation, Honoré, der ikke glemte sin baggrund i IM, havde mere øje for den indsats, han mente, der måtte til. Behrens mødte med et 6-punkts program for at bevare den evangelisk-lutherske folkekirke overfor den største udfordring, den læremæssige pluralisme (KD 19/8, MrBl 242); modstanden mod kvdl. præster var ikke en del af hans valggrundlag, hed det sig (KD 17/9), men den blev det alligevel, ord som »Gud vil ikke have, at kvinder bliver præster« blev kendt (radio og bl.a. MrBl 298, Sjt 20/8 jfr. KD 13/1 81). Resultatet blev 1176 stemmer til Wiberg, 1130 til Honoré og 113 til Behrens, hertil kom 23 blanke og 11 ugyldige stemmer.

2 forhold vakte røre. Først at Kirkeligt Samfund her, som ved de 2 forudgående valg, havde lovet at dække udgifterne ved en pjece til støtte for den grundtvigske kandidat, hvis pengene dertil ikke kom ind lokalt (Sjt 22/8, 26/8), og navnlig at heri nævntes ikke blot de 150 stillere for Wiberg, men yderligere 335 anbefalere, som ville have været stillere, hvis loven ikke satte grænser. Dernæst det, at 2 folk udenfor stiftet i en anden pjece anbefalede Behrens' valg, nemlig Ørum Jørgensen, angivet som formand for IM, og Hans Jensma•k, angivet som formand for Søndagsskoleudvalget (jfr. KD 18/9). Kirkeligt Samfund vedstod frejdigt sit tilsagn om støtte (DKt 501), men både Søndagsskoleudvalget og IM måtte gøre det mere eller mindre klart, det var 2 enkeltpersoner, ikke organisationerne, der havde været anbefalere³⁸. Da havde 4 menighedsrådsformænd, fremtrædende folk fra IM, der stod bag Honoré, i »al åbenhed« måttet udtrykke, at de var »meget utilfredse med« at 2 landsformænd »udenfor stiftet« havde blandet sig i valget, galt nok var det, at »en kreds med støtte fra nogle indremissionærer ... iøvrigt uden at henvende sig til formænd eller kredsformænd for IMs samfund« havde opstillet Behrens (KD 20/9).

De mange anbefalere af Wiberg fik den konservative Burgdorf til at fordre valget omstødt, den nye lovs bestemmelser var jo omgået (KD 19/9f). KD kredsede om, hvorvidt ministeren burde udnævne Honoré, men frarådede det (KD 18/9). Men chefredaktør Bent A. Koch skrev: Ministeren er frit stillet. Det skal ikke klandres ham, hvis han her eller siden bruger den just af Folketinget hævdede bestemmelse, og bruges friheden ikke bliver den let en blindtarm, som ved næste lovrevision opereres væk (KD 20/9). Sjt formanede ministeren: Det siges, at Honoré havde fået flest stemmer, hvis Behrens ikke var opstillet, men skulle H have opsamlet IMs stemmer »havde han nok mistet en hel del af de mange grundtvigske, han angiveligt har samlet nu«. Ministeren bør ikke indlade sig på noget, »som godt kan ligne manipulationer med valgresultaterne« (leder 20/9). Wiberg udnævntes.

Udfaldet af bispevalgene gjorde indtryk. Allerede i 1979 hed det: Det er blevet tradition, at ministeren *altid* foretrækker nr. 1. »Så er det temmelig givet, at bispekollegiet bliver en samling »grundtvigsk-tidhvervske folkekirkelige« bisper. Det tæller også for højkirkelighedens ønske om en »viebiskop«, en løsning der kan tilfredsstille et mindretals samvittighed (re-f 1979 45 jfr. KD 2/2, 10/2 (Johs Müller forståelse), 21/2 (ikke en nødløsning, men en ligeret), 23/2, 9/4 (Herluf Eriksen betinget positiv), 23/4, 26/4, 7/5, 15/5, 24/10, 1/11, alt i 1979). Det ønske meldte sig igen i 1980 og man kunne nøjes med én viebiskop, »hans stift blev så eet sogn og hele landet« (re-f 121 jfr. KD 23/9 og forståelse, DKt 1981 6 samt her 1977 note 43).

Mere opsigt vakte Ørum Jørgensen med sin *formandsberetning på IMs årsmøde* (før Roskilde-valget, men samme dag, hvor stemmetallene fra Haderslev forelå). Her sagde ØJ: Jeg har fra nogle sider mærket

desperation over udfaldet af bispevalgene. Vi er mange, der frygter at kirken er på vej ind i et grundtvigsk-tidehvervsk fangenskab, der mere og mere strækker sin klamme hånd ud over alt, hvad der lugter af aktivisme og menighedsliv. ØJ gav sin tilslutning til udtalelser fra andre om, at IM i det lange løb ikke kan finde sig i ikke at have talsmænd i bispekollegiet og blive holdt udenfor kommissioner og andre kirkelige udvalg³⁹. Fortsætter den udvikling, kan vi måske ikke tøjle de kræfter, der kan resultere i en sprængning af folkekirken. Vi ønsker ikke sprængning, men spejder efter forståelse for vor plads i kirken. Det er menighedsrådene, der vælger bisperne, også derfor imødeses de kommende valg med spænding, »men også her kan vi føle os trængt« (IMT 692 jfr. her 1978 191). Talen vakte opsigt (t. eks. KD 19/6, Sjt 18/6). ØJ forklarede sig: Talen var »blødere end tidligere tiders taler« og »ligeså meget et nødråb og en appel indadtil for at få vore folk aktive i tiden op til menighedsrådsvalgene«⁴⁰.

Talen gav anledning dels til et internt opgør⁴¹, dels til at ministeren og Ørum Jørgensen talte sammen ved et møde i Hammerum. Her var de enige om, at den bispekandidat, der får flest stemmer, bør udnævnes, men ØJ fortsatte så: Det er da væsentligt efter et valg at udnævne en domprovst af en anden observans end biskoppen (KD 1/10 jfr. re-f 1979 45). – Kirkeligt Centrums formand, Gunner Tjalve skrev, at det måske ikke var helt tilfældigt, at 2 domprovster var valgt til bisper. Når en domprovst befordres af ministeren, sker det – hvorfor nægte det – fordi han, som det også hed engang, havde ministerens »bevågenhed««. Herved kan ministeren »i nogen måde påvirke bispevalget, ja, måske mere end påvirke« (KC 48, 53).

Ingen kvinde blev altså valgt til biskop, men landet, ja verden, fik sin *første kvdl. domprovst*. Karen Horsens blev domprovst i Roskilde. Ifølge en ret tidlig notits i Politiken var hun opfordret til at søge embedet, uden at det var angivet hvorfra opfordringen var kommet. Men selve udnævnelsen – for nogle navnlig det, at Paul Honoré havde søgt og var forbigået – fremkaldte stærke indsigelser⁴².

Røret herom overskyggedes snart af, at *Ørum Jørgensen havde søgt provsteembede*, og mod biskop Johs. W. Jacobsens indstilling var udnævnt samme dag som Karen Horsens! – og af, at ØJ udtalte, at han ikke i Bibelen fandt nogen begrundelse imod kvdl. præster, hans modstand skyldtes alene hensynet til traditionen. Han havde heller ikke betænkeligheder ved at foretage den »administrative« handling at indsatte kvdl. præster. Det rejste – endnu mere end det offentligt kom frem – uro, og ØJs formandspost var vist truet. Faren drev nok over,

da ØJ ved nærmere eftertanke sagde, at han ikke ville indsætte kvindelige præster, kun føre tilsyn med den ene der var i provstiet.

ØJ udtalte først, at han ikke havde følt det spørgsmål som et problem, da han søgte, men vidste, at han måtte gå ind under de pligter, der påhviler en provst, og ville indsætte kvdl. præster, det var »noget administrativt« (KD 16/12). Han begrundede sin modstand ud fra traditionen, sagde han siden, og hans første svar skyldtes, at han var blevet overrumplet af KDs spørgsmål, for i »solidaritet med de embedsbrødre, der ville få samvittighedsproblemer, om jeg indsatte en kvdl. præst« ville han i givet fald bede biskop og minister om at blive fritaget derfor. Han havde følt sig forpligtet til at søge provstestillingen, for at vise at han mente, at IM skal virke ind ad og ikke ud ad folkekirken. ØJ fortsatte: Jeg har fået at vide, at jeg bør returnere udnævnelsen, men enten bør jeg blive som formand og provst og håbe, at jeg undgår at indsætte kvinder og forarge embedsbrødre, eller jeg bør søge at føre IM ud af den folkekirke, hvor modstandere af kvdl. præster end ikke kan være provster og føre deres synspunkter frem på landemoderne. Jeg mener at tjene IM ved at blive som provst (KD 19/12).

De kvdl. præster er kommet for at blive, »og dermed også med mulighed for alle kirkelige avancer« men jo mere trænger modstandernes kirkelige frihedsspørgsmål sig på, skrev Børge Riisgaard (KD 19/12). Glenthøj måtte spørge både om ØJ havde sikret sig at det skridt ville blive forstået som solidaritet, og om hvad IMs bestyrelse siger? (KD 20/12). Nu forsvarede Brøndbjerg ØJ: Han har lægfolket bag sig (KD 20/12 jfr. samme om Bartholdys ændrede holdning KD 31/12). KD mente, at ØJs redegørelse og holdningsændring havde afværget en tillidskrise (leder 19/12f). 21/12 sagde Kr. Friis i radioen: IMs holdninger bestemmes ikke af traditionen, men af Guds ord. Der er skabt forvirring og det må bestyrelsen drøfte. Friis var mere og mere blevet bestyrket i, at IM måtte stå fast på kirkens gamle grundlag, der ikke ændres ved flertalsbeslutninger, og på sit oprindelige standpunkt til kvdl. præster (jfr. KD 20/12).

Biskop Johs. W. Jacobsen fandt nu grund til at erklære, at han forud havde spurgt ØJ om han ville føre tilsyn med provstiets kvdl. præst. I indstillingen til ministeren havde bispemændet udtrykt for, at som nylig tiltrådt sognepræst i et krævende sogn kunne IMs formand også vanskeligt bestride et provstis mange opgaver. Han kunne på ingen måde betragte en præsteindsættelse som »en blot administrativ handling«. Det skyldtes »kirkeministerens alvorlige beslutning«, at ØJ var udnævnt (KD 23/12 med forsiden »politisk udnævnt«).

ØJ forklarede sig yderligere: Han kunne ikke med Bibelen i hånd afvise kvdl. præster, men hans usikkerhed var voksende, og afvisningen fra de folk, han var mest beslægtet med, gjorde indtryk. »Jeg ved ikke, hvor langt de vil gå for mig, men jeg vil for sammenholdets skyld i vor bevægelse gå meget langt for dem« og i respekt for deres kamp i påkommende tilfælde undlade at foretage præsteindsættelse – og kæmpe for dem, der vitterligt står på kirkens gamle ordning. Men postyret over provsteudnævnelsen viste, at det var umuligt for »en biskop med det gammelkirkelige syn at udøve både sit åndelige og sit tjenstlige tilsyn« hvorfor ØJ også måtte gøre, hvad han kunne »for at hindre, at der opstilles flere protestbispekandidater«, indtil en kandidat med det syn har mulighed for at blive valgt (KD 24/12).

Med henblik på det forestående *menighedsrådsvalg* sagde Erik David- sen på »Menighedsrådsforeningen«s årsmøde, at kritikken af de man-

ge aftalevalg tog han ikke alvorligt (MrBl 177 jfr. KD leder 22/9). Foreningen gjorde igen en del for at orientere om valget, og i en pjece orienterede Kirkeligt Samfund om sin holdning. Andet nyt var, at Folketinget på valgdagen undlod at holde møde.

Dagspressen gjorde op, at valgdeltagelsen havde været ringe. Socialdemokraterne tabte som regel, hvor de fremtvang valg, fandt KD og det mente også, at de klart retningsprægede lister, især IMs, igen tabte til kirkelige eller folkekirkelige/grundtvigske lister (leder 7/11 jfr. 6/12). Aarhus Stiftstidende vurderede anderledes end Fyns Stiftstidende, der skrev at IM mange steder vandt over de grundtvigske (5/11). Ørum Jørgensen fandt grund til at skrive, at valgresultatet ikke afspejlede IMs styrke, den havde vist sig ved fredsvalgene og viste sig gennem jævnlige brug af kirkerne (KD 12/11).

Protester mod kirkebyggeri førte flere steder til opstilling af lister. Om udfaldet her skrev KD, at »protestlister har gode muligheder. Vel at mærke første gang, de stiller op«⁴³.

III. Indenfor rammerne

1. Debatten om *ritualforslagene* (1980 264) kulminerede omkring nytår 1980 for så at ebbe ud. Da fik ministeren (og bisperne) anmodning om, at forslagene hverken autoriseres eller tillades anvendt forsøgsvist, for de strider mod folkekirkens hidtidige bekendelsesgrundlag. Det skrev præsterne Olav Fog, Jørgen Glenthøj, Ørum Jørgensen og Vagn Laursen (alene den sidste underskrev som formand for sin organisation, Kirkeligt Forbund), og de vidste at kritikken også skyldtes, at ritualekommissionen var ensidigt sammensat. De bad da ministeren om, at sådanne udvalg sammensættes, så de er »dækkende for, hvad der rører sig i folkekirken« (KD 3/1f, IMT 464, jfr. KD 1/5, MrBl 10, KiInf 89f).

I pjecen »Kaldet af Gud eller mennesker« skelnede professor Regin Prenter mellem kommissionens forslag, hvor ordinationen dog fuldbyrdes i gudstjenesten, og Lindhardts indledning i betænkningen, hvor denne forskriver sig til den rene statskirkelighed (1979 167). Det drejer sig om, hvem der er kaldende til bisp/præsteembeder og hvor og hvornår indvielsen/ordinationen sker, om kaldelsen sker i menighedsrådslokaler og ministerialkontorer eller i gudstjenesten – altså ikke om en lempelig revision. Bag kampen er skjult et principielt brud med den embedsopfattelse, som har hersket siden reformationen (jfr. JyPo 31/1, PrfBl 316; Lindhardt JyPo 30/1, BeT 4/5).

Det kunne stort set forblive herved, for bisperne var i januar, efter en grundig drøftelse af forslagene, enige om først at tage endelig stilling inden udgangen af 1981. 3 var ellers for autorisation straks, andre anerkendte vel kommissionens arbejde, men fandt det ikke betimeligt eller muligt at anbefale en revision nu, heller ikke en forsøgsvis anvendelse. Nogle bisper var så betænkelige ved det svækkede embedssyn i forslagene⁴⁴.

2. Vi ønsker at tolke den åndelige fornyelse ud fra vor lutherske arv, at klare forvirringen om dåbsproblematikken i *den karismatiske bevægelse* ved at fastholde både den lutherske tradition, om Guds gode gerning i dåben, og talen om at omvendelse, tro og dåb hører sammen, bl.a. sådan begrundede pastor Hakon Bojsen at karismatiske præster og lægfolk fra folkekirken samledes til møde⁴⁵.

Samtidig var biskop Ole Bertelsen ved at afslutte sine samtaler med Ålholm menighedsråd og pastor Bekker Jensen. Biskoppen endte med at anmode kirkeministeriet om en tjenstlig undersøgelse af BJs præstegering (KD 19/4 jfr. her 1980 268). Karismatiske folkekirkepræster havde da taget afstand fra BJ, de følte sig ført bag lyset; det, der var begyndt som det mest lovende i Folkekirken i mange år, var skridt for skridt afsporet, og andres advarsler kom for sent eller blev afvist; de var rystede over begivenhederne, men ikke rokkede i troen »på Guds ånds virke i overensstemmelse med Bibelen« (KD 27/3, 3/7). Siden fulgte suspension af Ålholm-præsten og tjenstligt forhør for lukkede døre (KD 5/6, 9/10 jfr. KD 30/5: Ålholmkollektiverne halverede).

Ingen i Givskud sogn (1979 180) ønskede at tage initiativ til dannelsen af et nyt menighedsråd, da det siddende råds valgperiode udløb. Først ved biskop Helge Skovs og provst Folmer Schjøths mellemkomst kom der et nyt menighedsråd (KD 8/11, 12/11).

3. Flere af *diakoni-institutionerne* lever noget usikkert. De 3 hospitaller er truet, men foreløbig reddet⁴⁶.

Diakonissestiftelsen vedtog 31/5 79, at også mænd kan optages i søsterfællesskabet, og den første, en stud. theol. optoges som broder-elev. Den kunne samtidig glæde sig over, at der igen er en begyndende tilgang af søsterelever og søstre (årsberetning 77/78ff. jfr. om Sogne-diakonien her note 25).

4. Års forhandlinger førte til, at IMs Børnegudstjenester med 23.000 børn og Københavns folkekirkelige Søndagsskoleudvalg med ca. 1.800 børn fra 1979 blev til *Danmarks folkekirkelige Søndagsskoler og Børnegudstjenester* (IMT 1977 413, KD 20/5 og 22/5 78; jfr. her

1975 249). Navnet er ændret, men ifølge vedtægterne er det et arbejde under IM, og det forbliver det nok:

På årsmødet i 1979 sagde formanden, Hans Jensmark: Det er en kendsgerning, at mange præster ikke vil være med hos os, og at man flere steder, hvor der oprettes børnearbejde, ikke tilslutter sig os (KD 18/5 79). Det skyldes ikke blot andres modvilje, selv missionsfolk kan ønske søndagsskolen flyttet fra missionshuset til præstegården, og at arbejdet får et mere folkekirkeligt tilsnit (KD 12/7 79).

Arbejdet har det første halvår efter sammenslutningen været hæmmet af, at vi fra en side beskyldes for at være »for missionske«, fra en anden side for at være »for folkekirkelige«, sagde administrationschef Egon Nørgaard på landsmødet i 1980, det tog han som et vidnesbyrd om, »at vi kører midt på vejen«, hvor der er langt flest at nå med evangeliet (KD 12/5, IMT 740). Her lød også advarsler mod at søge menighedsrådene om støtte, det kan binde, og søndagsskoler har meldt sig ud i tro på, at de ikke længere har brug for børnegudstjenestens organisation; vi står stærkere med offersindet i behold, sagde konsulent Hove Jacobsen (KD 13/5).

Siden talte pastor Erik Lunde ved et medarbejder-kursus om sognemedhjælper og en officiel kirkelig undervisning: Vi er nogle, som er utrygge derved, for der er i folkekirken mange forskellige syn på, hvad kristendom er. Det er et voldsomt dilemma: Vi kan ikke fortsætte vor dåbspraksis uden mere sammenhæng mellem dåb og oplæring, og på den anden side kan en folkekirkelig undervisning gøre mere skade end gavn. Indrulleres IMs søndagsskolearbejde i folkekirkens officielle struktur mister arbejdet indentitet og åndskraft (KD 20/10).

I 1979 var der oprettet stiftsudvalg i alle stifter, de repræsenteres i bestyrelsen. Det år besluttedes det også at starte et junior-arbejde. Indvendinger om, at det betød konflikt med KFUM og K, afvistes, for man ville sætte ind i områder uden junior-arbejde, hvor børnene kom ind i et tomrum, når de forlod søndagsskolen (KD 22/5, IMT 524, 555, 661, alt i 1979).

4. *Indre mission, ydre mission og »mission i Danmark«.* Nogle formandsord fra IMs årsmøde er allerede nævnt. Dér havde Ørum Jørgensen flere stærke advarsler⁴⁷. Det danske Missionselskab fik påtale, det havde sat sin troværdighed på spil og det var et spørgsmål om IM kunne støtte det (1974 234). Indpakningens tid var forbi, sagde ØJ, og IM havde fået ny indre styrke og tilgang af ivrige unge ved at tale lige ud og tale klart om den eneste frelser. – DMS havde derimod set sin vej i samtaler med anderledes troende og vidste, at det forudsatte respekt for deres overbevisning. – Da DMS og Folkekirken Missionsråd sidst i 1979 indbød til drøftelse om ydre og indre mission i Danmark, ja opfordrede IM til at gå med i en virkelig mobilisering af vor kirke, uden forskel på YM og IM med et: Spring ud i den økumeniske dimension! – så afviste Ørum Jørgensen dette på årsmødet, samarbejdet var for bredt. Han fremhævede at IM var godt i gang med at intensivere sit arbejde overfor sækulariserede døbtte og udøbte dan-

ske, mens han så at sige anviste DMS sit arbejdsfelt ved at udtale glæde over, at DMS, hvis det har kald dertil, sætter ind overfor de nyreligiøse og muslimer herhjemme.

I november vedtog DMS at gå igang med »mission i Danmark«, for de 2 nævnte grupper. Det opgav ikke håbet om at få andre organisationer med, selv om der ikke var meget udsigt til det. En kendsgerning var da også, at alle missionsselskaber i 1979 havde haft vanskeligt ved at få dækket deres budgetter, og for at dække de ofte beskårne budgetter for 1980 skulle der endnu flere penge ind i årets sidste måneder, især til DMS (t.eks. KD 8/12, 24/12).

Først DMS og så Dansk Missionsråd havde sidst i 1979 indbudt Ørum Jørgensen til drøftelser (og samarbejde) om YM og IM, især i Kbhvn., som »*kirkelig set er i en livsfarlig situation*« (KD 29/11 79). Det første sted gjorde ØJ udfordringerne op: De mange barnedøbte, især Kbhvn. var et stort problem for IM, de udøbte, som navnlig findes i de større byer, fremmedarbejderne og vel som en fjerde målgruppe, de nyreligiøse. IM ville sætte kraftigt ind overfor de 2 første grupper, og ØJ fandt det naturligt, at DMS satte ind mod den 3. gruppe, her havde det erfaringer, og når det går igang og en indvandrersekretær var ansat, så kunne han kun ønske lykke til (dmbl nr. 1, KD 3/11 79). Til missionsrådet sagde ØJ, at IM ville fastholde folkekirken og missionsselskaberne på den kristo-centriske forkyndelse, og med ny tilgang kan IM styrke noget af grundlaget for YMs arbejde ude. Han forstod, at YM-selskaber satte ind overfor fremmedarbejderne. Skulle misforståelser undgås, måtte der være snæver kontakt mellem IM og YM, men ikke nærmere integrering, og gensidig orientering og en fælles besindelse på mål og midler var i højeste grad på sin plads (KD 22/11 og 28/11f 79 jfr. 23/1).

Da DMS' formand, biskop Græsholt i et foredrag i 1979 havde talt om at tage muslimerne alvorligt var han blevet angrebet af Ruben Jørgensen og forsvaret af Ørum Jørgensen. Græsholt tog sagen op igen: »Jeg gentager trods forståelig modvilje og uvilje hos de medkristne, at muslimer tror på og tilbyder samme Gud som vi. Det betyder ikke, at jeg accepterer Islam som frelsesgrundlag«, for »kun den kristne kender Gud som »vor Herre Jesu Kristi Fader««. G spurgte om formålet med at være eksklusiv? Mennesker kan ikke sætte grænser for, hvor Gud vælger at finde sig omtalt, men vi kan prøve at indrette vore grænser så rimeligt, at de ikke hindrer evangeliets forkyndelse (KD 18/9 79). Det fulgte missionær Keld Bredvig op, han mente ikke, at det var hans opgave at omvende muslimer, men at bygge bro over gammelt had mellem kristne og muslimer, for »trods alt – i den sidste ende er det jo samme Gud, vi tror på«. Bredvig fortsatte: Ærlig talt »jeg foretrækker en god muslim fremfor en dårlig kristen« (KD 6/2).

Dette fik Ørum Jørgensen til på IMs årsmøde at forlange klarhed fra DMS, dets troværdighed var truet, uanset udtalelser fra Græsholt om, at det altid er DMS' opgave at forkynde Jesus Kristus, og IM hverken kan eller vil støtte folk uden begreb om de mest grundlæggende begreber (IMT 689ff). Pastor Inge Tranholm-Mikkelsen, tidl. missionær, nu medlem af DMS' bestyrelse, bebrejdede ØJ hans holdning til DMS gennem flere år og nu dette falske vidnesbyrd. ØJ efterlyste beklagelse af Bredvigs udtalelser og forsikrede, at han ikke havde ønsket gold polemik, men ville kalde til besindelse også i IM. I T-M replicerede, at hun da selv havde tilføjelser at gøre til Bredvigs ord, men hun

måtte spørge, hvorfor IM klamrer sig til gamle formuleringer og går på kætterjagt, når det møder nytænkning. ØJ sluttede: Vore fangstredskaber er nok gamle, men vel prøvede og ikke udtjente (KD 22/7f, 5/8, 12/8 jfr. dmbL nr 9. og Bredvig selv nr. 11).

Repræsentantskabsmødet 1978 opfordrede DMS' bestyrelse til at fortsætte undersøgelser om »mission i Danmark« (dmbL 1/79 jfr. bl.a. DMS årbog 1977 10ff). Året efter sagde generalsekretær Knud Jørgensen: Mission i Danmark må udøves sammen med den enkelte menighed, dvs. missionskredsen; vi tænker først på muslimerne, men også på de nyreligiøse og de sækulariserede; skal der forkyndes for dem, må vi vide, hvad de står for, og vi må tage dem alvorligt (dmbL 1/80). DMS gik videre uanset Ørum Jørgensens sondring mellem opgaver for IM og for DMS. Det indbød folkekirkelige organisationer, missionselskaber og 5 frikirker til at være med til at oprette 2 samarbejdsudvalg om mission, dels blandt muslimerne herhjemme, dels blandt de kirkefremmede og sækulariserede danske (KD 16/6 jfr. 28/4 og BeT 22/6). Vi behøver ikke at vente til samarbejdspartnerne er enige om alt for at gå igang med et arbejde, som vi ikke tager fra andre; det der er sket er, at »missionsmarken« er flyttet hjem midt i vort eget samfund, skrev Græsholt (KD 26/6). Da havde Ørum Jørgensen afvist at være med i så bredt et samarbejde. IM havde nok at gøre med sit arbejde »på det grundlag, som vi finder er det rette«, men har DMS kald til arbejdet for muslimer herhjemme, bør det gå igang, der har været teoretiske drøftelser nok (IMT 691).

21/8 havde DMS' bestyrelse ikke opgivet håbet om bred opbakning om de 2 samarbejdsudvalg, om Islam og »om sækularisering« (dmbL nr. 10). De andre missionselskaber afslag: Man kunne ikke være med, den primære opgave ude beslaglægger alle ressourcer (Ethiopien nr. 11). i hvert fald ikke være med for nærværende (Brødremenigheden BDM nyt nr. 10). Vurderede Sudanmissionen end situationen i Danmark som DMS, så var den i tvivl om, hvorvidt den burde engagere sig hjemme, og den havde ikke kræfter til det, da den skulle være med i et stort nyt arbejde i Vestafrika; den fandt også, at mission i Danmark burde udgå fra og hvile på den gudstjenestesøgende menighed, de kirkelige organisationer kunne bistå denne, måske skubbe den igang; arbejdet om islam ville Sudanmissionen så nok drøfte nærmere (Sudan nr. 11 jfr. 9/79).

Generalsekretær Aage Nielsen talte på Sudanmissionens årsmøde 23/8 om de stigende tendenser i den kirkelige debat til at trække grænser og gå hver sin vej. Han glædede sig over, at hans selskab ikke behøvede at trække stærke dogmatiske standpunkter op, og over at fællesskabet, trods en ret forskellig medarbejderskare, i en *virkelig* missions-situation kan bære. Aage Nielsen fortsatte: Derfor har vi ingen lyst til at blive inddraget i en avisdebat, hvor sagen der debatteres, med tidens polariseringstendenser vil blive fortrængt af interessen for at få trukket grænser op (Under Afrikas sol 38). Vi er gerne med i en debat, hvor man tilstræber at tale sig *sammen*, ikke fra hinanden (Sudan nr. 10). November 1980 gav DMS' repræsentantskab tilslutning til de initiativer, der siden 1978 er taget for at virkeliggøre »mission i Danmark« og til »at der i kontakt med Samarbejdsudvalget om Nyreligiøsitet påbegyndes et missionsarbejde blandt nyreligiøse« (1976 339). Det arbejde burde ske i samarbejde med internationale og folkekirkelige organisationer, lokale menigheder og bestående kirkelige miljøer. – Det er en fuldstændig kursændring i arbejdet, men en afgørende nødvendig ændring pointerede Græsholt; han motiverede det bl.a. med ordene: »Jeg ville hellere se mine børn døde, end i grebet af disse nyreligiøse bevægelser« (KD 10/11f; de sidste ord forargede, KD 17/11, 22/11).

5. Sidst i juli samlede *Danske Kirkedage* i Ålborg op mod 1.200 deltagere, det var rekord (1978 201). Bagefter kom der tak for bredde og alsidighed i programmet om »Frihed og fællesskab«, eller om hvad kristne som samfundsborgere bør beskæftige sig med. Det måtte beklages, at disse »lægfolkets kirkedage og de unge og yngre familiers kirkedage« savnede folkekirkens præster og andre kirkegængere, og at visse grupper og bevægelser som IM ikke ville være med (Økumenisk Nyt nr. 2-3, Nyt fra Kirkefondet nr. 3, KD 21/7ff, leder 25/7). Følgelig blev der atter på de dage overvægt af de »særlige interessegrupper« med ofte klart markerede særstandpunkter, som »Kirketjenesten i Århus« og »Kristne for Socialisme«. Dette sidste kunne dog også skyldes, at der ikke nok er lagt op til nært samarbejde mellem kirkedagene og de lokale menigheder, først dermed føles kirkedagenes tilbud kærkomment for de mange i folkekirken, der er optaget af kirkens nød og muligheder (Erik Norman Svendsen KD 29/7, Kirkefondets årbog 61). Fremtidig bliver Sudanmissionen medindbyder, ikke mere blot observatør. Bestyrelsen går ikke ind for alt på kirkedagene, men finder at de er et værdifuldt fællesskab, så selskabet gør gerne sit til, at dagene får en midtsamlende funktion i Den danske Folkekirke (Sudan nr. 11).

5. Der sker noget omkring *Kirketjenesten i Danmark: KT* (1975 253). Den mener at dens politiske kritik har vundet overraskende stor udbredelse i kirkelige kredse, samtidig fandt den det omkring nytår 1980 nødvendigt at distancere sig fra antidemokratiske ekstremister, måske hjulpet på vej dertil af højreorienteret »kirkelig« indsats?

Sidst i 1978 startede tidsskriftet »Groft salt« med en af KT uafhængig redaktion, det gik ind for i 1980 at blive afløst af KT's »i fiskens tegn«. KT måtte både hjælpe sine venstreorienterede medlemmer til at markere deres afsky for de forbrydelser mod menneskerettighederne, der sker i socialismens navn, og give indsatsen mod de nyreligiøse plads i KT's organ, skrev Johs. Aagaard. Hertil bemærkede Groft salts redaktion: Der er stadig brug for et blad, »der giver mæle til den spirende venstrefløj. KT vil hellere bruge sine kræfter til noget andet« (dec. 79 jfr. divergenser mellem Fr. Hjerrild og Aagaard allerede dec 78).

På én gang beskyldt for at være kommunister og borgerlige kompromisfolk fastholdt Aagaard KT's syn på sit politiske engagement således: KT vender sig »imod enhver socialisme, der ikke vil vedkende sig de individuelle menneskerettigheder, og imod enhver liberalisme, der ikke vedkender sig de sociale menneskerettigheder«. Det sagt byder KT alle former for demokratisk socialisme velkommen, de er en nødvendig del af KT (i fiskens tegn nr. 1). – Formanden kan eller vil ikke forstå/acceptere, at Den teologiske Fagkritikgruppe (1979 182 jfr. PrfBI 627) har status som en socialistisk teologgruppe, ikke en kirkelig retning. Mens KT vil se sit politiske engagement i lyset af

det kirkelige, fandt fagkritikgruppen det omvendt helt nødvendigt på basis af sit politiske engagement og den ideolog-kritiske analyse at stille spørgsmål til teologien og foretage nyvurderinger af den. Uden ender man lige lukt i »en idealistisk ghetto«, sådan fik Aagaard bl.a. svar, for skal der »virkelig blive tale om *alternativer* og overskridelse af gamle teologiske frontstillinger, så må man turde at gennemføre en radikal kritik af sine teologiske forudsætninger«. Andre skrev: »De sidste par år har vel vist, at KFUM og K, kirkedagsbevægelsen, Kristne for Socialisme m.fl. står sikrere på egne ben uden KT's paraplytjeneste«. Aagaard replicerede: KT var gennem Groft salt forstået nærmest som en marxistisk frontorganisation, men bestyrelsen har villet fastholde *en politisk bevidsthed, der er præcis uden at være ekstremistisk*. Vel er der behov for at revidere og videreføre KT's målsætning, så den viser hvad det idag vil sige at være *en økumenisk, kirkelig bevægelse, der søger at tage sit samfundsengagement alvorligt* – noget der ikke drejer sig om at holde balancen mellem højre og venstre, men om hæderlighed og saglighed (s.st. nr. 3).

En højreorienteret bevægelse omkring »Kirkeligt Oplysningsforbund« delte 28/10 79 løbesedler ud i nogle hovedstadkirker. 1980 så tidsskriftet »Realia« dagens lys, her hed det om KT: Når den taler om fornyelse, mener den socialistisk revolution, og i Moskvas ånd medvirker KT til det rundt om i verden gennem Kirkernes Verdensråd. Andre navngivne præster blev hængt ud, Realia vidste at måske kun 5% af de danske præster er socialister, men når 50% af lærerne ved de teol. fakulteter er det, så véd man, hvor det bærer hen (nr. 1, KD 5/11 og 20/11 79). – Pastor Søren Poulsen fandt Realia overflødigt, men mente dog at dets påstande gør det bydende nødvendigt, at KT gør det klart hvad den vil (KD 9/1). KT mente at have fundet ud af, at der er forbindelse mellem det nye oplysningsforbund og »Tongil-familien« og Fremskridtspartiet (i fiskens tegn nr. 1).

På Kirkedagene kom det bl.a. til en konfrontation mellem Kristne for Socialisme og Kirkeligt Oplysningsforbund, med nok et tidsskrift, »Aktion«. Konfrontationen fortsatte, da folk derfra skal gå i kirke, hvor de optager prædikenen på bånd, for bagefter at bruge citater mod præster ved menighedsmøder, eller i en telefonavis, om hvis eksistens kirkegængerne orienteres efter gudstjenesten (KD 12/8f, 25/8, 3/9f, 11/9).

Med byrådets godkendelse kom planerne om »Det økumeniske kursuscenter, Ebeltoft« nærmere en realisation (1978 203). Et led er en selvstændig højskole, sigtende mod 3 hovedområder, økologi, samfund og kirke, der dog ses som en helhed; KT skal stå for et andet led i projektet, et mødested, hvor unge kan samles for små penge, og til et tredje led anvendes støtten fra Det lutherske Verdensforbund (1977 186). Her skal mennesker hente støtte, når de har brudt med de nyreligiøse bevægelser (KD 22/12 79, 2/1, i fiskens tegn nr.1).

Dialogcenteret (1975 219), en af KT's medlemsgrupper, også med Johs. Aagaard som formand, indsamler og udsender information sammen med Samarbejdsudvalget om Nyreligiøsitet. Det arbejde omfatter i højeste grad tillige hjælp til dem, der bryder med nyreligiøse bevægelser, men hertil mangler både rehabiliteringscentre og menne-

sker, som vil ofre tid, kræfter og penge, så vores mission standser, hvor den for alvor skulle begynde, sådan berettes om arbejdet.

De nyreligiøse bevægelser tilbyder en ideologi, der kan legitimere i forhold til den kriseramte bevidstheds sociale grobund, løse krisen på skrømt ved at kalde den materielle og sociale virkelighed en illusion, mens den kristne menighed langt fra er forberedt på de nye livsvilkår, glemmes det »ender dialogarbejdet som den etablerede kirkes inkvisitoriske jagt på anderledes troende/tænkende«. Dialogcenteret møder alligevel den anklage og mener, at det skyldes den misforståelse at dialog opfattes som slet og ret tolerance – ikke også som dialog i konfrontation, hvis kendetegn er en grundlæggende uenighed om, hvad der er sandhed (Dialog nyhedsbrev nr. 1 nov., i fiskens tegn nr. 3, dmbL nr. 12).

6. *Nyreligiøsitet*. I 1979 stod der næsten et slag om Transcendental Meditation, da, som Græsholt sagde det, »30 læger vil til at ordinere TM (der uomtvisteligt er en form for hinduisme) til folk i stedet for piller. Det er måske meget godt med lidt færre piller. At have læger til at sidde og skrive religion op til folk er straks noget mere tvivlsomt« (Lolland-Falsters Stiftsbog 1979 102; jfr. 1978 203). Det var oprettelsen af »Dansk Selskab for Medicinsk Anvendelse af Transcendental Meditation« (BeT 10/6 79 og dagspressen derefter), som især fik Græsholt og flere, bl.a. Aagaard, til at gå imod den TM-offensiv, for læger skal ikke lokke patienter ind i en bevægelse, som dels er kommerciel, dels er fremmed religiøs påvirkning under foregivende af, at det er noget »ganske neutralt«⁴⁸. Men Lægeforeningens formand, Francis Zachariae havde ikke mange betænkeligheder ved TM-terapi (KD 25/7).

Mens nogle virkede for kristen meditation, som egentlig er det samme som »stilhed for Gud« (bl.a. KD 6/6, 19/7, 23/7 og 14/8ff 79), spurgte KrF indenrigsministeren ud. Han svarede, at Sundhedsstyrelsen ikke kan forstå, at læger specielt anbefaler et system med indiske ritualer, når samme virkning kan opnås ved »neutrale« meditationssystemer (Ft 6/9 79 13138 jfr. 13/12 78 4124). Også Lægeforeningens etiske Råd blev spurgt og det udtalte, at TM må indeholde hinduistiske elementer, som især for religiøse mennesker kan medføre svære sjælelige konflikter. Læger, der henviser til TM, bør derfor forud orientere om ritualet og mantraets betydning (KD 17/10 79). Formanden for TM-lægerne fik tilbudt oplysninger fra Dialogcenteret, det afslog han (KD 2/8 79).

Folk strømmer til TM, skrev dagspressen for at fortælle om, hvordan danskerne får »sjælefred på samleband« (Pol 9/8 og WA 10/8 79). Scientology-kirken beretter om en ugentlig tilgang på 45-50 nye medlemmer, og at der er 12-13.000 scientologer, trods forsøg på undergravning, som f.eks. at dette »ikke er nogen religion, men et forretningsforetagende« (KD 21/11 jfr. Pol 6/4 79: Kirken ejer ejendomme i Kbhvn. »til et tocifret beløb«). Også »Tongil-familien« beklager sig over fjendtlighed fra kristne præster, især dog fra Dialogcenteret, som gør alt andet end at skabe dialog, skønt den, som scientologerne, arbejder »for kristen enhed« eller for »samarbejde mellem alle mennesker af god vilje«. Familien og »Kirkeligt Oplysningsforbund« erkender at have (nogle) fælles medlemmer og den fælles basis, at begge »interesserer [sig] for kristendommen og for at den ikke skal blive undergravet af marxismen« (KD 2/12, 16/12 jfr. Samarbejdsudvalget om Nyreligiøsitet's pjecer).

Kursustilbuddene fra hovedstadens oplysningsforbund fik psykolog Niels Bjerre Andersen til at skrive: »Peddigrørerne er blevet afløst af mysticisme og charlanteri«. Her er tilbud på »ca 4.000 timer inden for områder, som jeg vil tillade mig at kalde pseudo-videnskab, tidsspilde og vildførelse. Man bliver belært om genfødselsprocesser, karma« og »Yoga-området er svulmet op og... jeg finder det symptomatisk, at underviserne nu har taget navneforandring fra Bente Olsen og Hans Jensen til Ma Sarita og Swami Niketan«. Det er »så vidt jeg kan se, et opgør med den naturvidenskabelige forklaringsmodel. Man bevæger sig væk fra det objektive og søger sandheden i subjektiviteten. Hvad jeg »oplever«, hvad der foregår inde i mig, det er sandheden« (Pol 19/8 jfr. Jane Åmund BeT 7/9). Konsulent Leo E. Andreasen gjorde op: Der bruges over fritidsloven flere penge til yoga og lignende end til undervisning i kristendom (AASt 7/2 81).

1. I »Kulturens børn«, en undersøgelse hvor 1000 børn på 9-12 år var interviewet, berøres også børns forhold til Gud og kirken: 11% beder hver dag til Gud, 34% gør det ind imellem og 55% beder aldrig. 7% går ofte i kirke, 50% kommer der 1-2 gange årligt og 43% kommer der aldrig.
2. Vi kan frygte, at vi snart når til, at vi ikke kan tale sammen i folkekirken – hvis vi da ikke allerede er kommet dertil? sagde biskop Johs. W. Jacobsen (KD 17/10 79). Og domprovst Georg S. Geil skrev: »I disse år er det, som yderpositioner befæstes så hårdt, at samtalen dør, fordi den er blevet afløst af en samling enetaler. Polarisering kalder vi det. Men det fine ord kan ikke tilsløre, at sagen smager af død« (BeT 7/9).
3. I en anmeldelse skrev Søren Nordentoft: »Hvad prædikenerne angår, ligger det nok i almindelighed – hvilket vil sige inden for hele kirken, – sådan, at prædikenen befinder sig i en krise og længe har gjort det... Den unødvendigt ufolkelige akade-

miske stil, teoriernes blege spøgelsesverden, afstanden fra mennesker af kød og blod i denne på mange måder såre uoverskuelige, og i hvert fald ikke nemme tilværelse, de rigtige meningers afmagt, dette at alt for få prædikanter har noget virkeligt på hjerte, muligvis fordi de ikke selv mere er i knibe, end at de kan redde sig i land på tilfældigt teologisk vraggods fra studietiden på universitetet, – (og så går man ikke engang ordentlig i dybden med nogen ting)«, alt dette mærkes i kirken, PrfBI 560.

4. Jfr. bl.a. Norman Svendsen: Nødvendigt med nye initiativer BeT 3/2, 25/5, stærkere Asger Sørensen KD 29/10 og fra modsat hold bl.a. Riemann og Jens B. Olsen (knap så optimistisk som HE) DKt 74, 68, Karen Horsens BeT 10/2, Poul Dam BeT 13/4; desuden WA leder 18/1.
5. De laveste procenter var: Albertslund 86,9, Farum 87,1, Ishøj 87,5, Karlebo 88,4, Søllerød 89,9, Kbh. 90,8, Frederiksberg 91,4 og så Haslev med 88,1. – Herluf Eriksen kunne befatte sig med statistik: Den viser, at udmeldelser af folkekirken især stiger i sogne og byer med seminarier, universiteter og andre læreanstalter. Det fandt HE foruroligende, fordi studenter ofte før har været toneangivende ved nybrud. »Men spørgsmålet er, dels om studenter i dag er så toneangivende som tidligere, dels om vi ikke her ved indgangen til 80'erne vil se, at udmeldelser faktisk stagnerer. Jeg tror det, bl.a. fordi dåbstallet ikke det sidste par år er faldet. En ting står imidlertid fast: hvis dåbstallet stadig falder i et sogn, så trues selve sognekirke-tanken og dermed folkekirken«, sagde HE, Dansk Kirkehilsen 1/81.
6. dmbI. 1/81 jfr. Norman Svendsen året før 1980 249. – Men indvandrerne betaler kirkeskat, registreres uden videre af kommunerne som medlemmer af folkekirken, beklagede Margrete Auken, SF (spørgsmål 19/9 1199off). Både indenrigs- og kirke-ministeren vidste, at dette ikke foregik »fuldt tilfredsstillende« og ville råde bod derpå. De, der er registreret fejlagtigt, skal have de sidste 5 års kirkeskat tilbage, og kommende indvandrere skal ikke optages helt automatisk, sagde kirkeministeren siden, KD 18/12.
7. RelgI nr. 2, 4 og 5. PrfBI 76, KD 17/1, leder 23/1; opbakning om fritagelsesbestem-melserne: Krl. Lærerfor. KD 25/1, Søndagsskolerne KD 7/2, Kirkeligt Centrum 4/3, DKt 86. Generalforsamlingen bl.a. Aktuelt 6/7, Poul Dam BeT 6/7, KD 26/6ff.
8. KD 23/9 (jfr. mødereferat KD 30/8). HE nævnte det frivillige kirkelige arbejde, »som i høj grad værdsættes og påskønnes«, men som kun når mindre kredse. Skole-inspektør H. Iburg, FDFs landsformand, fortsatte: En udvidelse af konfirmandun-dervisningen kan blive »begyndelsen til et kirkeligt ungdomsarbejde drevet og betalt af kirkefolket« og med virkeligt veluddannede undervisere vil denne nødveni-ge opgave for menigheden, samtidig være »den bedste håndsrækning til folkeskolen. Strukturændringer i folkeskolen gør det ikke«, KD 11/10.
9. I Hillerød protesterede forældre mod morgenbøn i Byskolen, de var dog i min-dretal, og der fortsættes dermed, Frederiksborg Amts avis 30/11 jfr. her 1979 160. – I Ballerup fik den, for karske udtalelser om pædagoger kendte, socialdemokratiske borgmester Kaj. H. Buchardt flertallet i kommunalbestyrelsen (20 mod 5) til at henstille til lærerne, at de på et tidligere tidspunkt synger danske salmer og sange i sangtimerne. Lærernes talsmand efterlyste så en læseplan for 3.-5. klassetrin, idet de fleste lærere venter dermed til 4. klasse, da det er vanskeligt at motivere de yngste børn dertil, hvis de ikke er vokset op med sådan tradition, KD 18/1 jfr. undervisningsministeren her 1976 330. Om en mors klage over sangundervisningen og en Ballerup-lærers udhængning af hendes barn i timerne, se KD 24/11, samt undervisningsministeren KD 5/12.

10. Ft 17/12 4500 jfr. her 1980 255. Ændringsforslag nr. 797 motiverede VS sådan: »Da hverken okkultisme, spiritisme, animisme, totemisme, transcendent meditation, zen-buddisme eller den græsk-ortodokse tro støttes over finansloven, og da oven i købet hårdt arbejdende magikere og illusionister må klare sig uden støtte fra kulturministeriet, er det svært at forklare, at den af Luther m.fl. organiserede overtro skal holdes kunstigt i live ved hjælp af skatteyderpenge«.
11. Ft 3579. Om SFs kirkepolitik se især her 1973 276, 1972 230 og 1971 182.
12. Ft 3584 jfr. her 1979 154. Udtalelserne faldt 3/12 under l. beh. af KrFs genfremsatte (Ftårbog 355) lovforslag om, at kommunernes indflydelse på den kirkelige ligning helt skal væk. Ministeren, S, V og KF (trods 1974 note 34) fandt forslaget overflødig og ubetimeligt i sparetider, FP var for og DR »relativt positivt indstillet«. Steffensen, KrF argumenterede: Det er ikke rigtigt, at andre organer kan udsulte folkekirken. »Hvis det menighedsråd, som medlemmerne vælger, ønsker at få flere midler afsat til det folkekirkelige arbejde i sognet, hvorfor skulle de så ikke have lov til det? Det er dog de samme medlemmer, der skal betale det« (3581), hvortil Brøndsted, V svarede: Menighedsrådene er ikke under administration, provstiudvalgene samordner den kirkelige ligning med den kommunale, og samarbejde herom er naturligt, »det ville for mig at se være ganske upraktisk og urealistisk, hvis kirken selv skulle sende sine kirkeskatteopkrævninger ud« (3582, 3576 jfr. 1980 256). Kirsten Andersen, S indvendte og tolkede dermed sit partis programpunkt: »Vi ønsker folkekirken fastholdt i et fællesskab og en sammenhæng med kommuner og stat« (3575 jfr. 1979 155). – KrF havde motiveret forslaget: Kommunernes ret stammer fra en tid, hvor stort set alle stod i folkekirken, idag er i mange kommuner »en stor del« ikke med; at kommunerne fordeler den af kildeskattedirektoratet opkrævede kirkeskat »som rent administrative servicefunktioner« giver »ingen saglig ret til budgetmæssig indblanding«, mens forslaget fremmer nærdemokratiet og styrker »menighedsrådenes (gennem provstiudvalgene) økonomiske beføjelser« (Lovforslag L 53, skr. fremsat 29/10). Ministeren sagde bl.a.: Begrundelsen overrasker, da næsten 95% af de skattepligtige står i folkekirken (3574). – Hanne Engberg begrundede tilsyneladende SFs nye kirkepolitik med, at årets menighedsrådsvalg havde vist, at der ikke var den »overvejende interesse blandt den danske folkekirkes medlemmer for deres folkekirke«, og det var en del af begrundelsen for dens opretholdelse (3584). Ministeren svarede: Vist er interessen for de valg ikke nær så stor som for kommune- eller folketingsvalg, »men sammenligner man med andre store folkelige organisationer, er det egentlig et spørgsmål, om ikke det er en ganske god portion interesse, der vises ude omkring« (3585). Jfr. KD 14/6, leder 5/12, ministerens replik 13/12 og Steffensen: Den centralistiske linie sejrede, menighedsrådene bliver ikke »herrer i deres eget hus«, hvorfor taler forslagens modstandere da om nærdemokrati. KD 12/12.
13. FP fulgte opmærksomt præsteaffærerne (1980 note 15) og 16/4 spurgte Poulsgaard ministeren om, hvorfor han imod menighedsrådene og biskoppen ikke afskedigede Tom Møller Jensen, for folkekirken kan ikke overleve med sådanne afgørelser og sådanne præster, Ft 7893.
14. Ændringsforslag nr. 391, vedtaget Ft 4500. Reelt forhøjes dog det til kirkeministeriet afsatte noget i 1981, idet udgifter til Grønlands kirke ikke længere medtages. – Finansudvalget havde 18/9 forhørt sig om: 1. tilbagegangen i antallet af kirkelige handlinger og af folkekirkens medlemmer? 2. har ændringer mindsket behovet for at opretholde den kirkelige personregistrering? 3. er der større forskelle i præster-

- nes arbejdsbyrde? er de søgt udlignet? og har det betydning ved lønfastsættelsen? 6/10 svarede ministeren sådan 1. med de nyeste tal, 2. nej, og den primære personregistrering ved de kirkelige myndigheder vil være nødvendig, så længe ministerialbøgerne fungerer som datakilde for folkeregistrene og CPR, 3. ministeriet har i samarbejde med biserne bestræbt sig på at tilvejebringe lighed og bestræber sig derpå ved at oprette »enkelte præstestillinger« i større eller voksende sogne, mens der siden 1968 er sket nedlæggelser i landsognene, ligesom en vis udligning sker ved den såkaldte rådighedsordning; der er alene tale om lønforskelle ved at deltidsbeskæftigede overenskomstsatte præster har kvotaløn (Finansudvalgets Betænkning 16/10 jfr. 1980 255).
15. Lolland-Falsters Stiftsbog 138, KD 7/5, Pol 19/7, 30/7, PrfBI 279 jfr. kirkeministerens svar til Kirkeudvalget, KD 24/5.
  16. Besøg udfra kartoteket kan normalt foregå, hvor præsterne i forvejen kender patienterne, og disse har været indlagt mindst 8 dage. Præsterne skal sikre sig, at der ikke er lægelige eller andre grunde til at undlade besøg. Et kontaktudvalg skal behandle mulige problemer og efter ½ år tage stilling til den foreløbige prøveordning, som amtets sygehusudvalg kan tilbagekalde til enhver tid; skulle dette ske på grund af klager over præsterne, skal de først have lejlighed til at udtale sig, KD 3/6, 3/10 jfr. MrBI 92.
  17. Nogle folkeregistre skal have sagt nej til præster på grund af mistanke om, at oplysningerne skulle bruges i missionsvirksomhed, Pol 4/10. Selv nævnte præster, at de ønskede at vide, hvilke børn der er i sognet så de kan få en hilsen fra kirken, eller at få tilsendt kopier af flytteanmeldelser, så de kan foretage husbesøg, KD 4/10, 20/10 jfr. ledere 7/10, 31/10.
  18. Steffensen, KrF fik at vide, at kirkeministeren og indenrigsministeren har drøftet sagen om valglisten, og det sagen nok så meget drejer sig om, præsters »adgang til i det hele taget at rekvirere adresseoplysninger fra folkeregistrene til brug i det kirkelige arbejde«. Han formanede så ministeren til at sørge for, at cirkulærer »ikke underminerer den støtte, som den danske stat i øvrigt yder og bør yde folkekirken«, spørgsmål Ft 29/10 1096.
  19. PrfBI 273, 495 og 1981 1. Lovændringen motiveredes: Traditionen med møder i præstegården har medført, at de almindeligvis er bygget større end andre tjenesteboliger, og hensyn til brug og bevaring af præstegårdene pålægger præster en større økonomisk byrde. Den skal afhjælpes uden at præsterne stilles gunstigere end andre tjenestemænd (Ftårbog 218). – Burgdorf havde før spurgt ministeren, om præster altid – også hvor konfirmandstuen er indrettet adskilt fra præstegården og med egen indgang, for »at man her skulle have et forsamlingslokale i tilknytning til konfirmandstuen« – alene har dispositionsretten, han fandt det rimeligt at menighedsrådene i så fald rådede over brugen deraf. Dorte Bennedsen kom til at svare, og sagde at præster alene har dispositionsret hvor konfirmandstuen er en del af boligen, men ville godt tilføje, at hvor konfirmandstuen »både formelt og reelt kan udskilles af præstens tjenestebolig... er således beliggende, at præstens privatliv ikke generes nævneværdigt af en udvidet brug af konfirmandstuen«, var hun positivt indstillet overfor at fremme en udvikling, så dispositionsretten overgår til menighedsrådet. Herom agtede hun i »nærmeste fremtid« at forhandle med de implicerede organisationer (Ft 26/3 7181). På Præsteforeningens repræsentantmøde sagde Karen Horsens, at hun tog det »som givet, at ordningen [med tilskud til opvarmningsudgifter] ikke medførte indskrænkninger i rådighedsretten« over tjenesteboliger, PrfBI 495.

20. MrBl 176, 192 jfr. 190ff, 260. – Kirkeministeriet måtte præcisere overfor et par præster, som vist var flyttet ind i egne boliger, at de havde pligt til at bebo tjenesteboligerne, JyPo 7/1, KD 15/1ff, 11/3, 4/6, 16/8 jfr. Riemann: Det er menighedsrådets pligt at få klarhed over, om præsten »opfylder sin boligpligt«, DKt 47 og 72.
21. Jfr. her 1975 237f (her sammensætningen), 1977 182, 1978 196f, 1980 260.
22. Udvalget gik iøvrigt ind på kordegnens arbejdsvilkår og foreslog – som ønsket af Kordegneforeningen – generelt en styrkelse af deres stilling og som følge deraf »gennemført en særlig uddannelse og ... en anordnet prøve« før ansættelse af kommende kordegne (41, 148).
23. Til denne understregning kom Herluf Eriksens førnævnte, men tidsmæssigt altså senere, stærke betoning af, hvor nødvendigt det er at præster har gode pædagogiske kvalifikationer, hvad der havde fremkaldt glæde over det grundtvigsk-tidehvervske nybrud fra andet kirkeligt hold (jfr. her p. 175 og p. 175f.). HE fik da også at høre for sin tiltro til pædagogikkens undergørende kraft, DKt 484f, 512.
24. MrBl 140. En reaktion kom i en anmeldelse ved hovedbestyrelsesmedlemmet, overlærer Edel Hertz: Forslaget om at bruge kordegnene virker som om »et stort og alvorligt problem forsøges løst ved »de forhånden-værende-søms-system«. Det må ikke ske«. Det må være menighedsrådet/ene, der udarbejder stillingsbeskrivelse og opslår stillingen, der da kan søges af kordegne, teologer, lærere, sygeplejersker og andre, der har kvalificeret sig dertil eller vil gøre det. Det er naturligt at bruge de eksisterende uddannelser, i stedet for at opbygge et nyt »uddannelsesapparat«. Hele det »udarbejdede hierarkiske system til godkendelse af og tilsyn med sogne-medhjælperstillingen forekommer besværligt og i nogen grad overflødigt«. Det vidste EH så, at det er nødvendigt »hurtigt at tage præsteuddannelsen op til revision« (MrBl 156 jfr. 1980 note 35). – »Menighedsrådsforeningens«s undervisningsudvalg (1980 266), der kraftigt bekæmpede U-90 (MrBl 3, 37, 146, 257, resolution fra årsmødet 193ff, 199f), beskæftigede sig foreløbig især med konfirmandundervisningen og havde ønsker om læseplan her, orientering af forældrene m.v., samt vedrørende præsteuddannelsen (MrBl 150, 260). Udvalgets formand K. J. Elkrog talte og skrev en samarbejde mellem menighedsråd og præster, så »forkyndelsen kan forstås af dem den retter sig til« i kirke som konfirmandstue – som en hjælp ikke en indblanding forklarede han sig (MrBl 56, 123, 189, KD 10/10 79, 4/6), han fik nemlig at høre fra præster, der måtte værge forkyndelsesfriheden og deres uafhængighed af menighedsrådene (Gamst-Pedersen MrBl 22, 122 jfr. 189; Andreas Davidsen KD 30/4 jfr. PrfBl 142, 198, DKt 303).
25. Kirkefondets årbog 38; KC 1; skepsis, begrundet i udvalgets sammensætning og formandens teol. holdning, er blevet til skamme, Torkelund, Diakonissestiftelsen KD 25/3 og Kolonien Filadelfia 11, 73. Der var så undren over afgrænsningen fra diakoni, KD 25/3 jfr. Karsten Nissen, Diakonhøjskolen KD 1/4 og Wisbom. Denne havde dog noteret sig, at omsorgsopgaverne var prioriteret højt, og fandt det positivt, at her kan præsten aflastes fra de mange opgaver, der oftest varetages alene af denne, skønt det er »hele menighedens ansvar, at der prædikkes, undervises, drives sjælesorg, og at der øves omsorg«, hvorfor han håbede at det både praktisk og økonomisk blev muligt med en ordning (Fra Menighedsplejen nr. 1, »Menighedspleje« 23). Det hed så også: Vi kan uddanne sogneassistenter, men kan ikke magte kateket-uddannelsen (Kolonien Filadelfia 11), det sidste mente man at kunne på Diakonhøjskolen (KD 1/4 jfr. 10/3, 1/3, 24/3) og Sogne-diakonien ville gerne være et af de steder, hvor uddannelsen foregår (Den danske Diakonissestiftelse 53, KD

- 25/3). Det affødte den kommentar: Set fra den officielle kirkes side må det siges, at udvalget har tænkt utraditionelt og så »er det uheldigt, at man fra diakonskole og et diakonissehus har prøvet at ville sætte sig på uddannelsen« (Arne Schmidt Dansk Kirkeliv 185). Bisperne Henrik Christiansen og Græsholt anbefalede (BeT 27/1, Lolland-Falsters Stiftsbog 142), den sidste måtte dog spørge sig, om alle præster uden betænkeligheder vil »overdrage væsentlige og meget personlige dele af deres virke til andre«. Også FDF var for sagen, men ville have, at menighedsrådene selvstændigt skulle kunne afgøre, om de vil have en sognemedhjælper, og at de iøvrigt selv skal definere dennes arbejdsopgave (FDF/FPF lederen nr. 8). Forstander Karsten Nissen gjorde op: Da der ikke er fremkommet alvorlige indvendinger mod forslaget, må man gå ud fra at folkekirken byder en ordning velkommen (Aalborg Stiftsbog 19ff). Kirkeministeren syntes så at have hørt organisationerne »om den foreslåede udvidelse af kordegenes tjenestepligter« og hvad deraf følger (MrBl 114, KD 19/9). – Sogne-diakonien (1978 196, 207) virker fortsat ihærdigt og med godt humør, for man véd at det tager tid at indarbejde noget nyt; melder der sig ikke heltidsstuderende nok, så er der åbent for deltidstuderende udefra, og bliver holdene ikke så store, som fritidsloven kræver, gennemføres kurserne alligevel, omend egne lærerkrafter bliver mere dominerende. De samvirkende Menighedsplejer som Diakonissestiftelsen véd, at det har været rigtigt at oprette institutioner, men véd også at man nok har gemt diakonien dér, for »det er i sognene, de største udfordringer ligger lige nu, og de kalder på den enkelte«. 1979 indviedes de 2 første kvdl. diakoner, uddannet ved Sogne-diakonien, og 1980 kom de 2 første mandlige diakoner (»Fra Menighedsplejen 1978 1, 25; Nyt fra Diakonissestiftelsen nr. 1, årsberetning 1977/78ff).
26. DKt 502. Domprovst Kiilerich sagde også: Det er muligt, at store sogne kan have nytte af en sognemedhjælper, men vi håber, at »menighedsrådene ikke vil bruge stillingen imod sognepræsten, men kun hvor der virkelig er behov for hjælp til præsten og ikke blot et ønske om at få en anden«. Provst Ahlmann Olesen fandt, at den ordning måske kan genskabe, hvad der har været tradition for i Kbhvn., »det egentlig opsøgende arbejde« (KD 26/4). – Fra højkirkeligt hold blev betænkningen kaldt »et solidt og ... velgennemtænkt arbejde«, tankerne gik så i retning af kombination af de foreslåede stillinger og kirkens ældgamle diakonembede, afskaffet af reformatorerne (Hasselgaard re-f 53 jrf. 60), bag kan ligge ønsket om at få den gudstjeneste, som højkirkelige oplevede en tirsdag i Essenbæk kirke, »stedets almindelige højmesse med få ændringer og udført på traditionel vis med celebrant, diakon, subdiakon og messetjener« (re-f 1979 47).
27. Men Poul Dam beklagede, at arbejdsgruppen var kyst af de små kredses sogneegisme. Ideen ved en konference var god nok, men når man så, hvem man tænkte sig som deltagere, er det svært at se nogen, som man kan tiltro vilje til at gå ind for et »radikalt og åbent« arbejde for at formidle evangeliet, BeT 23/11.
28. Kirkeudvalgets flid ved denne og flere lejligheder fik nok også Jørgen Peder Hansen til at sige: Mange folketingsudvalg er ved at blive medadministratorer, det er lidt farligt, MrBl 180.
29. Man kan ikke undgå, at bisperne mødes og drøfter tingene, så er det bedre at legalisere det og fjerne ethvert spor af hemmelighedsfuldhed. Et sådant kun konsultativt organ uden besluttende myndighed kan ikke undværes og eksisterer altså også, skrev Lindhardt (BeT 24/8 jfr. KD leder 8/3). Forslaget vandt tilslutning hos Henrik Christiansen (og Bent A. Koch KD 17/4), mens Herluf Eriksen gik imod,

- det skaber problemer i forhold til ministeriet og bisperne imellem (KD 20/9 jrf. DKt 495). På falderebet havde biskop Dons Christensen kaldt de møder »mere end en kop te«, de var et arbejdskonvent, hvor han på det sidste havde mærket større uenighed end før – med Henrik Christiansen og Ole Bertelsen – om det økumeniske! ellers havde det mest været »vanskeligheder med ... at finde ud af, hvad vi skulle spise den hungrende presse af med« (KD 1/5, Ribe Stiftsbog 24 jrf. her 1979 166, 1980 263). Siden oplystes fra de møder, at det var vedtaget, at mødeledelsen går på skift, for det er belastende at mødets vært altid skal lede mødet (KD 3/10). Henrik Christiansen om behovet for at en biskop har vidt forskellige konsulenter, se BeT 24/2.
30. Pol 9/4f, KD 10/4ff. Henrik Christiansen håbede, at ministeriets kraftige reaktion fik den tilsigtede virkning. Ministeriet fandt det godtgjort, at TMJ var kommet med grove beskyldninger og nedsættende udtalelser om menighedsrådene og sine foresatte, og at han på forskellig vis havde vist uefterrettelighed og forsømmelighed i tjenstlig henseende. TMJ måtte fremtidig undlade udtalelser og en optræden, der kan vække berettiget anstød, og han måtte varetage sine tjenesteplichter efter gældende regler. Han havde at vise samarbejdsvilje og bestræbe sig på at skabe ro i sognet om sin person. Kom der påny berettigede klager, ville det få de alvorligste konsekvenser for hans stilling (KD 11/4). Afgørelsen kunne ikke være anderledes, var ministerens svar på et spørgsmål i Folketinget, hvor han tilføjede: Jeg har også skævet til det nødvendige i at have en bredde i folkekirken (Ft 16/4 7896, det sidste var en replik til partifællen Kaj Poulsens ord om, at afgørelsen for ham bekræftede, »at folkekirken er folkets kirke« 7894). Vi kan ikke leve med, at nogen vil sætte for snævre grænser for, hvordan præster skal optræde, sagde ministeren siden, MrBl 181.
31. Aalborg Stiftstid. 11/4ff, KD 10/4ff, ifølge BT 13/4 udtalte TMJ dog, at han agtede at drikke, elske og bande som hidtil.
32. Skal menigheden løse sognebånd, spurgte KD, der vidste, at der vel var få konkrete holdpunkter i klagerne over TMJs embedsførelse, men sagen drejede sig jo om en menigheds dybtgående utilfredshed med sin præst (leder 10/4 jrf. 24/1). I Præsteforeningens bestyrelse var der ikke enighed om, hvorvidt der var grund til at glæde sig over afgørelsen, foreningen havde i hvert fald ikke taget parti for præsten imod menigheden, vidste nogle (KD 11/4, 17/4). Jeg er nær ved at melde mig ud af folkekirken, skrev KrFs Arne Bjerregaard (KD 21/4, idé-politik 25/4, Ft 7895). Riemann havde først gjort op: Præsten har sat sit decorum overstyr, forholdet er ødelagt én gang for alle, og præsten kan ligeså godt gå straks. Han er ellers duelig, men mangler i den grad »bindinger, at han er blevet en skamplet på folkekirken« (DKt 27/1 38), da ministeren lod præsten blive, skrev R. så: Kan han tæmme sin løse tunge, har TMJ gode muligheder for en fortsat præstegerning i Hune eller andetsteds (DKt 11/5 218). – Mest bemærkelsesværdig var Erik Davidsens reaktion: Ministeren er sprunget over et meget lavt gærde, præstens forbliven er et virkelig problem for mange folkekirkemedlemmer. Det må medgives ministeren, at han savner reel mulighed for at løse en sådan sag, da præster ikke kan forflyttes som andre statsembedsmænd, og det problem må drøftes. Jeg mener at det aht. folkekirkens helhed må overvejes, om menighedsråd, hvor der er mere end 2 præster, må acceptere at få tildelt en præst, men »givetvis ... på begrænset åremål«, der kan jo blive problemer det nye sted, KD 12/4.
33. MrBl 172. Jfr. Johs. W. Jacobsen om de unge præstehjems »helt anderledes stil og

- mønster«, der får det til at gibbe i præstefolk af den gamle skole, Viborg Stifts Årbog 14.
34. Det nedsatte udvalg (1980 254) havde afsluttet sit arbejde 27/11 79. Et medlem ønskede prioriteringsvalg, da der i fremtiden kan ventes flere kandidater opstillet end hidtil (jfr. MrBl 4). Det fandt flertallet blev for »tungt og kompliceret« og der kunne udnævnes bisper, »som flertallet har ønsket at give sin 2. eller 3. stemme«, og metoden »vil fratage ministeren hans frie valg mellem kandidater«, hvor ingen har fået absolut flertal.
  35. Kirkeministeren efter 1. beh. 12/3 6325. Flere ordførere var for at begrænse antallet af stillere, så et valg ikke blev afgjort på forhånd (Ft 6319, 6320, 6321, 6223, 6324). Diskussion stod der om, hvorvidt der skulle indføres prioriteringsvalg, der gav en markant meningstilkendegivelse, så ingen blev biskop med meget få stemmer (V, RV, DR), eller om der, når valget stod mellem flere kandidater, skulle foretages omvalg mellem de 2 kandidater med de højeste stemmetal (SF). Flertallet fulgte det forelagte forslag og ændringsforslag fra SF og DR faldt (2. beh. 28/5 10268). – Kirsten Andersen, S havde ved 1. beh. udtalt sig for at »beholde ministerens valgfrihed«, hvor der ikke var tale om et absolut flertal (Ft 6319), men andre udtalte sig ikke herom. – Uanset den holdning til bisper, som FP udviste ved sine ændringsforslag til finansloven (1980 256 og foran p. 178), udtalte Ernst Schmidt, at det lovfor-slag kunne FP »give tilslutning«, ja »gå ind for«, Ft 6321.
  36. I 22 år er alle mine provsteindstillinger fulgt, sagde K. C. Holm, som havde foranlediget, at der skete genopslag; dér kom endnu en ansøger, som Holm alene indstillede. Ministeren svarede: Der var i første omgang en kvalificeret ansøger, KD 25/3f. Siden udtalte Præsteforeningen, at den havde protesteret mod genopslaget, der tenderede mod at gøre nyordningen illusorisk, hvorefter ministeriet havde taget protesten til følge, WA 27/3 81.
  37. Som medlem af Radiorådet foranledigede Helge Skov en debat i rådet. Han var utilfreds med det omfang, hvori frikirkerne gudstjenester transmitteres, og med tendenserne til, at der etableres en »radiokirke« underordnet de vilkår, som mediet stiller. Men debatten viste, at et overvejende flertal af de tilstedeværende var tilfreds med dækningen af det kirkelige område, fandt at den i radio som TV var af høj kvalitet og alsidig. Folk på den politiske venstrefløj mente så, at det kirkelige stof var for dominerende i forhold til kirkens stilling i folket (KD 20/2, Lytterposten nr. 2 jfr. HS s. st. 2/79 og »Nogle mediepolitiske betragtninger« i Ribe Stiftsbog). – I DKt fortsætter Jens B. Olsen sine skeptiske anmeldelser af radioens kirkelige udsendelser, især 274, andres kritik 476, 514, 557. Jfr. her 1979 170.
  38. Søndagsskoleudvalget sikrede sig mod gentagelser (KD 4/11). IMs bestyrelse har aldrig blandet sig i bispevalg, svarede Ørum Jørgensen, som ikke i sin tid i bestyrelsen mindedes at have mødt Honoré i IM-sammenhænge. Generalsekretær Verner Andersen vidste så, at det havde været bedre om anbefalernes tilhørsforhold til bestyrelsen ikke havde været nævnt, KD 27/9, 17/10. – I sin formandsberetning havde ØJ nævnt, at mange havde henvendt sig til ham for at han skulle bruge sin autoritet ved bispevalgene, men »IMs hovedbestyrelse har til i dag intet haft at gøre med bispevalgene. Det har altid været lokale kræfter i stifterne, der tog initiativer«. Heller ikke Paaske var støttet. »Det ville kunne misforstås og måske være direkte skadeligt, om vi udtalte os om en kandidat fra vor egen midte«, skønt han havde det »handicap, at han har en mening, og tør stå inde for den«, men »så længe mange af IMs venner ikke tør stemme på en kandidat, der har mærkesager, af frygt for, at han

- ikke vil kunne blive valgt, vil det være dobbelt svært at få valgt en kandidat«, IMT 692.
39. ØJ havde næppe glemt, at der sad bisper valgt af IM-folk. Året før havde han i sin formandsberetning (1980 269f) påtalt, at bisperne ikke inddrog Menighedsfakultetet i deres arbejdsudvalg (1980 261), en kritik som både Johs. W. Jacobsen og Henrik Christiansen fandt uberettiget (KD 15/6f 79). Men IM følte sig forbigået, når der nedsattes udvalg og kommissioner, som ved gudstjenestetransmissioner (KD 30/6, IMT 716 jfr. foran p. 185 og siden p. 194). Provst Sv. Aa. Nielsen, ingen ukritisk iagttager af IM (1978 204; 1977 188), forsikrede: »de har ret i, at de bliver forbigået ... i radio og TV samt i kommissioner« (RoSt 105 jfr. KiInf. 89).
40. BeT 20/6. ØJ havde dog på årsmødet sagt: »Jeg har året igennem fået mange direkte og indirekte opfordringer til stærkere at gøre IMs synspunkter gældende ind i den kirkelige debat«, IMT 688.
41. Det tidl. bestyrelsesmedlem, seminarirektor K. F. Brondbjerg vidste, at der i 4 stifter sad bisper, som IM var gået ind for, men de sidste 4 bispevalg bekræftede, hvad vi vidste i forvejen, at de fleste i IM ikke vil stemme på modstandere af kvdl. præster (KD 1/8 jfr. 2/7). Paaske svarede, at de valg ikke måtte gøres til et spørgsmål om kvdl. præster, det havde drejet sig om synet på skriften, bekendelsen, ritualerne og hvad kirke og kristendom egl. er, KD 23/9. I IMs årbog »Det nye år« lod Paaske kirkeministeren høre for, at han optræder som en ærkebiskop, lader imod biskoppen Hune-præsten slippe med en næse, udnævner domprovster og provster, hvor bisperne egl. skulle have de afgørende ord – jo den udvikling fører med sikkerhed hen mod statskirke.
42. Professor Theodor Jørgensen: Det er en skandale, at Honoré ikke blev udnævnt, der må laves regler om domprovsteindstillinger, KD 17/12 jfr. leder 23/12. Helt statskirkeligt har ministeren valgt systemets talskvinde, ikke en, der repræsenterer den fornyelse med øget interesse for formidling, der er på vej blandt præsterne, skrev lektor Asger Sørensen, KD 17/12. KrF spurgte ministeren ud om den udnævnelse, ud fra en formening om at de folkevalgte menighedsråd måtte høres i fremtiden, og Jørgen Peder Hansen svarede: Jeg fandt Karen Horsens bedst egnet, Ft 17/12 4863. – Allerede 12/12 sagde Glenthøj i radioen: Den udnævnelse er »skismatisk« og må medføre en klar løsning af ordinationsproblemet. Olav Fog skrev: Vi kan ikke anerkende KH som domprovst, og »Fællesskabet for Kirkelig Fornyelse« kan ikke lade præster, som hun har ordineret, have gudstjenester i sine kirker, KD 16/12. Sognepræst C. C. Jessen fandt det ubegrundet og unødvendigt, at domprovster ordinerer under vakancer, det kan andre bisper gøre, »en domprovst kan principielt ikke have mere kompetence end enhver anden præst« til at ordinere, KD 6/1 81.
43. Leder 7/11. I Lyngby stemte kun ca. 10%, mod godt 31% sidst, og flertallet skiftede, da en kirkelig liste fik 8 valgt. I Lindehøj i Herlev fik en liste »imod et nyt kirkebyggeri ... for en bred folkekirke«, støttet af sognets 2 præster, under øget valgdeltagelse (fra 18 til 23,5%) konsolideret sit flertal (1978 191). I Tåstrup fik modstanderne af et kirkebyggeri, på nuværende tidspunkt, 2/3 af pladserne i menighedsrådet; 2 steder på Fyn vandt modstandere af præstegårdsbyggeri flertal; i Jylland gav modstand mod kirkebyggeri socialdemokraterne tilbagegang et par steder (jfr. også KD 16/4, Pol 18/4, BeT 15/6). – I Hellig Kors sogn i Kbhvn. var Folkets Kirke sammen med en anarkistisk liste meget nær ved at erobre flertallet fra den

- kirkelige-socialdemokratiske liste (KD 1/11, dagspressen 6/11f jfr. Information 28/8: Bock om »Børnenes Befrielsesfront« og her 1978 191).
44. KD 8/1 jfr. kandidaterne ved bispevalget i Ribe stift KD 21/2 og Anna Sophie Seidelin Dansk Kirkeliv 106.
45. KD 18/4. – Der kom bidrag til forståelse af bevægelsen, »Kristenheden i karismatisk opbrud« af Svend C. Boysen, samleværket »Ild fænger« og den oversatte »Karismatisk fornyelse og Luthersk tradition« af Larry Christensen.
46. Ikke uden divergenser drøfter Kbhvn.s amt, Kbhvn.s og Frederiksberg kommuner sygehusvæsenet. Planer krydsedes af en adresse »Diakonissestiftelsen skal bevares«, som fik 185.000 underskrifter, og af at Venstre tog initiativ til en folketingsbeslutning om at denne og Skt. Lukas Stiftelsen skal bevares med deres nuværende struktur. Alle partier undtagen S og RV stod bag ved *1. behandling* (bl.a. KD 15/9 79, Pol 6/9, 25/9, KD 15/11, 24/11; Ft 14/11 2211; jfr. her 1978 206). KD havde forud gjort op: Dette var »kun en delsejr«, for Kolonien Filadelfia har som landsdækkende epilepsihospital frist til 1985 og den trues af, at amter og kommuner hellere vil udnytte deres egne hospitaler (leder 30/10). KF havde under sin omstillingsproces (1978 206) fået et stort underskud, det dækkede Vestsjællands Amtsråd ved et lån og siden købte det Nervesanatoriet. Så har KF pæn belægning og god søgning til diakonskolen. Men hvordan bevares den kirkelige-diakonale undervisning som en integreret del af plejehjemsassistenter og diakoners uddannelse? og hvordan finansieres den? over fritidsloven? det viste sig nemlig ikke muligt at komme ind under højskoleloven, sådan som Diakonhøjskolen i Århus er det. Foreløbig betaler KF. Så er der koloniens kirke, kan udgifterne dækkes over den lokale kirkelige ligning? (KD 14/4 78, årsberetning 1978ff, Sjt 7/10).
47. Kirkens Korshær måtte høre for at have sat Bibelen til side i et temanummer om kirken og de homofile, det gjorde usigeligt ondt (IMT 691). Korshærbladet nr. 5 udsendes, for at skabe mere åbenhed om homoseksuelle menneskers problemer. Jfr. Reelsbo Pol 16/5, AC-debat 65, Bjørn Marcussen KD 12/7 og pastor Regin Buus om høringen om homofile i Gellerup kirke i Århus: Den drejer sig primært om os, de heteroseksuelle, det er vores holdning, der er problematisk, KD 15/10. Johs. Aagaard vidste dette og også, at mennesker derfor fjernes fra den kristne tro: Biblicisters og fundamentalisters »uforstand og deres utroskab mod bibelen giver støtte til homofobien i andre mennesker«. KT udgav hans pjeces »De homofile og den kristne tro« fordi »vore menigheder og kristne organisationer er fyldt med fordomme og falsk teologi på dette punkt«, og fordi KD havde vist »stor modvilje mod at lade bladet beskæftige sig med det homofile problem«. Jfr. 1980 263.
48. KD 19/7, 21/7, 30/7, 22/10 og 6/8 alt i 1979. Jfr. en af lægerne: Jeg er ikke »hvidkittlet ændemaner«, ej heller kirkelig novice og foretrækker egl. kristen meditation, KD 23/7 79.

Forfatternes adresser

Cand.mag. Ole Grell
c/o Davitid, Piazza Mino 35, 50014 Fiesole, Italien.

Mgr.Dr. Helmuth Holzapfel,
Kardinal Döpfner Platz 6. D-8700 Würzburg, Tyskland.

Sognepræst Felix Olafsson,
Engholmvej 4, 3660 Stenløse

Provst Carl Trock,
Egernvej 29, 2000 København F

Fhv. seminarirektor, dr.theol. Asger Nyholm,
Amagerfælledvej 28, 2300 København S

Lic.theol. Erik Nørr,
Haslevangsvej 30, 8210 Århus V

Sognepræst Harald Nielsen,
Kirkestien 1, 8260 Viby J

Register

ved Pia Schwarz Lausten

- Adler, J. G. 77.
 Adriani, Angelica 42.
 Agger, Jens Peter 153, 168.
 Ahlefeldt, Hans von 49.
 Ahlmann, H. W. 131.
 Ahlmann, M. 124, 126, 134.
 Ahlmann, O. F. 110, 131.
 Alberti, C. C. 90-92.
 Alberti, Ed. 130.
 Aldegundis, Anna 41.
 Allen, C. F. 21, 28.
 Andersen, J. Oskar 10, 24.
 Andersen, Kirsten 204, 209.
 Andersen, Niels Bjerre 202.
 Andersen, Niels Knud 7, 8, 10,
 11, 23, 24, 26.
 Andreasen, Leo E. 202.
 Andrestochter, Catharina 45.
 Angelique, Jeanne 41.
 Arends, Otto F. 130.
 Artschieffki, Christoph 48.
 Atche, Theodor 55.
 Augustini, Johannes 56.
 Auken, Margrete 203.
- Bahrt, D. N. 110, 129, 131, 135.
 Balslev, L. N. V. 155, 164, 168.
 Baltzarn, Christian Ernst 43.
 Baratta, Johann 55.
 Barbot, Guillaume 44.
 Barbot, Marie 35, 44.
 Bartemont, Anna Catharina
 de 53.
 Bartholdy, C. 193.
 Bartholin, Thomas 34.
 Batterman, Tobias 51.
 Bayart, P. Francois 33, 34.
- Beaufort, François 37.
 Beck, Vilh. 149, 150, 151, 152,
 153, 156, 157, 158, 159, 160, 162,
 163, 166, 167, 168, 169.
 Behrens, Carl P. 190, 191.
 Bennedsen, Dorte 205.
 Benoit, Jacques 47.
 Bentzen, H. G. 129, 135.
 Berend, W. 26.
 Berg, C. 83-84, 89, 94, 97, 102f.
 Berg, Sofus Frants 163.
 Bergen, Johann van 53.
 Bernarts, Ferdinand 31.
 Bertelsen, H. J. V. 143.
 Bertelsen, Ole 171, 195, 208.
 Beuschau, J. 110, 132.
 Bierbaum, Max 56.
 Bille, Eske 22.
 Bjerregaard, Arne 208.
 Bjurling, O. 25, 26.
 Bjørnsen, J. F. 114, 116, 119,
 120, 132.
 Blackwell, Alexander William 54.
 Blanck, Heinrich 50.
 Bloomfield, J. 69.
 Bock, E. 211.
 Bocquet, Pierre 40.
 Boffier, Franz 52.
 Bogue, D. 76.
 Boisen, O. H. B. 139, 140, 142,
 146.
 Boisrobert, Margareta 47.
 Bojsen, Frede 85, 88, 93, 101.
 Bojsen, Hakon 195.
 Boonenstengel, Ursula 45.
 Borchers, Rammirus 56.
 Bortschik, Valentin 48.

- Bourgogne, Pierre 48.
 Boysen, H. P. 110, 132.
 Boysen, Svend C. 211.
 Brammer, G. P. 89, 99.
 Brandes, E. 99.
 Brandt, Christian 141, 146.
 Brandt, C. J. 24, 28.
 Bray, Agnes de 41.
 Bray, Francois de 41.
 Bray, Josefine de 41.
 Bray, Simon de 41.
 Brawlewen, Johann 49.
 Bredvig, Keld 197.
 Breza, Wojciech 38.
 Brière, Pierre Trouillet de la 41.
 Brix, C. G. 118, 133.
 Brøndbjerg, K. F. 193, 210.
 Brun, Johann 52.
 Brunau, Johannes 51.
 Brunau, Maria 51.
 Bruno, Andreas 41.
 Bruno, Giovanni Francesco 40.
 Bruun, C. 21, 28.
 Brøndsted, Poul 183, 184, 204.
 Brøndum, Jens 186.
 Brøndum-Nielsen, Johs. 71.
 Brønstedt, P. O. 65.
 Buchardt, Kaj H. 203.
 Burcan, André 44.
 Burcan, René 35, 44.
 Burgdorf, J. 191, 205.
 Busch, Herman Axel Emil
   Otto 165, 169.
 Busch, Kaspar Cornelissen 50.
 Busteau, Nicolaus 38.
 Buus, Regin 211.

 Caillé, Sebastian 47.
 Callisen, C. F. 130.
 Caminati, Pietro 54.
 Canion, Antonio de 38.
 Canter, Gerard 35.
 Cercuel, Jacques 45.

 Gernau, Marie 34.
 Cervaux, Maria Nicolae 43, 44.
 Chastillon, Anna Francisca 45.
 Chastillon, Claude 45.
 Chatelet, Jean Pierre 40.
 Chatelet, Margareta 40.
 Chierfomont, Martin 32.
 Choquet, Elisabeth 40.
 Choquet, Samuel 40, 46.
 Christensen, Aksel E. 24, 25.
 Christensen, Chr. 176.
 Christensen, Dons 208.
 Christensen, Larry 211.
 Christensen, Christen
   Kleinschmidt 41.
 Christenstochter, Anna 41, 56.
 Christophori, Petrus 46, 52.
 Christian II 9, 21, 22, 26, 28, 70.
 Christian III 22.
 Christian V 29.
 Christian VIII 63, 68.
 Christian C. F. August 128.
 Christiani, Emil 138, 140-147.
 Christiani, F. H. 139, 145.
 Christians, Catharina 45.
 Christiansen, Henrik 184, 186,
   207, 208, 210.
 Cidskoffski, Valentin 48.
 Clausen, H. N. 146.
 Clausen, H. P. 135.
 Clemen, Otto 23.
 Clement, Claude 40.
 Coccia, Johanna 46.
 Coccius, Elisabeth 45.
 Coccius, Winzenz 45.
 Coffre, Claude de 47.
 Coiteau, Marc Antoine 52.
 Colbas, Georg 54.
 Cooken, Susanna 44.
 Cordier, Nikolaus 51.
 Cornelissen, M. Theodor 52.
 Cosack, Peter 49.
 Cosimo III 30

- Cossoie, Maria 45.
 Crépy, Guillaume 47.
 Crepy, Sebastiana 38, 47.
 Cronach, Lucas 72.
 Crusius, Johann 50.
 Cötteler, Georg 50.

 Daenell, E. 26.
 Dalhoff, N. 76.
 Dam, Poul 203, 207.
 Damm, Chr. 122f, 133.
 Damm, P. P. 133.
 Dampierre, Jacques 46.
 Danbeutz, Magdalena 42.
 Danteutz, Johanna 44.
 Daum, Clara 56.
 Davidsen, Andreas 206.
 Davidsen, Erik 180, 182, 187,
 193, 208.
 Davila, Teresa Gomez 38.
 De Gramont, Jeanne 47.
 D'Elie, Thoras 46.
 Deltzen, Anna 50.
 Des Arcis, Jacques 33, 37.
 Deserois, Maria 43.
 Deserois, Peter 43.
 Diderichsen, B 184, 185.
 Dierichson, Anna Elisabeth 41.
 Dierichson, Thomas 41.
 Dietemayer, Barbara 52.
 Dollinger, Ph. 25, 26.
 Dorn, Johanna van 44.
 Drummond, Anna 54.
 Dumont, Jean 47.
 Dumreicher, C. O. 113, 132.
 Duversis, Charles 46.
 Dyekjær, Peder Christian 152,
 168.
 Dürer, Albr. 108.

 Efusses, Jeanne 47.
 Eich, Catharina van der 52.
 Elenstochter, Christina 45.
 Elkrog, K. J. 206.

 Emello, Emmanuel de Susa 44.
 Engberg, Hanne 178, 204.
 Engelstoft, C. T. 24, 81, 87, 100.
 Erasmus af Rotterdam 23, 72f.
 Erik af Pommern 12.
 Eriksen, Herluf 171, 172, 174,
 175, 184, 187, 206, 207.
 Erslev, Kr. 28.
 Estienne, Jean 43.
 Estrup, J. 83f, 88, 100, 103.

 Falcon, Jan 44.
 Faller, Adolf 56.
 Fassemont, Jacques 47.
 Fecht, Johannes Hanss 45.
 Fecht, Margarita 45.
 Feddersen, H. R. 118, 133.
 Feurt, Bernard 45.
 Feurt, Jeanne Isabelle 45.
 Feurt, Pierre 45.
 Fischer, J. C. H. 81-103, 147.
 Flor, Chr. 125.
 Fog, B. J. 101.
 Fog, Olav 194, 210.
 Folke, Steen 178.
 Formentreaux, Catharina 34.
 Francke, G. C. Th. 111, 132.
 Frantzen, Nikolaus 45.
 Frederik I 18, 28.
 Frederik III 29, 33, 34, 43, 59.
 Frederik VI 63.
 Fregola, Domenico 53.
 Fregola, Gianbattista 53.
 Frène, Pierre de 45.
 Fridericus, Johannes 50.
 Friis, Kr. 193.
 Fritz, Balthasar 51.
 Fritz, Thomas 51.
 Frogé, Louis 38.
 Fuenmayor, Don Baltazar 33, 38,
 41.
 Fuenmayor, Joachim de 38.
 Fumeris, Jacobus 43.

- Gadart, Marin 43.
 Gagneur, Margaretha 46.
 Galen, Bernhard von 32, 50.
 Galmar, Henning 27.
 Gamst-Pedersen, H. 206.
 Geil, Georg S. 190, 202.
 Geisbrecht, Heinrich 42.
 Gerken, Johann Wilhelm 49.
 Germar, F. H. 114-115, 132.
 Gilmers, Gerhard 41.
 Glahn, H. 164.
 Glenthøj, Jørgen 189, 193, 194,
 210.
 Glückstadt, Winemar Sivert
 von 32.
 Gobert, Jacques 40.
 Godt, Berthel Petersen 105-135.
 Godt, Eb. 108, 131.
 Godt, H. C. 109, 131.
 Goes, Johann de 36.
 Grana, Cäcilia 39.
 Grana, Maria Magaretha 39.
 Grane, Leif 23.
 Gravelle, Pierre 40.
 Grenu, Marin 38, 47.
 Grey, Helena 45.
 Grove-Rasmussen, A. C. L. 163,
 169.
 Græsholt, Th. 197, 198, 201, 207.
 Günther, Ernst 43, 59.
 Götzsche, Carl Viggo 156, 158,
 160, 162, 169.

 Haarder, Bertel 176.
 Hacquart, Anna 51.
 Hacquart, Philipp 33, 35, 39, 43,
 50.
 Hacquardt, Sophia Amalia 39.
 Hall, C. C. 99.
 Hamilton, Thomas 54.
 Hammerich, Martin 70.
 Hannover, Johann Frederich
 von 34, 43.

 Hansen, Andr. 121, 124, 133.
 Hansen, H. P. 118, 133.
 Hansen, J. A. 83, 85, 91.
 Hansen, John 165.
 Hansen, Jürgen 126f, 134.
 Hansen, Jørgen Peder 178, 182,
 183, 184, 186, 207, 210.
 Hansen, Mogens 173.
 Hansen, Mouritz Mørk 105-106,
 130.
 Hansen, Peder 138.
 Hansstochter, Sophia 54.
 Harms, Claus 124.
 Hasselgaard, V. 207.
 Haustedt, H. C. 109, 120, 131.
 Hayes, Jacobus des 32, 34.
 Hayes, P. Jacques des 35.
 Hedegaard, Peter 153, 168.
 Heilmann, K. 169.
 Heinesen, Knud 173.
 Heise, A. 26, 27.
 Helgesen, Poul 11, 24, 28.
 Helie, Paulus 25.
 Henderson, Ebenezer 63-79.
 Henderson, Thulia 69, 76, 77.
 Henningsen, J. 132.
 Henrichs, Joachim 42
 Hermans, Joachim 53.
 Hernandez, Graf 31.
 Hertz, Edel 206.
 Herzbruch, C. J. 113, 132.
 Hessen-Braunfels, Ernst von 31.
 Hinrichsen, Ch. 110, 132.
 Hinrichsen, F. C. 110, 131.
 Hirsch, Anna Barbara 39.
 Hirsch, Christian 39.
 Hjelholt, H. 130.
 Hjerrild, Fr. 199.
 Hochstraten, Johan 21, 24.
 Hoeck, J. 110, 131.
 Hoffman, Christina 48.
 Hoffman, Johann 50.
 Hohwü, M. 110, 131.

- Holdt, Jens 105-107.
 Holdt, J. H. 117, 133.
 Holm, A. V. 151, 167.
 Holm, Harald 91-93, 102.
 Holm, K. C. 185, 188, 209.
 Holm, L. J. 129, 135.
 Holm, O. D. 118, 133.
 Holm, Villads 101.
 Holstein, Frederik Conrad
     Christian 160, 169.
 Holstein-Ledreborg, J. L. 85-86.
 Holt, Chr. Jensen 156, 169.
 Holzapfel, Helmut 57, 61.
 Honley, Françoise de 40.
 Honoré, Paul 190, 191.
 Horsens, Karen 176, 180, 186,
     192, 203, 205, 210.
 Huber, Georg 40.
 Hugon, Jean 37.
 Huitfeldt, A. 28.
 Hullié, Maria 43.
 Hunderup, F. E. 66, 76.
 Huss 23.
 Hvas, Søren Lodberg 189, 190.
 Hvidtfeldt, Johan 130.
 Höck, J. H. 124.
 Høgsbro, Sofus 82, 87, 91, 101.
 Hövel, Johann Eberhard 32.
 Hårleman, G. 25.

 Ifversen, Jul. 154, 156, 158, 161.
 Ipsens, Angelica 51.
 Iversen, Peter Kr. 135.
 Jacobsen, G. 132.
 Jacobsen, Hove 196.
 Jacobsen, Johs. W. 177, 192, 193,
     202, 208, 210.
 Jacobsen, Sv. Ebbe 181.
 Jansen, C. L. 123, 133.
 Jansen, Franz 50.
 Janson, Maria 43.
 Jean Baptiste 44.
 Jensen, Andreas 56.

 Jensen, L. Bekker 195.
 Jensen, C. L. 114, 132.
 Jensen, Hans 103.
 Jensen, Hans 202.
 Jensen, H. C. 118, 133.
 Jensen, H. N. A. 132.
 Jensen, N. Thyge 146.
 Jensen, Rysgaard 188, 189.
 Jensen, Tom Møller 186, 204.
 Jensmark, Hans 191, 196.
 Jess, Th. 123, 133.
 Jessen, C. C. 210.
 Jessen, Jens 107.
 Jessen, P. 110, 132.
 Johannesson, Gösta 9, 10, 24, 26,
     27.
 Johannestochter, Lucia 55.
 Johansen, Jens 188, 189.
 Jonastochter, Engelborna 56.
 Jonquières, J. de 81.
 Jordansen, K. 182.
 Jumery, Jacques 45.
 Juvelle, Marcelle 46.
 Jürgensen, Erasmus 45.
 Jürgensen, Margareta 45.
 Jørgensen, Knud 198.
 Jørgensen, Ruben 197.
 Jørgensen, Theodor 172, 210.
 Jørgensen, J. Ørum 191, 192,
     193, 194, 196, 197, 198, 209.

 Kaftan, Th. 107.
 Karl XI 59.
 Karlstadt, Andreas 7, 9.
 Kempe, Poul 21, 22, 28.
 Kiilerich, P. 207.
 Kindt, Johann 33, 34.
 Kindtsius, P. Johann 58.
 Kircher, P. Heinrich 31, 32, 42,
     46.
 Kjær, Søren 101.
 Klein, C. S. 91f, 95f, 100, 103.
 Klemens X. 37.

- Koch, Bent A. 191.
 Koch, Gabriel 152, 153, 154, 161, 165, 168.
 Koch, Hal 167.
 Kock, Jorgen 27, 28.
 Kock, Reimar 11.
 Kolderup-Rosenvinge, A. 27.
 Konhauss, Johanna 52.
 Korff, P. 110, 132.
 Korisko, Hanss 49.
 Kornerup, Bjørn 147, 167.
 Kornerup-Bang, F. 159, 169.
 Krabbe, Tyge 19, 27.
 Kretzschmer, K. 130.
 Krieger, A. F. 82, 84, 87-88, 101, 103.
 Krisling, Paul 52.
 Kristensen, M. 25.
 Krogh, F. C. von 124, 134.
 Kroman, E. 28.
 Kürstein, Poul 107-108.

 Laas, Anna 55.
 La Fleur, Margareta 48.
 Lange, M. 129, 135.
 Langebek, J. 21, 22, 28.
 La Roque, Pierre 47.
 La Rose, Marie Nicolae 35.
 Larsen, Anna Elisabeth 155, 157, 160, 168.
 Larsen, L. P. 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 168.
 Larsen, Mechtild 49.
 Lattre, Bertrand de 45.
 Lattre, Francois de 45.
 Lau, Franz 24, 25.
 Laub, Otto 140, 142, 143, 146, 147.
 Laurentsen, Peder 15, 16, 17, 21, 22, 26, 27.
 Laurentzen, Catharina 50.
 Lauridsen, P. 130.

 Laurier, Christian 42.
 Laursen, Vagn 194.
 La Vigne, François 48.
 Le Coeur, Philippa 45.
 Le Duc, Johanna 46.
 Legrand, Pierre 47.
 Lehmann, Henning 185.
 Lepetit, Denys 42.
 Lignié, Charles 45.
 Lignié, Nicolaus 45.
 Lilleør, N. C. 188.
 Lilleøre, Kr. 154.
 Lindegaard, Olav C. 181, 189, 190.
 Linden, P. Heinrich van 54.
 Lindhardt, P. G. 145, 167, 184, 187, 194, 207.
 Lotther, Melchior 71-72.
 Lund, P. M. 91, 95, 96.
 Lunde, Erik 196.
 Luther, Martin 7, 8, 14, 18, 23, 26, 73.
 Lübker, J. L. 130.
 Lübkert, J. H. 76.
 Lützhøft, Hans H. H. 159, 161, 162, 164, 169.
 Løgstrup, J. 149.
 Løgstrup, Theodor 149, 150, 151, 159, 163, 167, 168, 169.

 Maccioni, Valerio 43.
 Madran, Antonio 33.
 Madran, Josinet 33.
 Madsen, Chr. 151, 156.
 Mahon, Jean 47.
 Mander, Karl von 32.
 Maorosenta, Maria 49.
 Marcussen, Bjørn 211.
 Margrethe, dronning 177.
 Mari, Isaak 45.
 Mari, Maria Aveline 46.
 Mari, Philipp 45.
 Marie Sophie, dronning 77.

- Mars, Dorothea 35.
 Martensen, H. L. 81, 89, 90, 101, 138.
 Martensen, W. 132.
 Martini, Balthasar 44.
 Maschin, Giovanni 53.
 Mast, Cornelia Anna van der 41.
 Mast, Jacob van der 41.
 Matthysen, Elisabeth 52.
 Mayer, Christian 38.
 Medici, Ferdinand 29.
 Melyn, Johan 52.
 Menilla, Catharina 41.
 Meyer, C. W. 123, 134.
 Meyer, H. W. Krog 121f, 133.
 Meyer, O. 110, 132.
 Michaelis, Anna 45.
 Michaelis, Jacob 45.
 Michaelstochter, Katharina 42.
 Michel, Jean 42.
 Michelsen, Catharina 52.
 Michler, J. M. 130.
 Mikkelsen, Hans 11, 27, 71, 73, 74.
 Miskopf, Maria Elisabeth 52.
 Moe, Carl Julius 160, 169.
 Molbech, Chr. 67.
 Molde, Bertil 78.
 Mollerup, W. 28.
 Monrad, D. G. 82, 89-90, 144, 145, 147.
 Morsing, Chr. Thorkildsen 71.
 Mortensen, Claus 11, 25.
 Moulier, Edmund 40.
 Moulin, Claude 46.
 Mucha, Abraham 54.
 Müller, E. 113, 132.
 Müller, Johann 45.
 Müller, P. E. 65, 68, 77, 79.
 Mülman, Hieronymus P. 30, 47.
 Mynster, J. P. 77.
 Münster, L. C. 153, 168, 169.
 Münster, Fr. 65, 71-72, 78.
 Müntzer, Thomas 7.
 Møller, Jens 65, 77, 79.
 Möllers, Elisabeth 45.
 Naye, Jacques 37.
 Nedergaard, P. 145.
 Neergaard, Niels 103.
 Nepper-Christensen, P. 184.
 Nielsen, Aage 198.
 Nielsen, Frederik Adolph 155, 160, 163, 169.
 Nielsen, Frederik Kristian 169.
 Nielsen, Harald 167, 168.
 Nielsen, Jep 13.
 Nielsen, Lauritz 21, 24, 27.
 Nielsen, Nic. C. 105-106, 130.
 Nielsen, Paul Zebitz 184.
 Nielsen, Sv. Aa. 210.
 Nielsen, Th. 82, 86, 88, 94, 101.
 Nielsen, Tove 173.
 Niemann, F. A. 118, 133.
 Nissen, Karsten 206.
 Noack, Bent, 185.
 Norberg, Math. 67.
 Nordentoft, Søren 202.
 Nyerup, R. 68.
 Nygren, E. 25, 28.
 Nyholm, Asger 130.
 Nørgaard, Egon 196.
 Nørr, Erik 145.
 Olesen, Finn Ahlmann 207.
 Olsen, Bente 202.
 Olsen, Jens B. 203, 209.
 Ozment, Steven E. 25.
 Page, Michael Le 45.
 Paludan, J. 78.
 Paludan-Müller, C. 26, 27.
 Paulsen, Fr. 131.
 Paulsen, Hans 115, 117, 133.
 Paulsen, H. Hejselbjerg 108.
 Paulsen, Jørgen 135.

- Paulsen, P. 110, 132.
 Pedersen, Adser 13.
 Pedersen, Chr. 9, 20, 21, 22, 24, 28.
 Pedersen, Christiern 72.
 Pedersen, Jens Peder 138.
 Pedersen, P. J. 154, 162, 168.
 Peril, Francois Doutré de 45.
 Personne, Martha Gabriella 43.
 Peter, Maria 45.
 Petersen, Benedikt 55.
 Petersen, Berthel 131.
 Petersen, Christiana 48.
 Petersen, Fr. 133.
 Petersen, H. F. 115.
 Petersen, H. P. 110, 132.
 Petersen, Lorenz 123, 134.
 Petri, Olaus 23.
 Petrus, Johann 47.
 Phloegn, Barthina 53.
 Piccard, Margaretha 40, 47.
 Pillois, Anna Sophia 40.
 Pillois, Daniel, 40, 59.
 Pillois, Elisabeth 46.
 Pillois, Fridericus 40.
 Pillois, Helene 40, 42.
 Pillois, Mouson 42.
 Pina, Francesco di 53.
 Pingat, Denys 46.
 Pingeon, Philibert 44.
 Pitron, Geoffroy Michael de 37.
 Ploug, C. 84, 97.
 Podonoly, Mathias 48.
 Poiret, Helene 45.
 Polack, Hanss 49.
 Potier, Marie 41.
 Poulsen, Kaj 208.
 Poulsen, Søren 200.
 Poulsgaard, K. 204.
 Prahm, C. A. 111, 132.
 Prenter, Regin 194.
 Priot, Nicolaa 48.
 Proin, Jean Francois de 37.
 Paaske, Oluf 188, 189, 190, 209, 210.
 Radechowski, Sophia 49.
 Rahbeck, K. 67, 77.
 Rasmussen, Anna 48.
 Rathgen, J. B. H. 113, 132.
 Ratkowsky, Albert 49.
 Rebolledo, Bernardino de 36.
 Rechendorff, T. 175.
 Reichhoff, Johannes 56.
 Reventlow-Criminil, H. 113, 132.
 Richelsen, H. C. 110, 124, 131.
 Ridt, Anna Magdalena van 45.
 Riemann, P. 203, 206, 208.
 Riisgaard, Børge 193.
 Roa, Bernardo 54.
 Roa, Petrus de 54.
 Rohrwasser, Matthias 50.
 Rommerdahl, J. S. 134.
 Rosen, Gustaf 77.
 Rouven, Catharina 49.
 Ræder, R. 25.
 Rørdam, H. Fr. 23, 26, 28.
 Rørdam, Th. Skat 101.
 Raag, Kaspar 39.
 Saint-Sevère, Marie D'Elie 46.
 Scavenius, Jakob 86.
 Schack, Christoph Otto 55.
 Scherer, Georg 51.
 Scherz, Gustav 56, 57.
 Schewitz, Martin 49.
 Schildhauer, J. 26.
 Schjøths, Folmer 195.
 Schlaikier, Hans 106.
 Schlyter, Herman 10, 11, 25.
 Schmidt, Arne 207.
 Schmidt, Ernst 209.
 Schmidt, H. P. 118, 133.
 Schoman, Hans 50.
 Schousboe, Wilh. 153, 168.
 Schrader, L. Chr. 122f, 133.

- Schröder, H. 130.
 Schumacher, Peder 30.
 Schwarz-Nielsen, J. 188, 189.
 Segadt, Anna 47.
 Sehested, Hannibal 47.
 Seidelin, Annæ Sophie 211.
 Selmer, H. P. 76, 79.
 Septchamps, Maria Anna de 46.
 Severinsen, P. 25.
 Simesen, R. J. 132.
 Simonis, Johann 52.
 Skau, L. 131.
 Skautrup, Peter 74.
 Skov, Helge 189, 190, 195, 209.
 Slüter, Joachim 11, 25.
 Smith, Henrik 71-72, 74.
 Sogots, Martin 49.
 Sonnenstein-Wendt, C. 12, 24,
 25, 26.
 Sophia Amalie, dronning 34, 35,
 43, 44.
 Soret, Anna Maria 46.
 Soudé, Henri 41.
 Soudebert, Françoise 40.
 Spacaeus, Melchior 49.
 Spannagel, Peter 35.
 Spandemager, Hans Olufsen 28.
 Spies, J. O. F. 113, 132.
 Stahlfest-Møller 164.
 Stapfer, J. J. 40.
 Steemann, Gustav 149.
 Steemann, Helga 149, 150, 161.
 Steemann, P. C. von 129, 135.
 Steffens, Katharina 41.
 Steffensen, J. 205.
 Stenmans, Peter 57.
 Stensen, Niels 29, 56.
 Sterck, P. Johannes 32, 33, 41.
 Steve, Elisabeth 44.
 Steve, Nicolaus 44.
 Straman, Libertus 56.
 Strey, Maria van 41.
 Strodtmann, J. S. 110, 123, 132.
 Stybe, S. E. 28.
 Subieffki, Susanna 48.
 Suthon, Everhard 50.
 Swane, J. 146.
 Svendsen, Erik Norman 199, 203.
 Sylva, Joseph 50.
 Søndberg, Peter Cajus 138.
 Sørensen, Asger 203, 210.
 Sørensen, Chr. 160, 169.
 Sørensen, Knud 173.
 Tang, A. 94f, 102.
 Tauber, J. 102.
 Tausen, Hans 23.
 Tengnaritz, Johannes 49.
 Terlon, Blasius de 37.
 Terlon, Francisca de 37.
 Terlon, Hugues de 36, 42, 45, 53.
 Tessen, Gerard van 53.
 Tetens, St. 134.
 Thaysen, A. 110, 132.
 Thaysen, Jes 110, 124, 132.
 Theys, Aegidius 38.
 Thiesen, Christian 55.
 Thodberg, Chr. 177, 186.
 Thomassen, Christian 55.
 Thomsen, A. 107.
 Thomsen, P. 113, 132.
 Thorgaard, Jørgen 171.
 Thorlacius, B. 65, 68.
 Thyssen, A. Pontoppidan 130,
 190.
 Tjalve, Gunner, 192.
 Tobiesen, L. E. L. 164, 169.
 Tomaschewitz, Martin 48.
 Torkelund, J. 206.
 Toskana, Ferdinand von 29.
 Tranholm-Mikkelsen, Inge 197.
 Trouillet, Maria 47.
 Tuxen, L. R. 117, 118, 133.
 Taasse, T. C. 140, 142, 146.
 Uhr, Axel 49.

- Uldall, Elisabeth 188.
 Ulrike Eleonora 59.
 Ulriksen, Oluf 24.
 Urstet, Anna Catharina 34.
 Ûrstet, Catharina 33.
 Urstet, Georg 33, 34, 39.
 Ussing, Henry 157, 158, 168.
- Vahl, Jens 149, 151, 167.
 Vahl, Johs. 99f.
 Vatz, Andreas 50.
 Venetus, Balthasar 53.
 Venlo, Wilhelm 54.
 Vergnon, Charles 46.
 Vogts, Christine 34.
 Volbehr, Fr. 132.
 Volsky, Elisabeth 49.
 Vormorsen, Frants 17, 22, 28.
 Vort, Catharina de Brun van 47.
 Vosezki, Lukas 49.
- Wagner, Hartwig 190.
 Waitz, G. 26.
 Waldeck, Johanna von 55.
 Walpot, Maria 46.
 Warenburg, Maria von 50.
 Watin, Margaretha 45.
 Weghe, Joachim van der 53
 Weibull, L. 25.
 Weibull, M. 25.
 Wentlandt, Johannes 21.
- Wentzler, Andreas 50.
 Werlauff, Erich Chr. 68.
 Wiberg, Bertil 190, 191.
 Wilhelmine, prinsesse 34.
 Windischgrätz, G. 38.
 Winkel, R. W. 169.
 Winter, Chr. 73.
 Winther, Geert 85, 91, 96f.
 Wisbom, C. E. 206.
 Witte, Andreas de 54.
 Wolf, J. H. R. 123, 133.
 Wolff, F. C. 111, 132.
 Wolff, Johan 50.
 Wolfframsdorf, Heinrich 50.
 Worsaae, J. J. A. 81
 Wrangel, Maria 45.
 Wullenwever, Jürgen 26.
 Wycliff, J. 23.
- Zachariae, Francis 201.
 Zahle, C. Th. 102.
 Zeuthen, Fr. 169, 170.
 Zeuthen, H. G. 162, 167, 169.
 Zwingli, H. 10, 23.
- Øllgaard, N. R. 138.
 Ørberg, Paul G. 145.
 Ørsted, A. S. 129, 135.
- Aagaard, Johs. 199, 200, 201.
 Åmund, Jane 202.